

BAKİ UNİVERSİTETİNİN  
**XƏBƏRLƏRİ**

---

---

**ВЕСТНИК**

**БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

---

---

**NEWS**

**OF BAKU UNIVERSITY**

ISSN 1609-0586

**SOSIAL-SİYASİ**

*elmlər seriyası*

*серия*

**СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ НАУК**

---

*series of*

**SOCIAL-POLITICAL SCIENCES**

***№2.2018***

***Baş redaksiya heyəti:***

**Məhərrəmov A.M.** (baş redaktor), **Kazımzadə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N.**, **Məmmədov Y.Ə.**, **Əliyev İ.Ə.**, **Əfəndiyev V.Ə.**, **Xələfov A.A.**, **Məmmədliyev V.M.**, **Paşayeva N.A.**, **Quliyeva Ş.T.** (məsul katib).

***Seriyanın redaksiya heyəti:***

**Məlikova M.F.** (redaktor), **Vahidov F.Q.** (redaktorun müavini), **Hacıyev Z.C.** (məsul katib), **Abbasbəyli A.N.**, **Əhmədov Ə.C.**, **Əliyev B.H.**, **Əlizadə H.Ə.**, **İsmayılov R.R.**, **Məhərrəmov A.M.**, **Qasımov A.M.**, **Məmmədov R.F.**, **Rüstəmov İ.Ə.**, **Səməndərov F.Y.**, **Əliyev Ə.İ.**, **Həsənalıyev Z.M.**, **Əliyeva K.R.**

B.310.30.IV.1999

© «*Bakı Universiteti Nəşriyyatı*», 2018

HÜQUQ

УДК 343.211.3

**НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ КОНВЕНЦИОННЫХ ОРГАНОВ  
В СИСТЕМЕ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ  
(343.211.3 - защита прав человека)**

**Ф.И.КУРБАНОВА**

*Бакинский Государственный Университет*  
*internlaw@mail.ru*

*В статье рассмотрена система конвенционных органов, учрежденных универсальными договорами о защите прав человека. Исследуя их деятельность, выделяются проблемы данной системы, препятствующие наиболее эффективной защите прав личности на международном уровне. Пытаясь решить проблемы, конвенционные органы вырабатывают некоторые меры, в том числе используют процедуры раннего предупреждения и незамедлительных действий, принимают замечания (рекомендации) общего порядка, выносят конкретные предписания о способах восстановления нарушенных прав заявителей, борются со слишком широкими оговорками к конвенциям, привлекают к своей работе правозащитные организации разных уровней.*

**Ключевые слова:** международное право, права человека, комитеты, конвенционные органы, реформирование, доклады, проблемы, защита.

Система международных институтов защиты прав человека сложилась во второй половине XX века и охватывает три наиболее важных подсистемы: 1) комитеты, учрежденные универсальными конвенциями по защите прав человека (далее – конвенционные органы), 2) органы, учрежденные ООН в целях содействия защите прав человека, и 3) региональные международные суды по правам человека.

Конвенционные органы включают восемь комитетов: Комитет по правам человека, Комитет по экономическим, социальным и культурным правам, Комитет по ликвидации расовой дискриминации, Комитет по ликвидации дискриминации в отношении женщин, Комитет против пыток, Комитет по правам ребенка, Комитет по защите прав всех трудящихся-мигрантов и членов их семей, а также Комитет по правам инвалидов.

Все перечисленные комитеты, являясь элементами одной подсистемы, обладают одинаковой юридической природой и характеризуются схожими признаками. Комитеты представляют собой независимые экс-

партные органы, учрежденные в целях контроля за выполнением участниками соответствующих конвенций принятых на себя обязательств. Комитеты состоят из экспертов, избираемых государствами-участниками тайным голосованием из списка кандидатов. Эксперты должны обладать высокими моральными качествами и признанной компетентностью в области прав человека. Одно государство может выдвинуть из числа своих граждан, как правило, не более одного кандидата. При назначении экспертов учитывается справедливое географическое распределение, представительство разных форм цивилизации и правовых систем. Число экспертов варьируется, в зависимости от комитета, от 10 до 23 человек. Срок полномочий экспертов составляет 4 года. Государства-участники представляют комитетам в виде докладов информацию о том, какие меры ими принимаются для выполнения своих обязательств по конвенции и с какими трудностями государства при этом сталкиваются. Доклады представляются на периодической основе с интервалом, в зависимости от конкретного конвенционного органа, от двух до пяти лет, а также по требованию комитета. Комитеты изучают представленные доклады и направляют государствам свои замечания, комментарии, запросы о предоставлении дополнительных сведений. Государства вправе указывать свои замечания и комментарии относительно выводов комитета. Комитеты формируют свои периодические доклады, представляют их Генеральной Ассамблее ООН, в них приводится описание выполнения Конвенции, формулируется мнение и рекомендации комитета. Большинство комитетов имеет правоспособность рассматривать жалобы о нарушении государством-участником своих обязательств по соответствующей Конвенции. Такие жалобы могут подавать государства, лица и группы лиц.

Говоря о системе конвенционных органов в целом, можно отметить, что она добросовестно выполняет свои функции. Комитеты готовят глубокие и подробные доклады, в которых рассматриваются многие важные вопросы. Комитеты применяют одинаковые стандарты требований ко всем государствам вне зависимости от геополитического влияния последних. В докладах комитеты отмечают позитивные аспекты, указывают на факторы и трудности, препятствующие осуществлению той или иной конвенции, делают государствам рекомендации.

Общая слабость конвенционных органов состоит в том, что государства-участники могут подписать конвенцию, но не признать юрисдикцию Комитета по рассмотрению жалоб в отношении данного государства. Кроме того, государства сравнительно редко используют процедуру подачи жалоб против других государств [19, 3-4].

Подача индивидами жалоб на действия государств также связана с определенными трудностями. Рон Мак Каллум, председатель Комитета по правам инвалидов, пояснил это на примере вверенного ему органа. Данный Комитет учрежден Факультативным протоколом к Конвенции о

правах инвалидов, и заявители могут в него жаловаться только по поводу тех нарушений, которые произошли после ратификации данным государством Факультативного протокола. Кроме того, индивид должен исчерпать все внутренние средства защиты права. После поступления жалобы в Комитет начинается долгая процедура, включающая диалог с государством, и только после этого могут быть приняты какие-либо рекомендации. С учетом всех трудностей господин Мак Каллум рекомендует индивидам отстаивать права в рамках своего государства и называет это «намного лучшим направлением действий». [16, 8-9.]

Во второй половине XX века количество конвенционных органов выросло, как и их членский состав. К сожалению, многие государства-участники вообще не предоставляют докладов, другие же делают это с большим опозданием. Поэтому ряд договорных органов идет на уступки и принимает к рассмотрению «объединенные» доклады: в них содержится информация не за 2-4 года, а за 8 и более лет. По состоянию на начало 2006 г. только 8 из 194 государств, участвующих в договорах по правам человека, полностью выполнили свои обязательства по предоставлению докладов. Остальные не представили в общей сложности 1442 доклада договорным органам. Конвенционные контрольные органы не могут заставить государства надлежаще выполнять свои обязанности. Ежегодно растет число ратификаций к международным договорам о правах человека, в результате растет и число непредставленных докладов [5, 10-11.]

Комитеты не обходят вниманием эту важную проблему. Специальное правило предусмотрено, например, Комитетом по ликвидации расовой дискриминации: на каждой сессии Комитет оповещается обо всех случаях неполучения докладов или дополнительной информации, предусмотренных в статье 9 Конвенции. В таких ситуациях Комитет направляет соответствующему государству-участнику напоминание. Если после такого напоминания доклад или информация не предоставляются, информация об этом включается в ежегодный доклад Комитета. Если по итогам рассмотрения докладов и информации Комитет решит, что некоторые обязательства государства-участника не были им выполнены, он делает этому государству предложения и дает рекомендации. [6, 17]

В 2006 году на срок от 10 лет и выше представление докладов Комитету по ликвидации расовой дискриминации задержали 14 государств (Сьерра-Леоне, Либерия, Сомали, Папуа Новая Гвинея, Эфиопия, Конго, Мальдивские Острова, Афганистан и т.д.). Не менее чем на пять лет просрочили представление докладов 32 государства (Монако, ОАЭ, Болгария, Сербия, Пакистан, Перу, Ирак, Куба, Уругвай, Мальта и т.д.). В ответ на это Комитет принимает меры, которые, по сути, представляют собой увещевание государств-деликвентов. Комитет вынужден рассматривать соблюдение Конвенции в этих государствах по ранее представленным ими докладам, по первоначальному докладу, по информации, по-

лученной иными органами ООН от этих государств, или по информации от самих органов ООН. В своих решениях по таким ситуациям Комитет обычно постановляет рассылать обращения или просит об этом Председателя [1, 123-130].

К следующим сессиям Комитета в 2008 году ситуация с докладами только ухудшилась. Предоставление докладов на серьезные сроки задержало 47 государств, в том числе на срок десять и более лет - 17 государств. В ответ на это Комитет вновь просит представить доклады и дает новые сроки, а государства дают новые обещания [2, 133-137].

Аналогичная ситуация характерна и для других комитетов, в том числе для Комитета против пыток. К 2008 году многие государства серьезно просрочили представление докладов этому органу. Первоначальные доклады не представили 37 государств, вторые периодические доклады - 59 государств, третьи - 52 государства, четвертые - 48, пятые - 33. Есть государства, которые просрочили не один доклад, а несколько [3, 249-254].

Самый высокий процент государств-участников, опаздывающих с предоставлением докладов, наблюдается в Комитете по экономическим, социальным и культурным правам [15, 545]. Комитет понимает, что ситуация с непредставлением докладов подрывает процедуру контроля и одну из важнейших основ Пакта. В сложившихся обстоятельствах Комитет рассматривает ситуацию с правами человека даже в отношении тех стран, которые существенно просрочили представление докладов, отталкиваясь при этом от любой доступной информации [20, 18].

Кроме того, как отмечается в литературе, конвенционные органы в своей работе дублируют друг друга: государства часто получают запросы от разных органов по одним и тем же вопросам. Нередко комитеты выносят противоречащее друг другу заключения и рекомендации, нарушая тем самым единообразное толкование норм и принципов международного права.

Осознавая недостаточность своих возможностей для надлежащего воздействия на государства, комитеты стараются выработать более действенные механизмы. Например, Комитет по ликвидации расовой дискриминации принял Руководящие принципы, касающиеся процедур раннего предупреждения и незамедлительных действий. Главная цель этого документа - предотвращение нарушения прав человека посредством превентивных мер. В рамках превентивных мер Комитет может: а) обратиться к государству-участнику с просьбой в срочном порядке предоставить информацию о рассматриваемой ситуации; б) обратиться в Секретариат с просьбой собрать информацию о рассматриваемой ситуации у отделений на местах Управления Верховного комиссара ООН по правам человека, специализированных учреждений ООН, национальных правозащитных учреждений и неправительственных организаций; в) принять решение, в

котором выражены конкретные озабоченности и приведены рекомендации в отношении действий, и препроводить его государству, определенным должностным лицам и организациям; г) предложить направить в соответствующее государство одного или нескольких членов Комитета для содействия применению международных стандартов или технической помощи для учреждения национальной правозащитной инфраструктуры; д) рекомендовать государству воспользоваться консультативными услугами и технической помощью Управления Верховного комиссара ООН по правам человека [2, 133-162].

Из описанной системы превентивных мер видно, что ни одна из них не порождает обязательных юридических последствий для государства-деликвента.

Еще одним инструментом влияния на государства, получившим развитие в практике конвенционных органов, стали замечания (рекомендации) общего порядка. Эти замечания представляют собой авторитетное толкование положений соответствующих конвенций, которое помогает государствам лучше уяснить и исполнять принятые обязательства. Природа и назначение этих замечаний претерпели изменения. Сначала они были лишь средством для выражения критических суждений по поводу докладов государств. Позже эти замечания перестали быть лишь попыткой убедить государства соблюдать свои обязательства. Сегодня замечания общего порядка - это важное средство развития правовых норм. Они стали самостоятельным юридическим инструментом. Иногда их даже уподобляют консультативным заключениям международных судов. Однако указанные замечания ограничены в двух смыслах: 1) они являются результатом согласования между членами Комитета, поэтому они не всегда отличаются четкостью и практической полезностью; 2) члены комитетов не уполномочены принимать юридически обязательные акты толкования, поэтому замечания не являются юридически обязательными [18, 1-12].

Согласно параграфу 4 ст. 40 Международного пакта о гражданских и политических правах, Комитет представляет доклады и замечания общего порядка, какие сочтет необходимыми. В практике Комитета такие замечания представляют собой своеобразный толковый словарь для положений Пакта. К замечаниям общего порядка предъявляются некоторые требования: 1) они должны способствовать сотрудничеству государств в надлежащем выполнении Пакта, 2) привлекать внимание государств-участников к обстоятельствам и условиям, которые должны улучшить механизм представления докладов и реализации положений Пакта; 3) стимулировать деятельность государств и международных организаций в области поддержки и защиты прав человека. Сам Комитет утвердил в своей работе принцип, что замечания общего порядка будут касаться: 1) мониторинга исполнения государствами своих обязанностей по представ-

лению докладов; 2) степени и методов имплементации прав, предусмотренных Пактом; 3) толкования и применения положений Пакта; 4) методов сотрудничества между государствами, направленного на обеспечение полного выполнения требований Пакта [17, 52].

Международный пакт о гражданских и политических правах не дает ответа на вопрос о том, вправе ли Комитет давать толкование Конвенции. Такое полномочие Комитета прямо Пактом не предусмотрено. Кроме того, если исходить из наличия у Комитета права на толкование, остается неясным, до каких пределов это толкование может осуществляться. Хорошо известно, насколько трудно отличить толкование права от формулировки новой правовой нормы. Комитет не имеет нормотворческих функций, однако юридический формат замечаний общего порядка также не определен. Поэтому существует вероятность того, что Комитет, делая замечания общего порядка, может формировать правила, не предусмотренные Пактом. Примером расширительного толкования, данного Комитетом, является вопрос о праве на жизнь. Говоря об этом праве, Комитет отметил в 1982 году, что статья 6 Пакта часто толкуется слишком узко: на самом деле она устанавливает не только обязанность уважать право на жизнь, но также и обеспечивать его. В связи с этим Комитет указал, что государства-участники обязаны принимать надлежащие позитивные меры, в том числе в отношении смертности новорожденных, искоренения голода и эпидемических заболеваний [17, 63-68].

Другой пример расширительного толкования, данного Комитетом по правам человека, был связан с понятием дискриминации. Комитет отметил, что Пакт не содержит определения этого термина, и, опираясь на Конвенцию о ликвидации всех форм расовой дискриминации, Конвенцию о ликвидации дискриминации в отношении женщин, сформулировал свое определение дискриминации для целей Пакта [13, 37]. Чрезвычайно важным стало замечание общего порядка № 32, касающееся статьи 14 Пакта. В нем Комитет обосновал идею о том, что когда бы государство ни заставляло гражданское лицо предстать перед военным или иным специальным трибуналом, государство обязано не только предложить данному лицу все условия для надлежащего судебного разбирательства, предусмотренные ст. 14 Пакта, но и обосновать, почему гражданское лицо предстает перед военным судом [21, 1058].

Замечания общего порядка, формулируемые Комитетом по экономическим, социальным и культурным правам – это наиболее важный вклад в развитие основных положений Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах. Большинство из таких замечаний содержит подробный анализ отдельных обязательств [20, 20]. Посредством замечаний общего порядка Комитет стремится: 1) сделать доступным для государств-участников опыт, полученный при изучении государственных докладов, поскольку это способствует дальнейшей реали-



зации положений Пакта; 2) привлечь внимание государств к недостаткам, выявленным большим числом докладов; 3) предложить варианты усовершенствования процедуры представления докладов; 4) стимулировать деятельность государств, международных организаций и специализированных органов, направленную на эффективное и полное воплощение прав, предусмотренных Пактом. При этом Комитет признает, что он может пересматривать и обновлять свои замечания [9, 359].

Еще один важный канал влияния конвенционных органов на государственные институты защиты прав человека – это рассмотрение жалоб индивидов на нарушения государствами положений соответствующих конвенций. По итогам рассмотрения жалоб комитеты нередко признают факт нарушения государствами международных обязательств по защите прав человека и предписывают деликвентам совершить определенные действия для защиты жертвы. В связи с этим большой теоретический и практический интерес представляет вопрос о характере и видах предписаний, адресуемых государствам в подобных ситуациях.

Так, Комитет по правам человека, созданный, в соответствии с Международным Пактом о гражданских и политических правах 1966 г., делает очень специфичные рекомендации государствам. Такие рекомендации включают различные меры: выплату компенсации, обеспечение публичного расследования и преследования, проведение правовых реформ, восстановление личной свободы, трудоустройства, собственности, предоставление медицинского ухода.

[8, <http://www1.umn.edu/humanrts/undocs/session40/146-1983.htm/>]

В деле *Baboeramandothersv. Surinam* Комитет по правам человека вынес решение против государства и указал, что Суринам должен провести надлежащее расследование по выявленным фактам, привлечь виновных лиц к ответственности перед судом, выплатить компенсацию выжившим семьям и обеспечить полную защиту права на жизнь в этой стране [7, 76-88].

В деле *Реймонд Персо и Рамперсо против Гайаны* Комитет пришел к выводу о нарушении государством статей 6, 7, 9, 17 Пакта. Комитет указал, что в связи с этим государство должно предоставить жертве эффективное средство правовой защиты, включая информацию о месте захоронения ее сыновей, и компенсацию за перенесенные ею душевные страдания. Комитет также отметил, что государство-участник обязано предупредить рецидивы таких нарушений в будущем [22, 52-60].

Рассмотрев дело *Willard Collinsv. Jamaica*, Комитет по правам человека пришел к выводу, что Ямайка нарушила статьи 7 и 10 Пакта. Из данного факта Комитет сделал два вывода. Во-первых, государство должно прекратить нарушение права, не допускать его в будущем, обеспечить заявителю надлежащее обращение в соответствии со статьей 10 Пакта. Об этих мерах государство должно уведомить Комитет. Во-вторых, нару-

шенные права заявителя должны быть защищены надлежащим способом [3, 256–270].

Аналогичные средства защиты прав используют и другие конвенционные органы. Комитет против пыток, изучив заявление Али Бен Салема, поданное против Туниса, признал факт нарушения Конвенции, призвал государство завершить судебное расследование по фактам, на которые ссылался заявитель, в целях судебного преследования виновных лиц. Комитет предложил Тунису в течение 90 дней сообщить о принятых мерах, в том числе о возмещении ущерба заявителю [1, 131-133].

Однако не всегда конвенционные органы берут на себя смелость формулировать подробные рекомендации государствам о способах восстановления прав жертвы. Например, Комитет по ликвидации расовой дискриминации, рассмотрев дела Драган Дурмич против Сербии и Черногории, Мохаммед Хасан Гелле против Дании, только признал факт нарушения Конвенции в обоих случаях, каких-либо подробных указаний об исправлении ситуации не вынес [14, 210].

Исследуя механизм воздействия конвенционных органов на внутригосударственные институты, необходимо иметь в виду, что комитеты выполняют квазисудебную функцию. Их деятельность носит экспертный характер: оценив ситуацию, комитеты дают ей профессиональную оценку и формулируют рекомендации, призванные помочь как государству, так и жертве. С точки зрения исполнения решений, особенность этой системы состоит в том, что она не предусматривает принятия юридически обязательных актов. Решения конвенционных органов – это лишь рекомендательные мнения, и государства-участники ими юридически не связаны. Указанная особенность не всегда является недостатком данной системы. Не боясь получить жесткие и обязательные предписания, государства могут с большей готовностью участвовать в процедуре рассмотрения индивидуальных жалоб, представлять большой объем информации и в результате вырабатывать приемлемые решения проблем.

Конвенционные органы не ограничиваются формальным выполнением возложенных на них функций, а стараются использовать все доступные возможности для влияния на государства в целях более полной и эффективной защиты прав человека.

Например, Комитет по ликвидации дискриминации в отношении женщин постоянно выражает свою озабоченность количеством и широтой оговорок, сделанных государствами к Конвенции. Комитет просит соответствующие государства, чтобы они в своих периодических обзорах отражали информацию о своих оговорках, объясняли, к каким статьям Конвенции они относятся, почему они необходимы, какой именно эффект они оказывают для национального права и политики, а также рассказывали о том, как они планируют сокращать сферу действия оговорок. Благодаря активности Комитета государства стали применять практику возра-

жения против оговорок других государств.

Так, Швеция возражала против оговорки Сингапура, который указал, что не будет применять статьи 2, 16 Конвенции в тех случаях, когда они будут несовместимы с нормами религии. Швеция отметила, что такое заявление подрывает предмет и цели Конвенции. Комитет постоянно осведомляется у государств по поводу действующих оговорок [11, 429-430].

Комитет по правам человека представляет Генеральной Ассамблее ООН ежегодные доклады. В них он разъясняет методы и сферу имплементации обязательств государств по Пакту. Выполняя эту функцию, Комитет фактически осуществляет толкование Пакта. Хотя такое толкование не является юридически обязательным для государств-участников, несомненной является его роль в формировании единообразного понимания прав человека. Точка зрения Комитета в большой степени влияет на деятельность государств. При этом следует отметить важность процесса обсуждения докладов государств-участников. Его ход фиксируется в докладе Комитета. Отдельные члены Комитета задают вопросы, требуют разъяснений, привлекают внимание государств к каким-то проблемам. Такое обсуждение эффективно влияет на методы имплементации положений Пакта. Эта процедура помогает учитывать политические, экономические, социальные и культурные условия конкретного общества, в котором реализуется Пакт [24, 153].

Для повышения эффективности своего воздействия на государства Комитет против пыток принимает важные меры: утверждает ясные и подробные правила процедуры, назначает межсессионных докладчиков и докладчиков по отдельным государствам, делает четкие комментарии по государственным докладам, участвовал в процессе принятия Факультативного протокола к Конвенции против пыток, сотрудничает с другими институтами [23, 4].

Процедуры, выработанные Комитетом по экономическим, социальным и культурным правам сделали его открытым для гражданского общества. С 1993 года он определил порядок участия неправительственных правозащитных организаций в его работе, в том числе в процессе принятия замечаний общего порядка. От такого участия Комитет только усиливает свое влияние на государства. Комитет периодически призывает государства-доноры увеличивать их расходы на помощь в развитии экономических, социальных и культурных прав и поощряет государства, показывающие хорошие показатели в этой сфере. Комитет уделяет много внимания уязвимым категориям населения: он делает рекомендации по поводу упразднения дискриминации иммигрантов и беженцев на рабочих местах, ратификации соглашений, защищающих коренные народы и племена, а также относительно образования на языке меньшинств и иммигрантов.

В системе конвенционных органов многие исследователи видят

большой потенциал. В литературе отмечается, что они способны влиять на формирование нового мягкого права [10, 750] и оказывать значимую поддержку процессу развития и укрепления норм обычного международного права [1, 143-144].

В то же время более эффективному взаимодействию конвенционных органов с государственными институтами мешают описанные выше проблемы. Надо признать, что те средства, которые конвенционные органы вырабатывают для преодоления проблем, недостаточны. Кризис системы конвенционных органов усугубляется пропорционально количеству непредставленных докладов и увеличению числа договоров о правах человека. Игнорирование государствами обязанности представлять доклады, дублирование и противоречия в работе комитетов, длительность процедур рассмотрения жалоб, право государств-участников конвенций не признавать юрисдикцию комитетов, отсутствие в некоторых конвенциях механизма подачи жалоб от индивидов или государств – это те проблемы, которые требуют скорейшего решения.

В связи с этим на международном уровне звучат различные предложения по реформированию системы конвенционных органов. Одни ученые предлагают наделить все комитеты правом получения и рассмотрения жалоб от индивидов и государств [16, <http://www2.ohchr.org/english/bodies/icm-mc/docs/HRI.MC.2006.2.pdf>] Другие выражают желание, чтобы государства в своих докладах обозначали минимальные стандарты реализации каждого права, предусмотренного той или иной конвенцией, а также освещали положение уязвимых социальных групп. Такой подход, по их замыслу, сделает доклады более эффективными, избавит их от абстрактной статистической информации и описаний [4, 21].

Пути реформирования конвенционных органов ООН активно обсуждают сами комитеты. Они ведут речь о создании единого органа для рассмотрения индивидуальных сообщений, о развитии взаимодействия между договорными органами и Советом по правам человека, об усилении взаимодействия конвенционных органов с фондами, программами и специализированными учреждениями ООН, региональными, межправительственными организациями, национальными правозащитными учреждениями.

В связи с этим Верховный комиссар ООН по правам человека внес предложение (A/59/2005/Add.3) о создании единого постоянного договорного органа, который возьмет на себя функции восьми существующих комитетов. Создание такого органа Комиссар считает возможным только в том случае, если конвенционные органы в нынешнем виде научатся работать как единая система.

В 2006 году предложение Верховного комиссара по правам человека получило развитие в ходе межкомитетской встречи в рамках ООН.

Итогом встречи стал концептуальный документ № HRI/MC/2006/2. Главы комитетов отмечают в нем, что единый договорной орган будет действовать на постоянной основе, в связи с чем станет более доступным для заявителей и сможет быстрее реагировать на грубые нарушения прав человека. Они также верят в то, что новый орган будет обладать гибкостью, достаточной для разработки новых подходов к защите прав человека и сможет обеспечить должное участие в этом процессе гражданского общества и партнеров ООН.

Большое внимание указанный документ уделяет возможной структуре и функциям нового органа. Отмечается, что его структура может быть монолитной (без внутреннего деления на палаты) либо основываться на системе подчиненных палат. При этом палаты могут формироваться по разным критериям: функциональному (изучение докладов, рассмотрение жалоб, посещение государств и т.д.), договорному (каждая палата «привязана» к конкретному международному соглашению), тематическому (разные палаты занимаются группами вопросов: верховенством права, недискриминацией и др.), региональному (палаты формируются соответственно количеству регионов) и другим критериям. Единый договорной орган, по мнению председателей комитетов, сможет выполнять те же функции, что и действующая система конвенционных органов, но более эффективным образом.

Это предложение встретило и критику, и поддержку. Противники считают, что такой шаг подорвет особый статус восьми основных договоров по защите прав человека. Примечательно, что сам Верховный комиссар сомневается в скором проведении такой реформы и видит ее лишь в отдаленной перспективе. Сложность учреждения такого органа имеет также технический аспект: для его создания пришлось бы вносить поправки одновременно во все международные договоры, учредившие комитеты. На фоне того, что многие государства не предоставляют даже периодических докладов ныне действующей системе, их готовность пойти на создание новой институциональной структуры вызывает серьезные сомнения.

Краеугольным камнем системы конвенционного контроля является процедура рассмотрения государственных докладов. Важным фактором повышения эффективности данной системы является выявление и применение более действенного механизма предоставления государствами своих периодических докладов. Полагаем, что реализовать эту задачу можно без создания новых договорных источников и без редактирования существующих. Так, в резолюции Генеральной Ассамблеи ООН возможно предусмотреть, что к избранию в Совет ООН по правам человека будут допускаться лишь те государства, которые не имеют просроченных докладов перед восьмью конвенционными органами на дату выдвижения кандидатур. Такое нововведение улучшит мотивацию государств и ожи-

вит систему конвенционного контроля.

Сохранение конвенционных органов и улучшение их работы представляется стратегически важным, поскольку за долгие годы эта система доказала свою эффективность. И ее потенциал еще далеко не исчерпан.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. Доклад Комитета по ликвидации расовой дискриминации. 68-я сессия (20 февраля – 10 марта 2006 г.); 69-я сессия (31 июля – 18 августа 2006 г.). Нью-Йорк: ООН, 2006, с. 123–130, с. 131–133, с. 143–144.
2. Доклад Комитета по ликвидации расовой дискриминации. 70-я сессия (19 февраля – 9 марта 2007 г.); 71-я сессия (30 июля – 17 августа 2007 г.). Нью-Йорк: ООН, 2008, с. 133–137, с. 133–162.
3. Доклад Комитета против пыток. 39-я сессия (5 – 23 ноября 2007 г.); 40-я сессия (28 апреля – 16 мая 2008 г.). Нью-Йорк: ООН, 2008, с. 249–254, с. 256–270.
4. Доклад Верховного комиссара ООН по правам человека. Нью-Йорк: ООН, 2007, с.21.
5. Карташкин В.А. Учреждение Совета по правам человека и реформирование конвенционных органов // *Международное право*, 2008, № 2, с. 10–11.
6. Правила процедуры Комитета по ликвидации расовой дискриминации. Нью-Йорк: ООН, 1986, с. 17.
7. Подборка решений Комитета по правам человека в соответствии с факультативным протоколом / *Международный пакт о гражданских и политических правах*. – Нью-Йорк; Женева: ООН, 2008, т. 9: 85-я – 91-я сессии (октябрь 2005 г. – октябрь 2007 г.), с. 76–88.
8. Решение Комитета по правам человека по делу *Baboeramandother sv. Surinam* от 04 апреля 1985 г. URL: <http://www1.umn.edu/humanrts/undocs/session40/146-1983.htm>.
9. Antkowiak T.M. Remedial Approaches to Human Rights Violations: The Inter-American Court of Human Rights and Beyond // *Columbia Journal of Transnational Law*, 2008, v. 46, No 2, p. 359.
10. Alston, Ph., Simma, B. First Session of the UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights // *American Journal of International Law*, 1987, v. 81, No 3, p. 750.
11. Burns Peter, OkaforObiora. The United Nations Convention Against Torture and other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment or How It Is Still Better to Light a Candle than to Curse the Darkness // *Otago Law Review*, 1998, v. 9, No 2, p. 429-430.
12. Concept paper on the High Commissioner’s Proposal for a unified standing treaty body. HRI/MC/2006/2. URL: <http://www2.ohchr.org/english/bodies/icm-mc/docs/HRI.MC.2006.2.pdf> (дата обращения 03.03.2012).
13. Human Rights Committee // *Rev. / International Commission of Jurists*, 1989, No 43, p.37.
14. Krause Catarina, Scheinin Martin. *International Protection of Human Rights: A Textbook*. Turku: Institute for Human Rights, Ebo Akademi University, 2009. p. 210.
15. Lyon Beth. Discourse in Development: A post-Colonial “Agenda” for the United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights // *Journal of Gender, Social Policy & the Law*, 2002, v. 10, No 3, p. 545.
16. McCallumRon. The United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities: Some Reflections // *SSRN.COM: Social Science Research Network*. 2010. URL: <http://www.ssrn.com/abstract=1563883> (дата обращения: 09.02.2012), p. 8–9.
17. Michalska, A. Interpretation of the International Covenant on Civil and Political Rights in the Light of Reports of the Human Rights Committee // *Polish Yearbook of International*

- Law. 1986. No 15. p. 52, p. 63-68
18. Otto Dianne. "Gender Comment": Why does the UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights Need a General Comment on Women? // SSRN.COM: Social Science Research Network. 2002. URL: [http://ssrn.com/abstract\\_id=319202](http://ssrn.com/abstract_id=319202), p. 1–12.
  19. Raluca David. Comparative Study of Three International Human Rights Systems and their Enforcement Mechanisms // SSRN.COM: Social Science Research Network. 2009. URL: <http://www.ssrn.com/abstract=1566495> (дата обращения: 09.02.2012), p. 3–4.
  20. Report of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights. 30<sup>th</sup> and 31<sup>st</sup> Sessions (5 – 23 May 2003, 10 – 28 November 2003). N.Y.: Geneva, 2004, p. 18, p. 20.
  21. Schmid Evelyne. A few Comments on a Comment: The UN Human Rights Committee's General Comment No 32 on Article 14 of the ICCPR and the Question of Civilians Tried by Military Courts // The International Journal of Human Rights. – 2010, v. 14, No 7, p.1058.
  22. Selected Decisions of the Human Rights Committee under the Optional Protocol / International Convent on Civil and Political Rights. – N.Y.; Geneva: UN, 2004. Vol. 4: 40<sup>th</sup> to 46<sup>th</sup> sessions (October 1990 – October 1992). p. 52–60.
  23. Van Bueren Geraldine. The Committee on the Rights of the Child in Langford. London // SSRN.COM: Social Science Research Network. 2009. URL: <http://www.ssrn.com/abstract=1449192> (дата обращения: 09.02.2012), p. 4.
  24. Weissbrodt D., Hansen J. C., Nesbitt N.H. The Role of the Committee on the Rights of the Child in Interpreting and Developing International Humanitarian Law // Harvard Human Rights Journal, 2011, v. 24, No 1, p. 153.

## **İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ SİSTEMİNDƏ KONVENSIYA ORQANLARININ BƏZİ PROBLEMLƏRİ VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI**

**F.İ.QURBANOVA**

### **XÜLASƏ**

Məqalədə insan hüquqları haqqında universal müqavilələr əsasında təsis olunmuş konvension orqanların sistemi nəzərdən keçirilir. Onların fəaliyyəti araşdırılarkən bu sistemin beynəlxalq səviyyədə şəxsiyyətin hüququnun daha effektiv mühafizəsinə mane olan problemləri fərqləndirilir. Konvension orqanlar problemləri həll etməyə səy göstərən zaman bəzi tədbirlər işləyib hazırlayır. Eyni zamanda əvvəllər də tətbiq olunan xəbərdarlıq, təxirəsalınmaz hərəkətlər, ümumi qayda ilə bağlı qeydlərin (təvsiyələrin) qəbulu, bəyan edənin hüquqlarının pozulmasının qarşısının alınması, hüquqlarının bərpa üsulları haqqında dövlətə konkret təlimatlar verilməsi, konvensiyaya edilən çox geniş qeyd-şərtlərlə mübarizə aparılması, müxtəlif səviyyəli hüquq müdafiəçisi təşkilatları öz işlərinə cəlb edilməsi kimi prosedurlardan istifadə edir.

**Açar sözlər:** beynəlxalq hüquq, insan hüquqları, komitetlər, konvension orqanlar, islahatlar, hesabatlar, problemlər, mühafizə.

**SOME ISSUES OF THE CONVENTION BODIES IN THE SYSTEM  
OF PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND MEANS  
TO ADDRESS THEM**

**F.I.GURBANOVA**

**SUMMARY**

This article analyzes the system of convention bodies established by universal treaties on the protection of human rights. In considering their activities, the problems which hinder at the international level the most effective protection of rights of an individual in this system are noted. In an effort to solve the problems the convention bodies are developing certain measures, including the use of an early warning and urgent action procedure, the implementation of the recommendations of general order, issuing specific regulations on the restoration of violated rights, combating extremely broad reservations to conventions and intensifying the involvement of different level human rights organizations.

**Keywords:** international law, human rights, treaty bodies, convention bodies, problems, protection, reformation.



UOT 343.1

**CINAYƏT MÜHAKİMƏ İCRAATININ XALQIN  
NÜMAYƏNDƏLƏRİNİN İŞTİRAKI İLƏ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ  
PRİNSİPI İLƏ MƏHKƏMƏ NİTQLƏRİNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ**

**Ə.Ə.QASIMOV\*, Ş.Ə.CANGİROVA\*\***

*\*Bakı Dövlət Universiteti,*

*\*\*Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi*

*haci-arastun@rambler.ru*

*Məqalədə cinayət mühakimə icraatının xalqın nümayəndələrinin iştirakı ilə həyata keçirilməsi prinsipi ilə məhkəmə niqlərinin qarşılıqlı əlaqəsi tədqiq edilir.*

*Bu məsələyə aid görkəmli milli hüquq alimlərinin tədqiqatda nəzərə alınması ilə milli qanunvericilikdə aparılan son islahatlar nəticəsində andlılar məhkəməsinin ləğv edildiyi bir şəraitdə «cinayət mühakimə icraatının xalqın nümayəndələrinin iştirakı ilə həyata keçirilməsi» prinsipinin müqəddəratı təhlil edilir.*

**Açar sözlər:** qanunvericilik, məhkəmə nitqi, andlılar məhkəməsi, cinayət mühakimə icraatı, AR Konstitusiyası

Cinayət mühakimə icraatının xalqın nümayəndələrinin iştirakı ilə həyata keçirilməsi prinsipi AR Konstitusiyasının 55-ci maddəsi ilə əlaqələndirilir (5, 96). AR Konstitusiyasının 55-ci maddəsinin I hissəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ vardır. Bu hüququ onlar bilavasitə və ya nümayəndələr vasitəsilə həyata keçirə bilərlər. Həmin maddənin II hissəsinə əsasən isə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları dövlət orqanlarında qulluq etmək imkanına malikdirlər. Dövlət orqanlarının vəzifəli şəxsləri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları sırasından təyin edilirlər. Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər dövlət qulluğuna qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada qəbul edilə bilərlər.

Məsələnin tədqiqi ilə məşğul olan tədqiqatçı qeyd edir ki, dövlət həyatının və ictimai həyatın başqa sahələrində olduğu kimi, cinayət prosesində də ictimaiyyət geniş iştirak edir. Hüquq pozuntuları və cinayətkarlıqla mübarizədə ictimaiyyətin iştirakı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 55-ci və digər maddələrində ictimai təşkilatların və hər bir vətəndaşın dövlətin idarə olunmasında iştirakını, cəmiyyətə zidd hərəkətlərə qarşı barışmaz olmasını və ictimai asayişin qorunmasına hər bir vasitə ilə kömək etməsini, mühakimə icraatında ictimai təşkilatların və əmək kollek-

tiylərinin iştirakına yol verilməsini müəyyən edir. Beləliklə də Konstitusiya cinayətkarlıqla mübarizədə ictimaiyyətin fəal iştirakını təmin etmək üçün geniş imkanlar yaradır (5, 130).

Hesab edirik ki, bu yanaşma AR Konstitusiyasının 55-ci maddəsinin həddən artıq genişləndilmiş təfsiridir, çünki həm konstitusiya normasının özündə, həm də milli hüquq ədəbiyyatında AR Konstitusiyasının 55-ci maddəsi şərh olunarkən məntiqi vurğu, bir qayda olaraq, başqa məsələ üzərində qoyulur.

Məsələn, İ.M.Cəfərov AR Konstitusiyasının 55-ci maddəsinə şərh edərək göstərir ki, bu maddənin norması bilavasitə Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 21-ci maddəsinin tələbindən irəli gəlir. Həmin maddədə deyilir: «Hər bir insan bilavasitə, yaxud azad şəkildə seçilmiş nümayəndələrin vasitəçiliyi ilə öz ölkəsinin idarə olunmasında iştirak etmək hüququna malikdir». Başqa bir beynəlxalq aktda, yəni «Mülki və siyasi hüquqlar haqqında» Beynəlxalq Paktın 25-ci maddəsində isə deyilir: «Hər bir insan heç bir ayrı-seçkilik və əsassız məhdudiyət qoyulmadan aşağıdakı hüquq və imkanlara malik olmalıdır: dövlət işlərinin aparılmasında istər bilavasitə, istərsə də azad şəraitdə seçilmiş nümayəndələri vasitəsilə iştirak etmək; səs vermək, ümumi və bərabər seçki hüququ əsasında gizli səsvermə yolu ilə keçirilən və seçicilərin sərbəst iradəsini təmin edən həqiqi vaxtaşırı seçkilərdə seçilmək; öz ölkəsində ümumi bərabərlik əsasında dövlət qulluğuna buraxılmaq». İ.M.Cəfərov vurğulayır ki, Konstitusiyanın bu maddəsi ilə dövlətin idarə olunmasında vətəndaşların bilavasitə və öz nümayəndələri vasitəsilə iştirakı müəyyən edilir. O, bu maddəni daha çox dövlət qulluğu kontekstindən izah edir (4, 163-164).

Maraqlısı budur ki, CPM-in 24-cü maddəsində təsbit edilmiş «cinayət mühakimə icraatının xalqın nümayəndələrinin iştirakı ilə həyata keçirilməsi» prinsipini şərh etmiş başqa heç bir milli müəllif bu zaman AR Konstitusiyasının 55-ci maddəsinə istinad etmir. Belə ki, V.İbayev CPM-in 24-cü maddəsinə şərh edərək başqa bir konstitusiya normasını rəhbər tutur – AR Konstitusiyasının 62-ci maddəsinə. Həmin maddəyə əsasən, hər kəsin onun işinə qanunla müəyyən edilmiş məhkəmədə baxılması hüququ vardır. Şəxsin razılığı olmadan onun işinə başqa məhkəmədə baxılmasına yol verilmir (6, 446).

«CPM-in Kommentariyası»nın müəllifləri də CPM-in 24-cü maddəsinin şərhini ilə bağlı qeyd edirlər ki, həmin maddədə nəzərdə tutulmuş prinsip cinayət işi üzrə ədalət mühakiməsinin andlı iclasçıların iştirakı ilə aparılmasını cinayət prosesində təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarının müdafiəsinin hüquqi təminatının növlərindən biri kimi təsbit edir (3, 73).

Göründüyü kimi, milli hüquq ədəbiyyatında «cinayət mühakimə icraatının xalqın nümayəndələrinin iştirakı ilə həyata keçirilməsi» prinsipində məntiqi vurğunu iki fərqli məqam üzərinə qoyan yanaşmalar mövcuddur. Nümayəndəsi kimi M.Ə.Cəfərquliyevi qəbul etdiyimiz birinci yanaşma «cinayət mühakimə icraatının xalqın nümayəndələrinin iştirakı ilə həyata keçirilməsi» prinsipinin əsas məqsədini Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququnun təmin edilməsində görür. İkinci yanaşmada

isə bu prinsip Azərbaycan Respublikasının andlı iclasçı kimi çıxış edə biləcək vətəndaşının dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququnun təminatı kimi deyil, təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarının təminatı kimi nəzərdən keçirilir.

Bununla belə, M.Ə.Cəfərquliyevin nəzərdən keçirilən prinsipə bağlı fikirlərinə daha dərinlən diqqət yetirdikdə, aşkar görünür ki, o, prof. C.H.Mövsumovun fikirlərinin varisliyini dəstəkləmiş, prof. C.H.Mövsumovun həmin fikirlərinin sovet cinayət prosesində və hazırda da cinayət-prosessual hüquq nəzəriyyəsində də aktual olduğunu düzgün olaraq vurğulamışdır. Belə ki, M.Ə.Cəfərquliyev özünün «Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesi» adlı dərsliyində «cinayət mühakimə icraatının xalqın nümayəndələrinin iştirakı ilə həyata keçirilməsi» prinsipini izah etməyə cəhd göstərərək qeyd edir: «Qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericilik cinayət mühakimə icraatında ictimaiyyətin iştirakının müxtəlif formalarını müəyyən edir. Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin bir sıra maddələrində müstətiqdən tələb edilir ki, o, istintaq apararkən cinayətlərin açılması və onları törətmiş şəxslərin axtarılması üçün, habelə cinayətin törədilməsinə kömək etmiş səbəblərin və şəraitin aşkar edilməsi və aradan qaldırılması üçün ictimaiyyətin köməyindən geniş istifadə etsin. Cinayət-prosessual qanunvericiliyin bir sıra normalarında təqsirləndirilən şəxsin yenidən tərbiyə və islah olunması üçün ictimai təşkilata və əmək kollektivinə verilməsindən, xitam edilmiş cinayət işlərinin yeniyetmələrə aid olduqda materialları yetkinlik yaşına çatmamışların işləri üzrə komissiyalara göndərilməsindən, təqsirləndirilən şəxsi və şübhə edilən şəxsi ictimai təşkilatların zəminliyinə verməkdən, yetkinlik yaşına çatmamışların işləri üzrə məhkəmə baxışında müəssisə, idarə və təşkilatların nümayəndələrinin iştirakından, digər işlər üzrə məhkəmə baxışında ictimai təşkilatların və əmək kollektivlərinin iştirakından bəhs olunur» (5, 130).

Bununla yanaşı, prof. C.H.Mövsumovun «sovet cinayət prosesində ictimaiyyətin iştirakı» prinsipini necə izah etdiyinə nəzər salaq: «Dövlət həyatının və ictimai həyatın başqa sahələrində olduğu kimi, sovet cinayət prosesində də ictimaiyyət geniş iştirak edir, hüquq pozuntuları və cinayətkarlıqla mübarizədə ictimaiyyətin iştirakı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, SSRİ Konstitusiyası ictimai təşkilatların və əmək kollektivlərinin dövlət işlərinin və ictimai işlərin idarə olunmasında iştirakını, hər bir sovet vətəndaşının cəmiyyətə zidd hərəkətlərə qarşı bəzi bəzi olmasını və ictimai asayişin qorunmasına hər vasitə ilə kömək etməsini, mühakimə icraatında ictimai təşkilatların və əmək kollektivlərinin iştirakına yol verilməsini müəyyən edir. Beləliklə də ölkəmizin əsas qanunu olan SSRİ Konstitusiyası cinayətkarlıqla mübarizədə ictimaiyyətin fəal iştirakını təmin etmək üçün geniş imkanlar yaradır. Qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyi cinayət mühakimə icraatında ictimaiyyətin iştirakının müxtəlif formalarını müəyyən edir. CPM-in 128-ci maddəsi, müstətiqdən tələb edir ki, o, istintaq apararkən cinayətlərin açılması və onları törətmiş şəxslərin axtarılması üçün, habelə cinayətin törədilməsinə kömək etmiş səbəblərin və şəraitin aşkar edilməsi və aradan qaldırılması üçün ictimaiyyətin

köməyindən geniş istifadə etsin. Həmin məcəllənin 5, 6 və 7-ci maddələrində, müttəhimin yenidən tərbiyə və islah olunması üçün ictimai təşkilata və ya əmək kollektivinə verilməsindən, xitam edilmiş cinayət işlərini yoldaşlıq məhkəməsinə və yaxud yetkinlik yaşına çatmamışların işləri üzrə komissiyalara göndərilməsindən, CPM-in 7-1-ci maddəsində materialların cinayət işi başlamadan ictimai təsir tədbirləri görülməsi üçün göndərilməsindən, 88-ci maddəsində müttəhimi və şübhə edilən şəxsi ictimai təşkilatların zəminliyinə verməkdən, 267-1-ci maddəsində yetkinlik yaşına çatmamışların işləri üzrə məhkəmə baxışında müəssisə, idarə və təşkilatların nümayəndələrinin iştirakından, 260-1-ci maddəsində məhkəmə baxışında ictimai təşkilatların və əmək kollektivlərinin iştirakından bəhs edilir» (7, 61-62).

Edilmiş istinadlardan aşkar şəkildə görünür ki, M.Ə.Cəfərquliyev CPM-in 24-cü maddəsini şərh edərkən cinayət prosesində ictimaiyyətin iştirakı məsələsinə cinayət-mühakimə icraatında ictimaiyyətin geniş iştirakı formaları konsepsiyasını dəstəkləyir (5, 130-131). CPM-in 24-cü maddəsinin bütün məzmunu məhz andlılar məhkəməsi vasitəsilə mühakimə məsələlərinə həsr edilmişdir. Həmin maddəyə əsasən, CPM-in 359-cu maddəsində nəzərdə tutulmuş hallarda təqsirləndirilən şəxs cinayət təqibi üzrə ona qarşı irəli sürülmüş ittiham üzrə ədalət mühakiməsinin andlılar məhkəməsi tərəfindən həyata keçirilməsini tələb etmək hüququna malikdir və bu hüququn təmin edilməsi üçün birinci instansiya məhkəməsi cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə andlı iclasçılar qismində Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarını cəlb etməlidir. Göründüyü kimi, müasir anlamda «cinayət mühakimə icraatının xalqın nümayəndələrinin iştirakı ilə həyata keçirilməsi» prinsipi məntiqi vurğunu məhz təqsirləndirilən şəxsin ona qarşı irəli sürülmüş ittiham üzrə ədalət mühakiməsinin andlılar məhkəməsi tərəfindən həyata keçirilməsini tələb etmək hüququ üzərinə qoyur. Deyilənləri nəzərə alaraq, hesab edirik ki, hər iki yanaşma vahid mahiyyətin iki tərəfindən başqa bir şey deyildir. Bu baxımdan, hesab etmək olar ki, Cinayət-Prosessual Məcəlləsində ictimaiyyətin iştirakı formalarının nəzərdə tutulması ilə bağlı qanunvericilikdə bu məsələnin tənzimləməsi zəruridir.

Bu təqdirdə isə sual yaranır, milli qanunvericilikdə aparılan son islahatlar nəticəsində andlılar məhkəməsinin ləğv edildiyi bir şəraitdə «cinayət mühakimə icraatının xalqın nümayəndələrinin iştirakı ilə həyata keçirilməsi» prinsipinin müqəddəratı necə olacaqdır? Fikrimizcə, ictimaiyyətin iştirakının iki forması təklif oluna bilər. Birincisi, ictimai xadimlərin, tanınmış yazıçı və şairlərin, ən azından məhkəmə baxışında professional müdafiəçi ilə yanaşı, ictimai müdafiəçi kimi iştirak etmək hüququnun qanunda tanınması; ikincisi isə ictimai ittihamçı və ictimai müdafiəçi institutunun bərpa edilməsi formasında. Hər iki forma məhkəmə baxışının qarşısında duran vəzifələrin lazımi qaydada təmin edilməsinə xidmət edə biləcək və kifayət qədər müsbət cəhətləri ilə xarakterizə olunacaqdır. Məhz bu baxımdan, məntiqi ardıcılıq prinsipinə əməl etməklə, Azərbaycan Respublikasında andlılar məhkəməsinin ləğvi prosesinin

necə baş verdiyinə diqqət yetirilməli, daha sonra isə «cinayət mühakimə icraatının xalqın nümayəndələrinin iştirakı ilə həyata keçirilməsi» prinsipinin yeni realizə üsulları haqqında hazırlanmalıdır.

#### **ƏDƏBİYYAT**

1. Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il tarixli Konstitusiyası
2. Azərbaycan Respublikasının 1 sentyabr 2000-ci il tarixli Cinayət Məcəlləsi
3. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin kommentariyası / C.H.Mövsumov, B.C.Kərimov, Ə.H.Hüseynov. Bakı: Digesta, 2007, 1320 s.
4. Cəfərov İ.M. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhli. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2004, 552 s.
5. Cəfərquliyev M.Ə. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesi. Dərslik. Bakı: Qanun, 2008, 768 s.
6. İbayev V. Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin kommentariyası. Cinayət mühakimə icraatının vəzifələri, əsas prinsipləri və şərtləri. Maddələr 8-36. Bakı: Qanun, 2004, 770 s.
7. Mövsümov C.H. Sovet cinayət prosesi. Dərslik. Bakı: Maarif, 1989, 312 s.

#### **ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ ПРИНЦИПОМ ИСПОЛНЕНИЯ УГОЛОВНОГО РЕШЕНИЯ С УЧАСТИЕМ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ НАРОДА И СУДЕБНОЙ РЕЧИ**

**А.А.ГАСИМОВ, Ш.А.ДЖАНГИРОВА**

#### **РЕЗЮМЕ**

В статье исследуется взаимосвязь между принципом исполнения уголовного решения с участием представителей народа с учетом позиций видных национальных ученых-правоведов подвергнуты анализу вопросы «принципа исполнения уголовного решения с участием представителей народа» в связи с реформами, приведенными в национальном законодательстве.

**Ключевые слова:** законодательство, судебная речь, исполнение уголовного решения, Конституция Азербайджанской Республики

#### **INTERRELATION BETWEEN THE PRINCIPLE OF THE EXECUTION OF CRIMINAL JUDGEMENT WITH THE PARTICIPATION OF THE PEOPLE'S REPRESENTATIVES AND THE COURT SPEECH**

**A.A.GASIMOV, Sh.A.JANGIROVA**

#### **SUMMARY**

The article examines the relationship between the principle of execution of a criminal decision with the participation of representatives of the people, taking into account the positions of prominent national legal scholars, analyzes the questions of the “principle of execution of a criminal decision with the participation of representatives of the people” in connection with the reforms described in national legislation.

**Key words:** legislation, court speech, execution of the criminal judgement, Constitution of the Azerbaijan Republic

**UOT 343.1****HƏRBI ƏDLİYYƏ ORQANLARININ  
PROSESSUAL-HÜQUQİ STATUSU****C.H.ƏZİZOV***Bakı Dövlət Universiteti**ceyhundmx@gmail.com*

*Mövcud qanunvericiliyə əsasən, Azərbaycan Respublikasının hərbi məhkəmələri birinci instansiya məhkəmələri kimi Azərbaycan məhkəmə sistemində daxildir. Hərbi məhkəmələr, həmçinin məhkəmə nəzarəti funksiyalarının həyata keçirilməsi ilə bağlı materialları da nəzərdən keçirirlər. Hər bir hərbi məhkəməyə yalnız onun yurisdiksiyasında baş vermiş cinayətlərlə bağlı işlər və digər materiallar aiddir. Məqalədə Azərbaycan Respublikasında hərbi məhkəmələrin prosesual və hüquqi statusu təhlil edilir.*

**Açar sözlər:** cinayət prosesi, hərbi məhkəmələr, modellər, funksiyalar, yurisdiksiya, prosesual status, təhlil.

Müasir dövrdə dünya dövlətlərinin təcrübəsində mövcud olan hərbi cinayət ədliyyəsi modellərinin ümumiləşdirilməsi belə nəticə çıxarmağa əsas verir ki, cinayət prosesini həyata keçirmək səlahiyyəti olan hərbi məhkəmə modellərini üç əsas qrupda birləşdirmək olar.

Birinci qrupa aid edilə biləcək hərbi məhkəmə modeli həm müharibə, həm də sülh dövründə fəaliyyət göstərən, daimi və müstəqil məhkəmə hakimiyyəti orqanları kimi fəaliyyət göstərən hərbi məhkəmələri özündə birləşdirir. Rusiya Federasiyası, Böyük Britaniya, Danimarka, İspaniya, İtaliya, Kanada, ABŞ, İsveç kimi dövlətlərdə məhz hərbi məhkəmələrin bu modeli tətbiq edilmişdir. Azərbaycan Respublikasında da hərbi məhkəmələr bu model əsasında təşkil edilmişdir.

İkinci qrupa aid edilə biləcək dövlətlərdə cinayət prosesini həyata keçirmək səlahiyyətlərinə malik olan hərbi məhkəmələrin fəaliyyəti müharibə müddəti ilə məhdudlaşır. Sülh dövründə belə məhkəmələr yalnız xaricdə dislokasiya olunmuş qoşunların nəzdində yaradılır. Sülh dövründə bu ölkələrdə hərbi qulluqçular barədə cinayət işlərinə ümumi məhkəmələrdə baxılır. Almaniya, Avstriya, Portuqaliya, İsveç, Yaponiya və s. kimi dövlətlərdə hərbi məhkəmələrin məhz bu modeli tətbiq edilir. Məsələn, Alman Konstitusiyasına əsasən, Federasiya Silahlı Qüvvələr üçün federal məhkəmələr qismində hərbi cinayət

məhkəmələri yarada bilər və həmin məhkəmələr yalnız müharibə baş verdiyi təqdirdə, habelə digər dövlətin ərazisində və ya (ölkə hüduqlarından kənar) hərbi gəmi göyertəsində silahlı qüvvələrə cəlb olunmuş şəxslər barədə cinayət yurisdiksiyasını həyata keçirə bilər.

Üçüncü qrupa aid edilə biləcək dövlətlərdə hərbi məhkəmələrə münasibətdə sülh dövründə qarışıq yurisdiksiya qüvvədə olur. Bura Fransa, Niderland Krallığı, Norveç, Finlandiya, Macarıstan və Bolqarıstanı, habelə ümumi məhkəmələrin nəzdində daimi surətdə ixtisaslaşmış hərbi "strukturlar"ın (palatalar, şöbələr, şuralar, ofislər) fəaliyyət göstərdiyi digər ölkələri aid etmək olar. Bu cür "strukturlar"ın heyəti adətən hüquqşünas zabitlərdən və ya qarışıq tərkibdə işçilərdən (yəni hərbi və mülki hakimlərdən) ibarət olur.

Artıq qeyd edildiyi kimi, hərbi məhkəmələr "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Qanunun 19-cu maddəsinə görə, Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sisteminə daxil olan və Azərbaycan Respublikasında ədalət mühakiməsini həyata keçirən, AR CPM-in 66-cı maddəsinə əsasən isə, həmçinin cinayət mühakimə icraatını həyata keçirən məhkəmələrə aiddir. Azərbaycan Respublikasında hərbi məhkəmələr birinci instansiya məhkəməsi kimi qanunla səlahiyyətlərinə aid edilmiş cinayət işlərinə, habelə inzibati xətalar haqqında işlərə baxır. Hərbi məhkəmələr cinayət işlərinə baxarkən cinayət-prosessual fəaliyyəti (cinayət-prosessual funksiyaları) həyata keçirirlər. Bununla belə, hərbi məhkəmələrin cinayət-prosessual fəaliyyəti onların cinayət işləri ilə əlaqədar həyata keçirdikləri yeganə fəaliyyət deyildir. Belə ki, hərbi məhkəmələr, həmçinin baxdıqları cinayət işləri ilə əlaqədar olan məhkəmə statistikasını təhlil edir, məhkəmə fəaliyyətinin təşkili vəziyyətini, məhkəmə təcrübəsini öyrənir və ümumiləşdirir, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş digər səlahiyyətləri də həyata keçirirlər.

Hərbi məhkəmələrin cinayət-prosessual aidiyyəti məsələləri AR CPM-in 68-ci maddəsi ilə tənzim edilir. Həmin maddənin tələblərinə əsasən, hərbi məhkəmələr birinci instansiya məhkəməsi qismində fəaliyyət göstərirlər; onlar müharibə və hərbi xidmət əleyhinə olan böyük ictimai təhlükə törətməyən, az ağır, ağır və xüsusilə ağır cinayətlərə dair, habelə hərbi qulluqçular tərəfindən törədilmiş böyük ictimai təhlükə törətməyən və az ağır, ağır və xüsusilə ağır cinayətlərə dair işlərə baxırlar. Göstərilən cinayətlər hərbi qulluqçu olmayan şəxsin iştirakı ilə törədilsə, onun barəsində işə də hərbi məhkəmə tərəfindən baxılır. Bundan başqa, hərbi məhkəmələr məhkəmə nəzarəti funksiyalarının həyata keçirilməsinə dair və digər materiallara da baxırlar. Hər bir hərbi məhkəməyə yalnız məhkəmənin yurisdiksiyasında baş vermiş cinayətlərlə bağlı işlər və digər materiallar aiddir. Həmçinin qeyd edilməlidir ki, AR CPM-in 74.6-cı maddəsinə əsasən, cinayət işlərindən biri hərbi məhkəməyə, digəri isə rayon (şəhər) məhkəməsinə, yaxud ağır cinayətlər məhkəməsinə aid olan bir icraatda birləşdirilmiş cinayət işlərinə hərbi məhkəmədə baxılır.

Azərbaycan Respublikasında hazırda Bakı Hərbi Məhkəməsi, Cəlilabad Hərbi Məhkəməsi, Füzuli Hərbi Məhkəməsi, Gəncə Hərbi Məhkəməsi, Tərtər

Hərbi Məhkəməsi və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Hərbi Məhkəməsi fəaliyyət göstərir.

Bakı Hərbi Məhkəməsi 1992-ci ilin avqust ayında yaradılıb. 1992-ci ildən 1997-ci il iyun ayının 10-dək Bakı Qarnizonu Hərbi Tribunalı adı altında fəaliyyət göstərmiş və həmin tarixdə qanunvericiliyə dəyişiklik edilməsi nəticəsində qarnizon hərbi tribunalları hərbi məhkəmələr adlandırılmışdır. Azərbaycan Respublikası Məhkəmə-Hüquq Şurasının 2017-ci il 11 aprel tarixli 2 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası apellyasiya, ağır cinayətlər, hərbi və inzibati-iqtisadi məhkəmələrinin ərazi yurisdiksiyası”na əsasən, Bakı Hərbi Məhkəməsinin yurisdiksiyasına Bakı şəhərinin Binəqədi, Xətai, Xəzər, Qaradağ, Nərimanov, Nəsimi, Nizami, Pirallahı, Sabunçu, Səbail, Suraxanı, Yasamal rayonları, Abşeron rayonu, Xaçmaz rayonu, Xızı rayonu, Qobustan rayonu, Quba rayonu, Qusar rayonu, Siyəzən rayonu, Sumqayıt şəhəri, Şabran rayonu, Şamaxı rayonu və Şuşa rayonu kimi ərazi vahidləri aiddir.

Cəlilabad Hərbi Məhkəməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 avqust 2010-cu il tarixli Fərmanına əsasən 1 yanvar 2011-ci ildən yaradılmışdır. Onun yurisdiksiyasına Astara, Biləsuvar, Cəlilabad, Hacıqabul, Lerik, Lənkəran, Masallı, Neftçala, Salyan, Yardımlı rayonları və Şirvan şəhəri kimi ərazi vahidləri aiddir.

1992-ci ilin avqust ayında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 266 sayılı qərarı ilə respublikanın Ağdam, Gəncə, Lənkəran, Naxçıvan və Füzuli bölgələrində hərbi tribunalların təsis edilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdi. Həmin ilin sentyabr ayından Füzuli Qarnizonu Hərbi Tribunalı praktik olaraq fəaliyyətə başlamışdı. Bu məhkəmə orqanı 1994-cü ildən Füzuli və Qubadlı qarnizonları hərbi tribunalı, 1997-ci ilin iyun ayından Füzuli-Qubadlı Hərbi Məhkəməsi, 2010-cu ildən isə Füzuli Hərbi Məhkəməsi kimi fəaliyyətdədir. Hazırda Füzuli Hərbi Məhkəməsinin yurisdiksiyasına Beyləqan, Cəbrayıl, Füzuli, Xocavənd, İmişli, Qubadlı, Laçın, Saatlı, Sabirabad və Zəngilan rayonları kimi ərazi vahidləri aiddir.

Gəncə Hərbi Məhkəməsi 1992-ci ildə yaradılmış və 2000-ci ilədək Gəncə Qarnizonu Hərbi Tribunalı adı altında fəaliyyət göstərmişdir. 2000-ci ildən bu günədək Gəncə Hərbi Məhkəməsi adı altında fəaliyyətini davam etdirir. Gəncə Hərbi Məhkəməsinin yurisdiksiyasına aid olan ərazi vahidləri aşağıdakılardır: Gəncə şəhərinin Kəpəz və Nizami rayonları, Xankəndi şəhəri, Mingəçevir şəhəri, Ağstafa, Daşkəsən, Gədəbəy, Göygöl, Xocalı, Kəlbəcər, Qazax, Samux, Şəmkir və Tovuz rayonları.

Tərtər Qarnizonu Hərbi Tribunalı ilk dəfə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 2 fevral 1993-cü il tarixli, 496 sayılı Qərarı ilə birinci instansiya məhkəməsi kimi təsis edilmişdir. Hazırda Tərtər Hərbi Məhkəməsinin yurisdiksiyasına Ağcabədi, Ağdam, Ağdaş, Ağsu, Balakən, Bərdə, Goranboy, Göyçay, İsmayilli, Kürdəmir, Qax, Qəbələ, Oğuz, Şəki, Tərtər, Ucar, Yevlax, Zaqatala və Zərdab rayonları kimi ərazi vahidləri aiddir.

Naxçıvan MR Hərbi Məhkəməsi Naxçıvan MR paytaxtı Naxçıvan şə-



hərində təşkil edilmişdir və onun yurisdiksiyası Naxçıvan MR-in bütün ərazisinə şamil edilir. Naxçıvan MR Hərbi Məhkəməsi, daha doğrusu, Naxçıvan Qarnizonunun Hərbi Tribunalı ilk dəfə 27 may 1992-ci il tarixində, o zaman qüvvədə olan, “Hərbi tribunallar haqqında” Qanuna əsasən yaradılmışdır. Naxçıvan Qarnizonunun Hərbi Tribunalı 1 iyun 2000-ci ildən etibarən Naxçıvan Muxtar Respublikası Hərbi Məhkəməsi adı altında fəaliyyət göstərir. Bu məhkəmə 2007-ci ilin iyun ayınadək birinci instansiya məhkəməsi qismində işlərə baxmaq səlahiyyətinə malik idi. 2007-ci il iyun ayının 16-dan etibarən isə Azərbaycan Respublikasının Ağır Cinayətlərə Dair İşlər üzrə Hərbi Məhkəməsinin yurisdiksiyasını Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində Naxçıvan Muxtar Respublikası Hərbi Məhkəməsi həyata keçirməyə başladı. Nəhayət, “Azərbaycan Respublikası apellyasiya instansiyası məhkəmələrinin, ağır cinayətlər məhkəmələrinin, inzibati-iqtisadi məhkəmələrinin və hərbi məhkəmələrinin ərazi yurisdiksiyası haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 avqust 2010-cu il tarixli Fərmanına əsasən, Naxçıvan MR Hərbi Məhkəməsinin yurisdiksiyası müəyyən edildi. Naxçıvan MR Hərbi Məhkəməsinin yurisdiksiyasına Naxçıvan şəhəri, Babək, Culfa, Kəngərli, Ordubad, Sədərək, Şahbuz və Şərur rayonları kimi ərazi vahidləri aiddir.

Hərbi ədliyyə orqanı olan hərbi məhkəmələrin əsas cinayət-prosessual funksiyası işin mahiyyəti üzrə həll edilməsi funksiyasıdır. İşin mahiyyəti üzrə həll edilməsi dedikdə, cinayət işinə və ya cinayət təqibi üzrə digər materiallara məhkəmədə mahiyyəti üzrə baxılması və baxış nəticəsində müvafiq hökmün və ya digər yekun məhkəmə qərarının çıxarılması başa düşülür. Bu funksiyanın müstəsna subyektı məhkəmələrdir. Yalnız məhkəmə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmiş şəxsi təqsirli bilib cinayət cəzasına məhkum edə bilər. Məhkəmənin hökmü olmadan və qanun əsas götürülmədən heç kəs cinayət törətməkdə təqsirli sayıla bilməz və cinayət cəzasına məhkum oluna bilməz. Məhkəmədə hansı növ hökmün, yəni ittiham, yaxud bəraət hökmünün, eləcə də digər yekun məhkəmə qərarının çıxarılmasından asılı olmayaraq, iş mahiyyəti üzrə həll edilmiş hesab edilir. Başqa sözlə, çəkişmə prinsipi rəhbər tutularaq, qeyd ediləndir ki, məhkəmə tərəfindən ittiham hökmünün çıxarılması ittiham funksiyası kimi, bəraət hökmünün çıxarılması isə müdafiə funksiyası kimi qiymətləndirilməməlidir. Bəzən, hakimin (məhkəmənin) prosesual hüquqları cinayət prosesinin tərəflərinin məxsus olduğu hüquqlarla, xüsusilə də, sübut etmə fəaliyyəti ilə bağlı olan bir sıra hüquqlarla eyni və ya oxşar ola bilər, lakin bu hal da məhkəməni həmin tərəflərin həyata keçirdiyi prosesual funksiyanın subyektinə çevirmir (10, 20; 12, 184). Milli hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, bu funksiya müəyyən mənada həm də təhqiqat orqanı, müstəntiq və prokuror tərəfindən (ibtidai istintaq mərhələsində) həyata keçirilir. Məsələn, cinayət işini başlamağı rədd etmək, qanuni əsaslar üzrə cinayət işinin xitam edilməsi və s. (2, 18). Lakin bütün bunlarla bərabər işin mahiyyətcə qəti və son həlli məhkəməyə aiddir (1, 18).

Hərbi ədliyyə orqanı olan hərbi məhkəmələrin digər əsas cinayət-proses-

sual funksiyası da məhkəmə nəzarəti funksiyası hesab edilməlidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun “AR CPM-in təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 7-ci maddəsinin 2-ci və 3-cü abzaslarının müddələrinin şərh edilməsi haqqında” 6 yanvar 2004-cü il tarixli Qərarında qeyd edilir ki, yeni CPM-in müddələrinə müvafiq olaraq cinayət prosesində şəxsin hüquq və azadlıqlarının müvəqqəti məhdudlaşdırılması ilə bağlı olan bütün məsələlər, o cümlədən həbsin tətbiqi və həbsdə saxlanılma ilə bağlı məsələlər məhkəmə nəzarəti qaydasında həll edilir. Həmin Qərarla sərəgilənən hüquqi mövqe bundan ibarətdir ki, məhkəmə nəzarəti bu və ya digər ölçüdə məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirilməsinin bütün formalarında mövcud olsa da, məhkəmə nəzarətinin məhz ibtidai istintaq mərhələsində həyata keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, təkə cinayət təqibi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin hərəkətləri (hərəkətsizliyi) və ya qərarlarından verilən şikayətlərə baxılması formasında deyil, həmçinin vətəndaşların konstitusiyaya hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdıran prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqi və ya məcburi istintaq hərəkətlərinin, yaxud əməliyyat-axtarış tədbirlərinin keçirilməsinin razılaşdırılması formalarında da həyata keçirilir. Məhkəmə nəzarəti ideyasının mahiyyəti əsasən aşağıdakılardan ibarətdir: ibtidai istintaq mərhələsində insan hüquq və azadlıqlarının (o cümlədən azadlıq hüququnun) məhdudlaşdırılması zamanı qanunçuluğa nəzarətin cinayət prosesində tərəflərdən asılı olmayan hakimiyyət orqanı kimi məhz məhkəmə tərəfindən həyata keçirilməsi; cinayət prosesində dövlət orqanlarının funksiyalarının dəqiq bölüşdürülməsi (cinayət təqibi orqanı cinayətlərin ibtidai araşdırmasını aparır və zərurət yarandıqda təqsirləndirilən şəxsin həbs edilməsi məsələsinə dair təşəbbüslə çıxış edir, məhkəmə isə müəyyən edilmiş proseduraya müvafiq olaraq hər hansı şəxsə qarşı irəli sürülmüş ittihama baxır və ibtidai istintaqın gedişində insan hüquq və azadlıqlarının (o cümlədən azadlıq hüququnun) məhdudlaşdırılmasına dair qərar çıxarır); konstitusiyaya hüquq və azadlıqlarının (o cümlədən azadlıq hüququnun) məhdudlaşdırılması təhlükəsinə məruz qalan hər kəsin məhkəmə müdafiəsi hüququndan tez və tam istifadə etmək hüququnun təmin edilməsi. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun digər bir Qərarında isə, yəni “AR CPM-in 449.2.3-cü maddəsinin şərh edilməsinə dair” 5 avqust 2009-cu il tarixli Qərarında göstərilir ki, CPM-də xüsusi icraatlar sırasında məhkəmə nəzarətinin həyata keçirilməsinə dair icraat da mövcuddur və bu xüsusi icraat cinayət-prosessual qanunvericiliyi üçün tamamilə yeni olan məhkəməyə şikayət vermək institutundan ibarətdir. Bu institut hüquq və azadlıqların pozulmasına dair məlumatlar olduğu halda cinayət təqibini həyata keçirən (əməliyyat-axtarış, təhqiqat, istintaq, prokurorluq) orqanların vəzifəli şəxslərinin hərəkət və qərarlarının qanuniliyi üzərində məhkəmə nəzarətini işə salır. Məhkəmə nəzarəti icraatında məhkəmə əsasən iki vəzifə icra edir: cinayət təqibi üzrə müvəkkil edilmiş orqanlar və vəzifəli şəxslər tərəfindən edilən ayrı-ayrı hərəkətlərin və qəbul

olunan qərarların qanuniliyinin təmin olunması; cinayət prosesi iştirakçılarının hüquq və azadlıqlarının qorunması (əsassız və qanunsuz məhdudlaşdırılmasının istisna edilməsi, hüquqların pozulmasına son qoyulması və pozulmuş hüquqların bərpası).

Hesab edirik ki, hərbi ədliyyə orqanlarının prosessual-hüquqi statusundan bəhs edərkən hərbi məhkəmələrin cinayət-prosessual fəaliyyətinin ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ ilə qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinə toxunmamaq mümkün deyildir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” 19 yanvar 2006-cı il tarixli, 352 №-li Fərmanının 6-cı bəndində Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinə, Azərbaycan Respublikasının apellyasiya məhkəmələrinə və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsinə tövsiyə edilmişdir ki, onlar İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun öyrənilməsi işini təşkil etsinlər və onu məhkəmə təcrübəsində nəzərə alsınlar. Bunun ardınca, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun “Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası müddələrinin və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında” 30 mart 2006-cı il tarixli, 5 №-li Qərarında beynəlxalq hüququn səmərəliliyinin, beynəlxalq müqavilələrin müddələrinin həyata keçirilməsinin və beynəlxalq öhdəliklərə əməl olunmasının dövlət daxilində həyata keçirilən təşkilati və hüquqi tədbirlərdən asılı olması xüsusi vurğulanmış və qeyd edilmişdir ki, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində bağlanmış müqavilələrdə dövlətlərin üzrlərinə götürdüyü öhdəliklər iştirakçı dövlətlərə deyil, onların yurisdiksiyası altında olan insanlara ünvanlanmaqla, ayrı-ayrı fərdlərin hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmiş olur. Ümumiyyətlə, “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasının ratifikasiyasından sonra Konvensiyanın bütün digər maddələri ilə yanaşı, “ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ”nu təsbit edən 6-cı maddəsi də Azərbaycan Respublikasının cinayət mühakimə icraatında hüquq tətbiq etmə fəaliyyəti üçün birbaşa istinad mənbəyinə çevrilmişdir.

Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsi hər kəs üçün onun işinin “qanun əsasında yaradılmış”, “müstəqil” və “qərəzsiz” məhkəmə tərəfindən araşdırılması hüququna təminat verir. *Zand Avstriyaya qarşı* iş üzrə Komissiya qərara almışdır ki, məhkəmələrin “qanun əsasında yaradılmış” məhkəmələr olmasını tələb edən 6-cı maddənin 1-ci bəndinin məqsədi ondan ibarətdir ki, demokratik cəmiyyətdə məhkəmələrin təşkili icra hakimiyyətindən asılı olmasın və parlamentin qəbul etdiyi qanunlarla tənzimlənsin. Lakin bu, o demək deyildir ki, məhkəmələrin təşkili məsələsində icra hakimiyyətinin normativ aktlarının qəbulu yolverilməzdir. Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci maddəsi tələb etmir ki, qanunvericilik orqanı bu sahədə hər bir məsələni parlament aktı va-

sitəsilə ətraflı tənzimləsin, əgər qanunvericilik orqanı ən azı məhkəmə sisteminin təşkilati strukturunu müəyyən edirsə, bu, kifayətdir. Avropa Məhkəməsi *LeKompt Belçikaya qarşı* iş üzrə 23 iyun 1981-ci il tarixli qərarında göstərmişdir ki, məhkəmə üzvlərinin icra hakimiyyəti tərəfindən təyin edilməsi faktı özü-özlüyündə Konvensiyanın pozulması demək deyildir (7). Azərbaycan Respublikasının təcrübəsində hərbi məhkəmələrin məhkəmə sistemindəki yeri “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Qanunla müəyyən edilir. Həmin Qanun Milli Məclis – Parlament tərəfindən qəbul edilmişdir və o, Azərbaycan Respublikasında ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə Konstitusiyada təsbit olunmuş müstəqil məhkəmə hakimiyyəti yaratmağa yönəlmişdir. Həmin Qanunun 31-34-1-ci maddələri hərbi məhkəmə və onun səlahiyyətləri, hərbi məhkəmənin təşkili, hərbi məhkəmənin tərkibi, hərbi məhkəmə sədrinin və hərbi məhkəmə sədrinin müavininin səlahiyyətləri kimi məsələləri tənzim edir. Başqa sözlə, Azərbaycan Respublikasında hərbi ədliyyə orqanı olan hərbi məhkəmələrin təşkilati, struktur və yurisdiksiya məsələləri parlament aktı – qanun vasitəsilə müəyyən edilir ki, bu da, özü-özlüyündə kifayət edir ki, Azərbaycan Respublikasının hərbi məhkəmələri Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsi kontekstindən “məhkəmələrin qanun əsasında yaradılmış” olması kriteriyasına tam cavab verən hesab edilsin.

Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsi kontekstindən “məhkəmələrin müstəqilliyi” belə başa düşülür ki, məhkəmə orqanı nə icra hakimiyyətindən, nə də tərəflərdən asılı olmamalıdır. *Kempbell və Fell Birləşmiş Krallığa qarşı* iş üzrə 28 iyun 1984-cü il tarixli qərarında, *Findli Birləşmiş Krallığa qarşı* iş üzrə 25 fevral 1997-ci il tarixli qərarında və sair qərarlarda Avropa Məhkəməsi tərəfindən qeyd edilmişdir ki, məhkəmə qeyri-məhkəmə orqanları tərəfindən dəyişdirilməsinə yol verilməyən məcburi qərarlar qəbul etmək səlahiyyətinə malik olmalıdır, hərbi məhkəmələr və digər hərbi intizam orqanları bu tələbə cavab vermədikdə Konvensiyanın 6-cı maddəsi pozulmuş olur. İcra hakimiyyəti orqanları məhkəmə orqanlarının üzvləri üçün onların vəzifələrinin icrası barədə ümumi direktivlər qəbul edə bilərlər, lakin bu direktivlər işləri necə həll etmək barədə təlimatlar kimi qəbul edilməməlidir (5; 6).

Azərbaycan Respublikasının hərbi məhkəmələrinin cinayət mühakimə icraatının həyata keçirilməsində iştirak edən hakimlərinin müstəqilliyi AR CPM-in 25-ci maddəsi ilə təmin edilir. Azərbaycan Respublikasında hakimlərin (hərbi məhkəmələrin) müstəqilliyi aşağıdakıları əhatə edir:

1) konkret işə baxarkən məhkəmənin fəaliyyətinə istənilən kənar müdaxilənin yolverilməzliyi;

2) hakimlərin təşkilati-hüquqi, maddi, xidməti cəhətdən heç kimdən asılı olmaması;

3) cinayət mühakimə icraatını həyata keçirərkən hakimlərin ibtidai araşdırmanın gəlidiyi nəticələrlə bağlı olmaması;

4) hakimlərin yalnız məhkəmə iclasında araşdırdıqları sübutlardan və dəlillərdən çıxış edərək qərar qəbul etməsi;

5) hakimlərin baxdıqları cinayət işlərinin və cinayət təqibi ilə bağlı digər materialların mahiyyəti üzrə izahat tələb edilməsinin yolverilməzliyi;

6) hakimlərin yalnız qanunların tələblərini rəhbər tutaraq məhkəmə iclasında araşdırdıqları materiallar əsasında yaranmış öz daxili inamı və hüquq düşüncəsi ilə qərar qəbul etməsi.

Hakimlərin müstəqilliyi onların səlahiyyətləri dövründə siyasətsizləşdirilməsi, dəyişilməzliyi və toxunulmazlığı, vəzifəyə təyin olunmasının, məsuliyyətə cəlb edilməsinin, səlahiyyətlərinə xitam verilməsinin və vəzifədən kənarlaşdırılmasının məhdudlaşdırılması, məhkəmə hakimiyyətinin müstəqil fəaliyyət göstərməsi və ədalət mühakiməsinin qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada həyata keçirilməsi, məhkəmə icraatında hər hansı şəxs tərəfindən məhdudiyyət qoyulmasının və müdaxilə edilməsinin yolverilməzliyi, hakimlərin şəxsi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi yolu ilə həyata keçirilir və bunun üçün onlara maddi və sosial təminatlar verilir.

Məhkəmə və hakimlərin tək-cə qanuna əsasən müstəqil olmaları onların müstəqilliklə bağlı problemini həll etmir. Bunun üçün hakimlərin özlərinin daxili müstəqilliyi də mühüm rol oynayır. Hakimin müstəqilliyi onun şəxsi imtiyazı deyil, ilk növbədə onun tutduğu vəzifə ilə əlaqədar subyektiv hüquqdur. Bu müstəqillik hər bir hakimin şüurunu elə formalaşdırmalıdır ki, o, müstəqilliyi və qərəzsizliyi həm kənar, xarici təsirlərdən, həm də özü-özündən qoruya bilsin (3).

Avropa Məhkəməsinin *Preysak Belçikaya qarşı* iş üzrə 1 oktyabr 1982-ci il tarixli qərarında qeyd edildiyi kimi, hakimin qərəzsizliyi cinayət prosesində bir prezumpsiya kimi qəbul edilir və əksi sübut edilməyə qədər vəzifəyə qanuna uyğun olaraq təyin edilmiş hakimin subyektiv qərəzsizliyi şübhə doğurmur (8). *Remli Fransaya qarşı* iş üzrə 30 mart 1996-cı il tarixli qərar da xüsusi olaraq, göstərilir ki, əgər təqsirləndirilən şəxs qərəzsizlik məsələsini qaldırırsa və onun şübhələri açıq-aşkar əsassız olmazsa, qaldırılan məsələ araşdırılmalıdır (9).

Azərbaycan Respublikasında hərbi məhkəmə hakimlərinin qərəzsizliyi, bir qayda olaraq, "hakimə etiraz" institutu vasitəsilə təmin edilir. AR CPM-də hakimə etiraz məsələsi 109-cu maddə ilə tənzim edilir. Həmin maddədə təsbit edilmiş hallardan biri olduqda, hakim özü-özünə etiraz etməlidir.

Avropa Məhkəməsinin hüquqi mövqeyinə görə, dövlətdaxili qanunvericilikdə məhkəmə araşdırmasının qərəzsizliyini təmin edən prosedurların mövcudluğu böyük əhəmiyyət daşıyır. Məhkəmə araşdırmasının qərəzliliyinə proses iştirakçılarının etiraz etməsinə imkan verən mexanizmlərin mövcudluğunun zəruriliyi barədə müddəa Avropa Konvensiyasında birbaşa nəzərdə tutulmasa da, həmin mexanizmlər olmadıqda, 6-cı maddənin pozulması ehtimalı böyük olur.

Qeyd edilənlərdən başqa, Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsi məhkəmə baxışının, bir qayda olaraq, açıq həyata keçirilməli olmasını təsbit edir. Avropa Məhkəməsi *Axsen Almaniyaya qarşı* iş üzrə 8 dekabr 1983-cü il tarixli

qərarında qeyd edir ki, məhkəmə orqanları tərəfindən həyata keçirilən araşdırmanın Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 1-ci bəndində qeyd edilən açıq xarakteri tərəfləri ədalət mühakiməsinin məxfi, nəzarətsiz qaydada həyata keçirilməyindən qoruyur (4). Aşkarlıq ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə şəffaf xarakter verməklə 6-cı maddənin 1-ci bəndinin məqsədinə, yəni ədalətli məhkəmə araşdırmasının təmin edilməsinə nail olmağa kömək edir. Məhkəmə baxışının aşkarlığının təmin edilməsi Konvensiyanın mənasına görə, demokratik cəmiyyətin əsas prinsiplərindəndir. Lakin bu prinsipdən istisnalar da mümkündür və İnsan Hüquqlarına dair Avropa Məhkəməsinin formalaşmış presedent hüququnda məhkəmə araşdırmasının qapalı həyata keçirilməsinin yol verilən hesab edildiyi halları da görmək mümkündür. Məsələn, özünün *Alber və LeKompt Belçikaya qarşı* iş üzrə 10 fevral 1983-cü il tarixli qərarında, *Kembell və Fell Birləşmiş Krallığa qarşı* iş üzrə 28 iyun 1984-cü il tarixli qərarında və bir sıra digər qərarlarında Avropa Məhkəməsi bildirmişdir ki, müəyyən araşdırmaların açıq keçirilməsi zamanı ictimai asayiş və təhlükəsizlik məsələlərinə aid dəlillərlə hesablaşmamaq olmaz. Əks halda dövlət orqanları üçün həddən artıq böyük çətinliklər yarana bilər. Bəzən dövlətdaxili qanunvericiliyin açıq məhkəmə baxışını qadağan edən qaydaları Konvensiyanın 6-cı maddəsinin “məhkəmə baxışının aşkarlığı” qaydası kontekstindən yol verilən hesab edilə bilər (6; 7).

Göründüyü kimi, Avropa Məhkəməsi Konvensiyanın 6-cı maddəsinə təfsir edərək “açıq məhkəmə araşdırması” hüququndan istisnalara yol verir. Konvensiyanın 6-cı maddəsinin ruhuna görə, həmin istisnalar əxlaq, ictimai qayda, milli təhlükəsizlik maraqları, yetkinlik yaşına çatmayanların maraqları, tərəflərin şəxsi həyatının müdafiəsi, məhkəmənin mülahizəsinə görə ədalət mühakiməsinin maraqları kimi meyarlara görə qiymətləndirilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının vahid məhkəmə sisteminin tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərən hərbi məhkəmələrin cinayət-prosessual xarakterli fəaliyyəti baxımından açıq məhkəmə araşdırması hüququnun təmin edilməsi, bir prinsip olaraq, AR CPM-in 27-ci maddəsindən irəli gəlir. AR CPM-in 27.1-ci maddəsinə görə, CPM-də nəzərdə tutulmuş dövlət, peşə və kommertiya sirlərinin, habelə vətəndaşların şəxsi və ailə sirlərinin qorunması halları istisna olmaqla, Azərbaycan Respublikasında cinayət işləri və cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallar üzrə ədalət mühakiməsi bütün məhkəmələrdə açıq aparılır. Başqa sözlə, Azərbaycan Respublikasında dövlətdaxili qanunvericilik məhkəmə iclasının açıq aparılmalı olması qaydası ilə yanaşı, bu qaydadan dövlət, peşə və kommertiya sirlərinin, habelə vətəndaşların şəxsi və ailə sirlərinin qorunması məqsədilə istisnalar da təsbit etmişdir ki, bunu da Konvensiyanın 6-cı maddəsinə tam uyğun hesab etmək olar. Hərbi məhkəmələrin cinayət-prosessual fəaliyyətinin realizə edilməsi zamanı qanunla qorunan sirlərin bütün növlərinin mühafizə edilməsinə zərurət yarana biləcəyi ehtimalını istisna etmədən, qeyd etmək istərdik ki, hərbi məhkəmələr hərbi qulluqçular barəsində və adətən, hərbi qulluqla sıx bağlı olan cinayətlər haqqında işlərə baxdıqları

üçün onların fəaliyyətində hərbi sirrini mühafizə edilməsi məsələsi daha aktualdır. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətdaxili qanunvericiliyin müddəalarına əsasən, “hərbi sirr” “dövlət sirri” hesab edilir. Bu mənada, hərbi sirrini dövlət sirrinə aid olması, dövlət sirrini qorunmasının isə Konvensiyada nəzərdə tutulmuş “milli təhlükəsizlik maraqları”nın təmin edilməsi anlayışı ilə əhatə edilməsi şübhə yaratmır (11, 28-36).

Azərbaycan Respublikasının “Dövlət sirri haqqında” 7 sentyabr 2004-cü il tarixli Qanununa əsasən, dövlət sirri – dövlətin hərbi, xarici-siyasi, iqtisadi, kəşfiyyat, əks-kəşfiyyat və əməliyyat-axtarış fəaliyyəti ilə bağlı olub, dövlət tərəfindən mühafizə edilən və yayılması Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyinə ziyan vura bilən məlumatlardır. Həmin qanuna əsasən, hərbi sahədə aşağıdakı məlumatlar dövlət sirrini təşkil edir:

1) Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin, başqa silahlı birləşmələrinin, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş digər qoşunlarının strateji, operativ və səfərbərlik üzrə yerləşdirilməsinə dair əməliyyatların hazırlanması və keçirilməsi üzrə strateji və əməliyyat planlarının, döyüşü idarəetməyə dair sənədlərin məzmunu, onların döyüş və səfərbərlik hazırlığı, səfərbərlik ehtiyatlarının yaradılması və istifadəsi haqqında;

2) Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq yaradılmış digər silahlı birləşmələrinin quruculuq planları, silahların və hərbi texnikanın inkişafının istiqamətləri, silah və hərbi texnika nümunələrinin yaradılması və modernləşdirilməsi üzrə məqsədli proqramların, elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işlərinin məzmunu və yerinə yetirilməsinin nəticələri haqqında;

3) silah və hərbi texnika nümunələrinin taktiki-texniki xarakteristikaları və döyüşdə tətbiqi imkanları, hərbi təyinatlı yeni növ maddələrin xüsusiyyətləri, resepturaları və ya texnologiyaları haqqında;

4) milli təhlükəsizlik və müdafiə mülahizələrinə görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən obyektlərin dislokasiyası, təyinatı, hazırlıq və müdafiə olunma dərəcəsi, tikintisi və istismarı, habelə bu obyektlər üçün torpaq, yer təkisi və akvatoriyalar ayrılması haqqında;

5) qoşunların dislokasiyası, həqiqi adları, təşkilati strukturu, şəxsi heyətinin sayı və onların döyüş təminatı haqqında, həmçinin hərbi-siyasi və ya əməliyyat şəraiti haqqında;

6) Azərbaycan Respublikası ərazisinin müdafiə və mühüm iqtisadi əhəmiyyətli geodeziya məntəqələrinin və coğrafi obyektlərinin koordinatları haqqında.

Deməli, belə nəticə çıxarmaq mümkündür ki, qanunla hərbi sirrə aid edilmiş məlumatlardan hər hansı birinin qorunması zərurəti ilə əlaqədar olaraq, hərbi məhkəmələrin cinayət-prosessual fəaliyyəti zamanı məhkəmə icraatının qapalı həyata keçirilməsi həm Avropa Konvensiyanın 6-cı maddəsi, həm də qüvvədə olan dövlətdaxili qanunvericilik baxımından yolveriləndir və açıq məhkəmə araşdırması hüququnun pozuntusu hesab edilməməlidir. Bununla

belə, bütün hallarda cinayət mühakimə icraatı zamanı qəbul edilmiş məhkəmə qərarı açıq elan olunmalıdır.

#### ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova F.M. Cinayət prosesi. Dərslik. Ümumi hissə. Yenidən işlənmiş 2-ci nəşr. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2015, 412 s.
2. Cəfərquliyev M.Ə. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesi. Dərslik. Bakı: Qanun, 2008, 768 s.
3. İbayev V.Ə. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin Kommentariyası. Cinayət mühakimə icraatının vəzifələri, əsas prinsipləri və şərtləri, maddələr 8-36. Bakı: Qanun, 2004, 769 s.
4. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin *Axsen Almaniyaya qarşı* iş üzrə 8 dekabr 1983-cü il tarixli qərarı.
5. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin *Findli Birləşmiş Krallığa qarşı* iş üzrə 25 fevral 1997-ci il tarixli qərarı.
6. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin *Kempbell və Fell Birləşmiş Krallığa qarşı* iş üzrə 28 iyun 1984-cü il tarixli qərarı.
7. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin *LeKompt Belçikaya qarşı* iş üzrə 23 iyun 1981-ci il tarixli qərarı.
8. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin *Preysak Belçikaya qarşı* iş üzrə 1 oktyabr 1982-ci il tarixli qərarı.
9. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin *Remli Fransaya qarşı* iş üzrə 30 mart 1996-cı il tarixli qərarı.
10. Кузнецова О.Д. Роль суда в состязательном процессе и проблемы практической реализации функции разрешения дела // Российский судья, 2004, № 8, с. 17-21.
11. Пчелинцев С.В. Об основаниях и критериях возможных ограничений прав и свобод граждан в интересах национальной безопасности (по материалам Европейского Суда по правам человека) // Права человека. Практика Европейского Суда по правам человека, 2007, № 4 (13), с. 28-36.
12. Хитрова О.В. Соответствуют ли полномочия суда функции разрешения уголовного дела / Материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 60-летию Победы в Великой Отечественной войне «Деятельность правоохранительных органов и государственной противопожарной службы в современных условиях: проблемы и перспективы развития». Иркутск, 21-22 апреля 2005 г., с. 183-186.

#### ПРОЦЕССУАЛЬНО-ПРАВОВОЙ СТАТУС ВОЕННЫХ ОРГАНОВ ЮСТИЦИИ

Дж.Г.АЗИЗОВ

#### РЕЗЮМЕ

Согласно действующему законодательству Азербайджанской Республики, военные суды действуют в качестве судов первой инстанции, а также рассматривают материалы по осуществлению функций судебного контроля. Каждому военному суду подсудны дела и иные материалы, связанные только с преступлениями, совершенными в юрисдикции суда. Данная статья посвящена анализу процессуально-правового статуса военных судов в Азербайджанской Республике.

**Ключевые слова:** уголовный процесс, военные суды, модели, функции, юрисдикция, процессуальный статус, анализ.



## **PROCEDURAL LEGAL STATUS OF MILITARY JUDICIAL AUTHORITIES**

**J.H.AZIZOV**

### **SUMMARY**

According to the current legislation of the Republic of Azerbaijan, military courts act as courts of the first instance and consider materials on the implementation of functions of judicial control and other materials. Each military court embodies affairs and other materials connected only with the crimes committed in its jurisdiction. This article is devoted to the analysis of the procedural legal status of military courts in the Republic of Azerbaijan.

**Key words:** criminal trial, military courts, models, functions, jurisdiction, procedural status, analysis.

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

YOT 41,01

**ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ ЦЕЛОСТНОСТЬ ГОСУДАРСТВА  
И АРМЯНСКАЯ ТРАКТОВКА ПРИНЦИПА  
«О ПРАВЕ НАЦИИ НА САМООПРЕДЕЛЕНИЕ»**

**А.Н.АББАСБЕЙЛИ**

*Бакинский Государственный Университет*  
*abbasbeyli@bsu.edu.az*

*В статье “Территориальная целостность государства и армянское толкование принципа «О праве нации на самоопределение” анализируются сущность и нормы положения «О праве наций на самоопределение», подчеркивается, что основополагающим принципом международного права является территориальная целостность государства, неприкосновенность ее границ. Исходя из этого, государство во взаимоотношениях с другими странами на первое место выдвигает принцип суверенитета и территориальной целостности страны, которые принципиально важны для любой страны, субъекта международного права.*

*В статье также на основе анализа подлинных документов ООН, СНГ, Хельсинской Декларации обосновывается абсолютная неправомерность домогательств армян на исконно-исторические земли Азербайджана, полное соответствие позиций Азербайджанского государства нормам международного права.*

**Ключевые слова:** принцип, Декларация, безопасность, суверенитет, самоопределение, оккупация, автономия, национальная, международная, конституция

Незыблемый принцип современных международных отношений - это соблюдение территориальной целостности любого государства.

Этот принцип находит свое отражение в Уставе ООН. В 1 главе, статья 2, д.4. отмечается: «Все члены Организации Объединенных Наций воздерживаются в их международных отношениях от угрозы силой или ее применения как против территориальной неприкосновенности или политической независимости любого государства, так и каким-либо другим образом, несовместимым с целями Объединенных Наций» [13].

## **1. Сущность Заключительного Акта Хельсинской Декларации 1975 года**

Развернутое обоснование принципа «О праве нации на самоопределение» нашло свое отражение в Заключительном Акте Хельсинской Декларации 1975 года. В первом пункте Декларации подчеркивается, что «... территориальная целостность и политическая независимость государств неприкосновенны» [6, 5-6]

Во втором пункте Декларации говорится, что «территория государства не может быть объектом приобретения другим государством в результате угрозы силой или ее применения. Никакие территориальные приобретения, являющиеся результатом угрозы силой, не признаются законными» [6, 5-6]. Этот пункт дает ясный и четкий ответ экс-президенту Армении С.Саргсяну, который недавно заявил, что «Карабах – это армянская земля». И далее в Декларации отмечается:

«Государства должны уважать территориальную целостность друг друга и воздерживаться от любых действий, несовместимых с целями и принципами Устава ООН. Государства обязаны также воздерживаться от превращения территории друг друга в объект оккупации или мер применения силы в нарушение международного права. Никакая оккупация или приобретение территории таким образом не признаются законными» [6, 5-6].

В VI пункте Декларации особо подчеркивается, что Государства рассматривают как нерушимые все границы друг друга и границы всех государств в Европе и должны воздерживаться от любых требований или действий, направленных на захват части или всей территории другого государства [6, 5-6].

В Декларации дается четкое понятие, что «народы, осуществляющие самоопределение, вправе испрашивать и получать помощь в соответствии с целями ООН. При этом, однако, государства не должны поощрять действия, ведущие к расчленению или к нарушению территориальной целостности или политического единства тех государств, которые имеют правительства, представляющие весь народ без различия расы, вероисповедания или цвета кожи» [6, 5-6].

Под данным документом стоят подписи всех членов ОБСЕ и, в том числе четырех из пяти постоянных членов Совета Безопасности ООН и всех трех государств - сопредседателей Минской группы ОБСЕ по урегулированию армяно-азербайджанского, Нагорно-Карабахского конфликта. Отсутствует подпись КНР, т.к. она не является Европейской страной. Под этим документом стоит также и подпись Армении.

Вместе с тем, в последнее время армянские новоявленные теоретики по-своему стали толковать принцип нерушимости границ и предлагать свое понятие о самоопределении наций. Следует отметить, что это понятие первоначально стало употребляться в эпоху Просвещения и револю-

ционных потрясений в Европе, и, прежде всего, во Франции. При этом исходной являлась идея о существовании естественного права народов определять свою судьбу - жить в многонациональном государстве, или же создать моногосударство - одной нации. Позже, на Парижской мирной конференции Президент США Вудро Вильсон заявил, что в современных условиях можно говорить «о праве наций на самоопределение», но и после этого ничего не последовало в мире, на практике народы стали проживать там, где они и проживали. Но, в начале XX века, накануне и в период первой мировой войны эту идею развил В.И. Ленин в своих работах «Критические заметки по национальному вопросу», «О праве наций на самоопределение» [1, 26] и в других. Идея Ленина - это отделение, во имя нового, социалистического объединения. Позже, по этому принципу был создан Советский Союз. Этот принцип лег в основу Конституции СССР. Статья 206 Конституции СССР гласила, что любая Союзная Республика имеет право выхода из состава СССР, однако никогда и нигде это «право» не было реализовано.

В работе «Итоги дискуссии о самоопределении», написанной в середине 1916 года, Ленин писал: «Как ни вертитесь, вы не минуете вывода: аннексия есть нарушение самоопределения нации, есть установление границ государства вопреки воле населения» [1, 26].

Территория любого государства в мире может быть изменена только при согласии данного государства. И как субъект международного права никто в мире не вправе толковать эту истину по-другому. Если это случиться, то это не что иное, как разбой, захват, аннексия территории другого государства. В данном случае это аннексия части азербайджанской национальной территории Нагорного Карабаха со стороны Армянской Республики.

Карабахская проблема возникла в бывшем Советском Союзе. Статья 78 Конституции СССР гласила, что территория Союзной Республики может быть изменена только по решению данной республики. Несмотря на это, Верховный, Совет Армянской Республики самовольно, вопреки Конституции СССР, при молчаливом согласии и одобрении бывшего Президента СССР М. Горбачева вынесла решение о присоединении Нагорно-Карабахской Автономной области к Армянской ССР. Это было вопиющим и грубым нарушением Конституции страны и ее законов.

В вышеназванной Декларации Принципов Хельсинского Совещания, в 7 параграфе «Уважение прав человека и основных свобод, включая свободу мысли, совести, религии и убеждений» отмечается: **«Государства - участники, на чьей территории имеются национальные меньшинства, будут уважать право лиц, принадлежащих к таким меньшинствам, на равенство перед законом, будут предоставлять им полную возможность фактического пользования правами человека и основными свободами»** [6, 5-6]. Далее говорится о: **«...равноправии и**

**праве народов распоряжаться своей судьбой»,** на которое часто ссылаются армянские политологи, ничего не говорится о праве нацменьшинств выйти из состава того или иного государства по той или иной причине. Это чисто армянское толкование, когда за право целого народа единого государства, они выдают «право нацменьшинства» [6, 5-6]. В Декларации говорится о праве народов, по-своему усмотрению, осуществлять свое политическое, экономическое, социальное и культурное развитие без вмешательства извне.

С другой стороны, правом на самоопределение могут пользоваться только коренные народы, а армяне-пришельцы в Нагорный Карабах и никогда не были коренными жителями Нагорного Карабаха.

Армянские теоретики, вырвав из контекста статьи В.И.Ленина слова «о самоопределении наций», не потрудились разобраться в этом понятии, т.к. оно разоблачает армянские домыслы и стремления.

В XX веке «самоопределение» имело место, но это было отделение насильно присоединенных государств к другим. Например, Норвегии от Швеции, Финляндии от Российской Империи, это разные народы, разные нации и норвежцы и финны, коренные народы этих территорий, т.е. Норвегии и Финляндии.

Вместе с тем, та или иная нация и народ вправе образовать свое государство, свое национальное Отечество. **Но в мировой практике, как в прошлом, так и в настоящем, любая нация, независимо от его месторасположения, может самоопределиваться один раз, и не может самоопределяться несколько раз по месту географического проживания своих сородичей.** Скажем, англичане, выходцы из Англии составляют основу нынешних суверенных государств: Австралии, Новой Зеландии, Канады. США и т.д. Однако, это совершенно другие народы и государства. Армянская нация уже один раз самоопределилась и создала независимую Армянскую Республику. **Ныне более 90% территории Армянской Республики – это части национальной территории Азербайджана.**

## **2.Армянское толкование «Принципа о праве наций на самоопределение»**

Истина в том, что после упразднения Ирианского ханства в 1828г., указом Российского Императора в 1830г. была создана «Армянская область», которая позже стала Армянской губернией по российскому образцу, так как в Империи не было областей, а были губернии. Вот что писал по этому поводу полковник русской армии Лазарев (по национальности армянин) в рапорте на имя командующего отдельным Кавказским Корпусом графу Паскевичу: « О действиях по переселению христиан (имеется ввиду армян - А.А.) в пределы России», где говорилось, что «полезным для Отечества – предначертанный Ваших- переселения христиан (армян- А.А.) из владений персидских в новоприобретенные Россией провинции

Эриванскую... ныне благостно монарха наименованной Армянской областью» [2, 113]. **Говоря другими словами, Россия создала на исконно азербайджанских землях основу для будущего армянского государства, по словам бывшего председателя российской Государственной думы Грызлова, «форпоста России на юге».**

И любой армянин, как ныне трактуют в Армянской Республике, проживающий в любой точке земного шара, автоматически является гражданином этой республики и, следовательно, любой армянин, если его по какой-то причине притесняют, он может приехать и жить в «свободной» Армении. Если следовать армянской логике, по их трактовке «принципа самоопределения», следует создать, по меньшей мере, около десяти новых армянских государств по местам их компактного проживания. В таком случае могут самоопределиться и образовать Армянские Республики в Грузии, во Франции, в США. Италии. Ливане, Сирии, в Центральной Азии, в Российской Федерации (в г. Москве, Ростовской области, Краснодарском и Ставропольском краях и т.д.). Во всех названных местах, армян намного больше, чем в Нагорном Карабахе. По их опыту, могут самоопределяться азербайджанцы и создать Азербайджанские Республики в России, Грузии, Казахстане, Узбекистане, Турции, Германии, Скандинавских странах, США, Канаде и т.д. По этой схеме могут самоопределяться китайцы, проживающие компактно в США, Индонезии, Малайзии, Сингапуре и т.д.

Эта тенденция объективно может охватить юг США, где в основном проживают выходцы из Латинской Америки, Китай, от которого могут самоопределиться тибетцы и др. и создадут самостоятельные национальные образования Тибет, а также 60 млн народности на Востоке страны, граничащие с Центральной Азией, народы Внутренней Монголии, Ирана, где проживает несколько млн этнических азербайджанцев и др., РФ – где находятся многочисленные автономные образования, население которых в основном проповедует ислам. Это Татарстан, Башкортостан, Калмыкия, народы почти всего Северного Кавказа и др.

Армянская трактовка о самоопределении нации носит абсурдный, антинаучный и авантюристический характер.

Мировая практика подтверждает, что **каждая нация может самоопределиться один раз** и создать национальное государство. **Одна и та же нация не может самоопределяться несколько раз по месту проживания, на территории независимых стран, где они являются ее гражданами.** Нарушение этого принципа противоречит Уставу ООН и всем международным, общепризнанным принципам.

В связи с этим возникает естественный вопрос, что означает суверенитет в современную эпоху? **Государственный суверенитет для любого государства – это верховенство государственной власти внутри страны и гарант ее независимости на мировой арене.**

Верховенство принципа независимости государственной власти выражает ее политико-правовую сущность и проявляется в соответствующих формах во внутренней и внешней политической деятельности государства. Этот принцип незыблем и никому не дано право его нарушать.

Национальный суверенитет – это полновластие народа, ее политическая свобода, обладание реальной возможностью определять характер национальной политики, суверенно решать вопросы организации государственно - правовой жизни, вопросы взаимоотношения с другими странами и народами.

**3. Основные принципы Заключительного Акта Хельсинской Декларации нашли свое подтверждение в «Декларации о соблюдении суверенитета, территориальной целостности и неприкосновенности границ государств-участников Содружества Независимых Государств», которая была подписана в Москве 15 апреля 1994 года.**

В 3 пункте настоящей Декларации подчеркивается, что: «...участники Содружества Независимых Государств утверждают, что захват территории с применением силы не может быть признан, а оккупация территории государств не может использоваться для международного признания или навязывания изменения ее правового статуса» [3, 38-39]. В таком случае, как совместить это положение с оккупацией части территории Азербайджанской Республики со стороны Армянской Республики.

Еще задолго до захвата Нагорного Карабаха армянские сепаратисты, выдвигая абсурдные лозунги, надеялись на поддержку извне и на армянских спонсоров, которые подпитывали «карабахских патриотов». По сообщению «Радио Свободы» 26 февраля 2001 года: «На Карабах собирает огромные деньги армянская диаспора во всем мире» [5]. По свидетельству российского журналиста Олега Панфилова «Люди, с которыми я разговаривал (в Карабахе) не видят будущего» [4]. В свое время, Нагорно-Карабахская область Азербайджана была одним из цветущих регионов, а ныне - это застывшая область, наподобие вулканической лавы, ныне здесь не работает ни одно предприятие. А где же «экономическая интеграция» с Арменией, о котором говорил советник главы Советского государства М. Горбачева - А. Аганбекян, который сопровождал чету Горбачевых в ноябре 1987 г. во Францию: «Как экономист, я считаю, что он (имеется ввиду Нагорно-Карабахский регион Азербайджана - А.А.) больше связан с Арменией, чем с Азербайджаном» [7]. Где прогресс? Его не было и никогда не будет, т.к. Нагорный Карабах - это органическая составная кровеносная часть Азербайджана и чем быстрее это поймут в Армении, тем лучше будет и для армян Карабаха и армян Армении. И, если кто-то сомневается о принадлежности Нагорно-Карабахского региона Азербайджану, пусть ознакомятся с резолюциями Совета Безопасности ООН по армяно-азербайджанскому, Нагорно-Карабахскому конфликту. Резолю-

ция Совета Безопасности ООН от 29 июля 1993г. №853 (1993) пункт 9 гласит об **«обеспечении соблюдения армянами Нагорно-Карабахского региона Азербайджана»**[10] (А.А.). Эта же формула повторяется в резолюции Совета Безопасности ООН 874(1993) от 14 октября 1993г., где говорится **«выражая свою серьезную озабоченность тем, что продолжение конфликта в Нагорно-Карабахском регионе Азербайджанской Республики»** [11]. И в резолюции 884 (1993) от 12 ноября 1993 года, где говорится, что Совет Безопасности **«выражая серьезную обеспокоенность тем, что продолжение конфликта в Нагорно-Карабахском регионе Азербайджанской Республики»** [12].

Армянским домогательствам на составную часть национальной территории суверенного Азербайджанского государства может быть ответом и пункт 2 Декларации принципов Хельсинского Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе под названием «Неприменение силы или угрозы силой». В этом пункте прямо указывается: **«Государства - участники будут воздерживаться в их взаимных, как и вообще в их международных отношениях, от применения силы или угрозы силой как против территориальной целостности или политической независимости любого государства, так и каким-либо другим образом, несовместимым с целями Объединенных Наций и с настоящей Декларацией. Никакие соображения не могут использоваться для того, чтобы обосновывать обращение к угрозе силой или к ее применению в нарушение этого принципа»** [6, 5].

С другой стороны, во всех четырех резолюциях Совета Безопасности ООН по армяно-азербайджанскому, Нагорно-Карабахскому конфликту четко зафиксирована установка: **«вновь подтверждая суверенитет и территориальную целостность Азербайджана...»** [9].

Возникает вопрос, можно ли после всего этого ставить под сомнение вопрос о принадлежности Нагорного Карабаха Азербайджану? Самая авторитетная в мире организация признает Нагорно-Карабахский регион неотъемлемой частью Азербайджанской Республики, что соответствует нормам международного права и не подлежит дискуссии, и Армянская Республика должна покинуть азербайджанские национальные территории. Это должны понять в Армении.

Политика разбоя и оккупация 20 процентов территории Азербайджанской Республики со стороны Армении еще раз нашли свое подтверждение в отказе Президента Армении подписать «Декларацию о соблюдении суверенитета, территориальной целостности и неприкосновенности границ государств-участников Содружества Независимых Государств», принятую 15 апреля 1994г. в г. Москве.

Из 12 стран-членов СНГ только одна Армения отказалась подписать данную Декларацию, где говорится: **«...уважая суверенитет, а также подтверждая территориальную целостность, нерушимость границ**



друг друга, отказ от противоправных территориальных приобретений и от любых действий, направленных на расчленение чужой территории, исходя из принципов невмешательства во внутренние дела друг друга, равноправия и самоопределения народов, отвергая и осуждая применение силы или угрозы силой» [3, 38-39].

В 3 пункте настоящей Декларации подчеркивается, что захват территории с применением силы не может быть признан, а оккупация территории государств не может использоваться для международного признания или навязывания изменения ее правового статуса [3, 38-39].

В 5 пункте подчеркивается, что государства «будут пресекать в соответствии со своим национальным законодательством создание и деятельность на своих территориях организаций и групп, а также действия отдельных лиц, направленные против независимости, территориальной целостности государств — участников Содружества, либо на обострение межнациональных отношений» [3, 38-39].

Документ подписан главами государств-членов Содружества:

Азербайджанская Республика - Г.Алиев

Армянская Республика -----

Республика Беларусь - М.Гриб

Республика Грузия - Э.Шеварднадзе

Республика Казахстан - Е.Асанбаев

Кыргызская Республика - А.Акаев

Республика Молдова - М.Снегур

Российская Федерация - Б.Ельцин

Республика Таджикистан - Э.Рахмонов

Туркменистан - С.Ниязов

Республика Узбекистан - И.Каримов

Украина - Л.Кравчук

Как видно из вышеприведенной Декларации, где четко подчеркивается: «... уважать суверенитет, а также подтверждается территориальная целостность, нерушимость границ друг друга, отказ от противоправных территориальных приобретений и от любых действий, направленных на расчленение чужой территории» [3, 38-39], не подписав Декларацию, Армения своим поступком полностью выставила себя перед всем миром, как страна, оккупировавшая чужую территорию.

Вместе с тем, говоря об армянских домогательствах, следует остановиться и на некоторых основополагающих документах международных организаций, на которые часто ссылаются армянские теоретики и национал-шовинисты. Так, согласно Декларации о правах лиц, принадлежащих к национальным, этническим, религиозным и языковым меньшинствам, принятой на сессии Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций 18 декабря 1992 года, Резолюция Генеральной Ассамблеи

ООН 47/135 гласит, что «национальные меньшинства (в данном случае армянское меньшинство на территории Нагорно-Карабахского региона Азербайджанской Республики - А.А.) имеют право **развивать свою религию, говорить на своем языке, пользоваться своей культурой, устанавливать и осуществлять связи с представителями своих групп** [8] (имеется в виду с армянами, проживающими в других странах мира - А.А.). Это же подтверждается в документах Всемирной конференции по правам человека, которая состоялась в столице Австрийской Республики в г. Вене в 1993 году. Вместе с тем, ни в одном документе ООН, ЕС, ОБСЕ, ОИС, СНГ и т.д. не говорится о выходе национального меньшинства из состава того или иного государства и о насильственном или добровольном присоединении другому государству. Более того, в документах всех без исключения универсальных международных организаций провозглашается принцип нерушимости и территориальной целостности любого государств.

Возникает вопрос, каковыми окажутся последствия, если мировое сообщество или три сопредседателя Минской группы ОБСЕ по армяно-азербайджанскому, Нагорно-Карабахскому конфликту пойдут на поводу у армянских агрессоров о передаче части Азербайджанской территории Армении, где наряду с азербайджанцами проживали и армяне, а также последуют толкованию новоявленных теоретиков об аннексии чужой территории. В таком случае возникает необходимость перекроить всю карту современной Европы, Америки, Азии и Африки. Сразу же возникает вопрос: почему Швейцарию не разделить между Германией, Италией и Францией; Квебек оторвать от Канады в пользу Франции и т.д. Этот список можно продолжить более чем 200 раз, по числу государств на земном шаре. Абсурдность этой идеи очевидна. И опасность не только для целостности Азербайджанской Республики. Опасность в том, что армянский вседозволенный авантюризм может дорого обойтись человечеству. Он может стать соблазном для многих государств мира и, в особенности, Азии и Африки. В таком случае, поистине трудно предсказать судьбу современного мира не в далеком будущем. Мир может быть вовлечен в водоворот перекройки карты в результате применения силы. Человечество может оказаться в пучине сотен и сотен международных конфликтов с тяжелыми и непредсказуемыми последствиями. Пиррова победа Армении может обернуться для человечества мировым пожаром с общемировыми потрясениями. И поэтому, мировое сообщество должно взвесить, призадуматься, если сегодня не поставить современных бонапартов начала XXI века на отведенные им историей место, то завтра будет поздно.

Необходимо затронуть и еще одну проблему, которую с особым упорством отстаивают современные «теоретики». Речь идет о, так называемом, «общем государстве». Проблема в том, что в мире ни в прошлом, ни в настоящем не было подобного государственного образования. Види-

мо, оно представляет собой государство вроде симбиоза федеративного государства.

Науке и истории известно понятие конфедеративного устройства. В этом случае страны, входящие в конфедерацию, являются субъектами международного права, членами международных организаций, ведут самостоятельную внешнюю политику, имеют собственные вооруженные силы, свои законодательные и исполнительные органы. Во 2-ой половине XX века подобные образования имели место в Африке: Сенегамбия - Сенегал и Гамбия, Объединенная Арабская Республика - Египет и Сирия, Объединенные Республики - Ливийская Джамахирия и Тунис, которые через некоторое время распались, не оставив после себя никакого следа.

В современном мире существует понятие федеративного государства, которое состоит из отдельных внутригосударственных субъектов, не являющихся субъектами международного права. К подобным государствам относятся США, Бразилия, Мексика, Австралия, Индия, где территория страны состоит из отдельных штатов; Аргентина и Канада - из провинций, Швейцария - из кантонов, ФРГ и Австрийская Республика - из земель и т.д.

В федеральном государстве субъекты не имеют вооруженных сил, не вступают во внешние политические связи или акции, имеют единую валюту, единый общий федеральный бюджет и т.д. Конституции таких государств как Аргентина, Канада, США, ФРГ, Швейцария и др. не признают за членами федерации права на выход из нее.

Благо существует принцип «О праве наций на самоопределение», как говорил президент РФ В.В.Путин, и его еще никто не отменял. Новоиспеченным теоретикам по вопросу «О самоопределении наций» следовало бы заглянуть в Декларацию, которая была принята Генеральной Ассамблее ООН 24 октября 1970 года, которая гласит: «Право наций (народов) на самоопределение: - ни коим образом не должно подразумевать поддержку как санкционирование действий, приводящих к полному или частичному нарушению или разрушению территориальной целостности и политического суверенитета». И далее: «каждое государство должно воздержаться от действий, приводящих к полному или частичному нарушению территориальной целостности и независимости другого государства» [14].

Вышеизложенное способствует тому, что ни ООН, ни ЕС, ни ОБСЕ и другие международные организации не в силах нарушить в современную эпоху неприкосновенность национальной территории любого субъекта международного права. Иначе мы вернемся в прошлое, где господствовал принцип «разделяй и властвуй». А на календаре XXI век. Время захватов, агрессии и соответствующих им последствий ушло в прошлое.

## ЛИТЕРАТУРА

1. В.И.Ленин. Собрание сочинений. ПСС.М., т.30, 1958, с.26
2. Глинка С.Н. Описание переселения армян на азербайджанские земли в пределах России. М., 1931 г., с.113
3. Дипломатический вестник. М., 1994, № 9-10, с.38-39
4. Нагорный Карабах: за что боролись?  
<http://www.svoboda.org/content/transcript/24202115.html>(access:24.11.2016)
5. Радио “Свобода”. Программы Кавказа и Центральной Азии.  
<http://www.svoboda.org/program.S.rH/2000/rt/3000.sthm/26.02.01>
6. The final Act of Conference on Security and Cooperation in Europe, Helsinki, April 30-August 1, 1975, 1987, p.5-6
7. See “L’Humanite”1987, 18.XI, see also S.E.Cornell, The Nagorno-Karabakh Conflict, Resport No46. Department of East-European Studies, Uppsala University, 1999, p.13
8. Declaration on the rights of the persons belonging to the national, ethnic, religious and linguistic minorities, <http://www.un-documents.net/a47r135.htm>(access:24.11.2016)
9. Security Council resolutions. 1993,  
<http://www.un.or/Docs/svres/1993/scres93.htm>(access:24.11.2016)
10. Resolution 853 (1993), Adopted by the Security Council at its 3259th meeting on 29 July, 1993 <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/34/IM6/N9342834/pdf?OpenElement>(access:24.11.2016)
11. Resolution 874(1993), Adopted by the Security Council at its 3292<sup>nd</sup> meeting, on 14 October, 1993, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/557/41/PDF/N935574.pdf?OpenElement>(access:24.11.2016)
12. Resolution 884(1993), Adopted by the Security Council at its 3313<sup>th</sup> meeting, on 12 November, 1993, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/631/20/PDF/N9363120.pdf?OpenElement>(access:24.11.2016)
13. UN Charter, 1945, 2, p.3,  
<https://treatise.un.org/doc/publication/cte/uncharter.pdf>(access:24.11.2016)
14. 2625(XXV).Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Co-operation among States on accordance with the Charter of the United nations, <http://www.un-documents.net/a25r2625/htm>(access::24.11.2016)

## **"DÖVLƏTİN ƏRAZİ BÜTÖVLÜYÜ VƏ "MİLLƏTLƏRİN ÖZ MÜQƏDDARATINI TƏYİN ETMƏK HÜQUQU" PRİNSİPİ ERMƏNİ ŞƏRHİ İLƏ**

**A.N.ABBASBƏYLİ**

### **XÜLASƏ**

Məqalədə BMT Nizamnaməsinin, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin Yekun Akt Bəyannaməsi, “Müstəqil Dövlətlər Birliyinin üzv ölkələrinin suverenlik, ərazi bütövlüyü və sərhədlərinin toxunulmazlığı” haqqında Bəyannamə və digər beynəlxalq hüquqi sənədlər əsasında "Millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququ" haqqında müddəasının mahiyyəti və əsas normaları təhlil edilir. Dırnaqarası nəzəriyyəçilər unudurlar ki, beynəlxalq hüququn fundamental prinsipi dövlətin ərazi bütövlüyü, onun sərhədlərinin və suverenliyinin toxunulmazlığıdır.

Müəllif BMT, MDB, Helsinki Bəyannaməsinin mühim sənədlərin təhlili əsasında,

doğma və tarixi Azərbaycan torpaqlarına ermənilərin təcavüzünün qanunsuz olduğunu açıb göstərir.

Azərbaycan Respublikasının mövqeyi beynəlxalq hüquq prinsipləri və normalarına tam uyğun olması sübuta yetirilib. Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü və suverenliyini hər bir dövlət, beynəlxalq hüquq subyekti üçün fundamental əhəmiyyət kəsb edir; bu prinsipə riayət etmək dünya ölkələrinin təhlükəsizliyini təmin edir. Məqalədə bu prinsipin Ermənistan Respublikası tərəfindən təhrif olunduğu əsaslandırılır.

**Açar sözlər:** prinsip, Bəyannamə, təhlükəsizlik, suverenlik, öz müqəddəratını təyin etmə, işğal, ələ keçirmə, muxtariyyət, milli, beynəlxalq, konstitusiya

## **THE TERRITORIAL INTEGRITY OF THE STATES AND THE PRINCIPLE ABOUT "THE RIGHT OF NATIONS TO SELF-DETERMINATION" IN ARMENIAN INTERPRETATION**

**A.N.ABBASBEYLI**

### **SUMMARY**

The article analyzes the essence and general regulations of the provision "The right of nations to self-determination" based on the UN Charter, the Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe, Declaration on "Observance of the sovereignty, territorial integrity and inviolability of the borders of the states-participants of the Commonwealth of Independent States" and other international legal instruments.

Woe-theorists have forgotten that the fundamental link of international law is the territorial integrity of the state, the inviolability of its borders, as well as its sovereignty.

Proceeding from this, the state in the relations with other countries places first the principle of sovereignty and territorial integrity of the country.

In the article, based on the analysis of authentic documents of the UN, the CIS, the Helsinki Declaration, the author shows the absolute illegality of the Armenians' harassment against the ancient historical lands of Azerbaijan.

**Keywords:** principle, the Declaration, safety, sovereignty, self-determination, occupation, capture, autonomy, national, international, constitution.

UOT 316.77

UOT 316.77.001.12/.18; 070.001.12/.18

UOT 654.19(4/9); 002.2(4/9)

UOT 070

**SOSIAL MEDİANIN TOPLUM ÜZƏRİNDƏ İCTİMAİ-SİYASİ  
TƏSİRLƏRİ (TÜRKİYƏ HƏYATI ƏSASINDA)**

**P.Y.İBRAHİMOVA, N.X.SALAMOV**

*Bakı Dövlət Universiteti*

*pervanei@mail.ru, nurlanselim@gmail.com*

*Bu məqalə Türkiyə cəmiyyətinin modeli əsasında internet və sosial media vasitələrinin cəmiyyət üzərindəki təsirlərindən bəhs edir. Qloballaşan dünya, informasiya cəmiyyətinin formalaşması və bütün bunların effekti ilə ictimai və siyasi sferada baş verən dəyişikliklərin sosial media fonunda izahı məqalənin başlıca məqsədini təşkil edir. Məqalədə sosial sferada gedən bir sıra proseslər, xüsusilə demokratiya məsələləri və toplumun nümayəndələrinin idarəetmədə təmsili probleminə sosial media vasitələrinin təsirləri nəzəri və statistik cəhətdən araşdırılmışdır. Həmçinin cəmiyyətin siyasətdə baş verən hadisələrə münasibətində aktivliyinin artması və siyasi proseslərdə vətəndaşların iştirakının sosial media baxımından sürətli təminatının təşkil edilməsi məsələsi məqalədə geniş şərh olunmuşdur.*

**Açar sözlər:** internet, sosial media, informasiya, kommunikasiya, siyasət, demokratiya, Türkiyə

Hazırkı vəziyyətdə qloballaşmanın hakim olduğu dünyada sosial və siyasi hadisələrin xəritəsində informasiya faktoru mühüm rol oynayır. Yeni informasiya kommunikasiya texnologiyalarının meydana gəlməsi, istifadəsinin getdikcə artması cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasında ünsiyyətin daha da təkmilləşməsinə xidmət etdiyi kimi, müxtəlif aspektlərdə dəyişiklikləri də əmələ gətirmişdir.

Artıq informasiya insan psixologiyasının ehtiyac formasından tələbat formasına keçid etmiş vəziyyətdədir. Qloballaşma dövrünün başlıca xüsusiyyəti olan “hər yerdə və hər zaman informasiya” ifadəsi cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasında sürətlə yayılır. Bu baxımdan sosial sferadakı “varlı və kasıb”, “savadlı və savadsız”, “gənc və yaşlı” kimi insan kateqoriyaları öz yerini “informasiyalı və informasiyasız” anlayışlarına verir, bununla bərabər, həm də həmin kateqoriyaları formalaşdıran faktor kimi çıxış edir.

Ən yeni dövrün çağırışları əsasında təşəkkül etmiş və formalaşma prosesi davam edən informasiya cəmiyyətində məlumatların təmin edilməsi yolları fərqlidir, lakin bu müxtəlifliyə internet, yeni və sosial media vasitələri liderlik edir. Bilgili cəmiyyətin təşəkkül mərhələsinə nəzər salsaq, görürük ki, bu əsrin bazası məhz texnologiyanın üzərində qurulmuşdur. İnformasiya cəmiyyətinin yaranma və inkişaf dövənləri XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq, indiyə kimi davam edən üç dövrə bölünür:

- 1) I dövr – bu dövr XX əsrin 50-ci illərində ilk kompüterlərin istifadə olunmasından başlayır. Bu zaman hərbi məqsədlərlə işə salınan hesablayıcı maşınlar hələ cəmiyyətin müxtəlif sferalarına güclü təsir etməmişdilər;
- 2) II dövr – fərdi kompüterlərin satışa çıxarılması ilə başlanmışdır. Fərdi kompüterlərin inqilabı 1993-cü ildə baş vermişdir. Bu zaman həmin dövrə qədər ən çox istehsal həcminə malik olan avtomobillərin istehsal həcmi fərdi kompüterlərinkindən geridə qalmışdır;
- 3) III dövr – bu mərhələ qlobal kompüter və informasiya şəbəkəsi olan internetin yaranması və yayılması ilə başlanmış, hələ də davam etməkdədir [4, 225-226].

Artıq internetin Yer kürəsində dayanmadan “hər evə girdiyi” müddətdə cəmiyyətin sosial və siyasi quruluşu İKT-nin inkişaf səviyyəsindən və insanların informasiyalı, yoxsa informasiyasız olma nisbətindən asılı olaraq, təsbit olunmağa başlanmışdır. Əsas olaraq götürdüyümüz Türkiyə həyatında internetin önəminin nə dərəcədə artdığı və istifadənin hansı həddə çatdığı üzrə “Internet World Stats”-dan əldə etdiyimiz statistik məlumata diqqət yetirdikdə bu göstəricinin müasir Türkiyə Cümhuriyyətində internet qlobal şəbəkəsinin kifayət qədər güc mərkəzinə çevrilməsinə əmin ola bilərik [6]. Faktı görə, 2017-ci il üzrə 80 milyon 417 min 526 nəfərdən ibarət olan Türkiyə əhalisinin 2017-ci il, 30 iyun tarixli statistik göstəricisinə görə, 56 milyon nəfəri internet istifadəçisidir. Bu göstəricini faizlə ifadə etmiş olsaq, belə qənaətə gəlmək olar ki, ümumi əhalinin 69,6 %-i internetdən istifadə etməkdədir və bu da öz növbəsində 822 milyon 710 min 362 nəfərdən ibarət Avropa əhalisinin 8,5%-nə bərabərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq statistika saytı Türkiyəni Avropa ölkələri sırasında təqdim etmişdir. IWS-nin statistik göstəricilərinə əsasən, Türkiyədəki internet istifadəçilərinin hər biri eyni zamanda Facebook sosial şəbəkəsi istifadəçisidir. Bu durum digər ölkələrdə belə deyil: Ukraynada 23 milyon 303 min 773 nəfər internet istifadəçisindən 5 milyon 600 min nəfəri Facebook-dan yararlanır. Buradan da belə nəticə ortaya çıxır ki, Türkiyə əhalisinin internetdən istifadə məqsədinin başında sosial şəbəkələrdə profil sahibi olmaq və ya ondan müxtəlif məqsədlərlə yararlanmaq durur. Təbii ki, bu verilənlərin kökündə müxtəlif sosial, siyasi, iqtisadi və mədəni faktorları da nəzərə almaq lazımdır.

İnternetin inkişafı ilə leksikona yeni media və sosial media anlayışları daxil olmağa başlanmışdır. Bəs bu məfhumlar arasındakı fərq nədən ibarətdir? İlk olaraq, onu qeyd etmək lazımdır ki, burada kommunikasiya, media və jur-

nalistika anlayışlarının izahı da gərəklidir ki, burada biri digərinin tərkib hissəsi kimi də çıxış edə bilər. Kommunikasiya daha qlobal anlayış olub və qarşılıqlı təsir özəlliyinə malikdir. Media isə onun bir hissəsidir. Bəzən medianı jurnalistika ilə də qarışdırırlar. Buradakı incə məqam ondan ibarətdir ki, jurnalistikaya qəzet, jurnal, radio, televiziya, informasiya agentlikləri və internet KİV-i aid etdiyimiz halda, cəmiyyətə sosial və siyasi təsirlər göstərən və onu sözün kökü olan “medium”, yəni “orta”-ya uyğun olaraq, həm orta mövqə tutan, həm də orta mövqəni formalaşdıran, yəni ictimai rəy yaradan ünsür olan mediaya kino, kitab, plakat və s. sektorlar da daxildir. İnternetin vasitəsilə fəaliyyət göstərən media növü isə yeni mediadır və onun tərkib hissələri sırasında sosial media, sosial medianı təşkil edən vasitələr arasında lider mövqeyə sahib olan isə sosial şəbəkələrdir [2, 8]. Yeni medianın özəllikləri sırasında əsas olaraq üç punkt qeyd edilir: təsirlilik, kütləviliyin aradan qalxması və zaman qavrayışının sıradan çıxması, yaxud da asinxronizasiya [3, 6]. Bu üç özəlliyi ayrı-ayrılıqda şərh edək:

- 1) Təsirlilik – yeni media vasitələrinin qarşılıqlı təsir arenasına çevrilməsi və cəmiyyətin *infogen* təsirlərə məruz qalmasının mənbəyi olaraq yeni media və onun aparıcı qolu olan sosial media böyük önəm daşıyır;
- 2) Kütləviliyin aradan qalxması – internet aləmində insanların toplumu nə qədər bir araya gəlsə də, qlobal şəbəkə qloballığa xidmət etsə də, burada birbaşa əlaqə, şəxslərin bir-birilə ünsiyyət qura bilməsi də əsas yerlərdən birini tutur;
- 3) Zaman, məkan qavrayışının aradan qalxması və ya asinxronizasiya - əslində bu iddialarda zaman qavrayışından bəhs edilir və bu, eyni zamandalığın yox olması kimi səciyyələndirilir [3, 6]. Lakin biz buraya məkan qavrayışını da aid edə bilərik. Yəni internet üzərindən qurulan əlaqələrdə zaman anlayışı, sinxron olaraq cavab almaq və ya cavab vermək, əsasən, yoxdur. Ona görə də bunun əksi olan asinxronizasiya terminindən istifadə olunur. Belə ki, siz nə vaxt yazsanız, əlaqə o zaman qurulacaq və istədiyiniz əlaqə qarşı tərəf cavab yazdığı vaxt aktiv olacaq. Bunu təbii olaraq, məkan qavrayışına da aid edə bilərik. Eyni məkanda olmamaq, hər istifadəçinin müxtəlif yerlərdən əlaqə saxlaması və bu sərhədin itməsi eyni zamandalığın olmaması kimi eyni məkandalığın da zəifləyib aradan qalxmasına səbəb olur.

İstənilən elmin dərinliklərinə tədqiqatla, təcrübi baza ilə varmaq olar. Buna görə də müəyyən materialın araşdırılmasında müxtəlif tədqiqat metodlarından istifadə olunur. Tədqiqat metodları özləri də bəlli kateqoriyalara bölünür. Onların arasında ən çox yayılmış və praktikada müsbət nəticə verən metod empirik metodlar sırasına daxil olan diaqnostik xarakterli anketdir. Türkiyədə Konya Səlcuq Universitetinin dosent əvəzi, fəlsəfə doktoru Vahap Gök-sunun “Sosial media ictimai sfera və siyasi fəaliyyət məcrası kimi” elmi tədqiqatında bir sıra suallardan ibarət olmaqla keçirilmiş anket nəticəsində Türkiyə gənclərinin həm internetlə ümumi tanışlığı, ona münasibəti, həm də sosial mediaya sosial və siyasi baxımdan yanaşma aspektləri təhlil edilmişdir.



Burada Konya şəhərindəki beş universitetin tələbələri seçilərək anketə cəlb olunmuş, 700 anket paylanılmış və cavab alınaraq geri qayıdan anketlərdən 660-ı nəticə əldə edilməsinə yararlı olaraq dəyərləndirilərək statistik məlumatlar hazırlanmışdır. Tədqiqatda hədəf auditoriyası da müəyyən əsaslı səbəb daşıyır. Sosial mediada ən çox gənclərin olması, gənclərin böyük hissəsinin də tələbə olması nəzərə alınaraq, anket məhz universitet ərazilərində, gənclərlə keçirilmişdir. Statistik nəticələrdən belə aydın olur ki, anket iştirakçısı olmuş Türkiyə gənclərinin 34,8%-i 7-9 ildir ki, internet istifadəçisidir. İnternetdə keçirilən zaman, bağlılıq da müəyyən həddə olduğu kimi, maraq cəlb edən məqam bundan ibarətdir ki, internetdən istifadə məqsədi soruşulduğu zaman gənclərin 80,30%-i “sosial medianı izləmək” deyə cavablandırmışlar. Həmçinin “internet deyilincə ağılınıza ilk nə gəlir?” sualına cavab olaraq, anketdə iştirakı qeydə alınmış Türkiyə gənclərinin 78%-i sosial media (Facebook, Twitter və s.) variantını seçmişdir. Bu sosial media vasitələrinin ilk üçlüyünə Facebook, Instagram və Twitter liderlik edir. Bu fakt da IWS-nin beynəlxalq statistikasına uyğun gəlir. Buradan belə nəticə çıxır ki, Türkiyə ərazisində olan tələbə-gənclərin böyük hissəsi internetlə sıx əlaqədədir və sosial media onların internet dünyasında ən başlıca yeri tutur.

Cəmiyyətin sosial sferasında insanların rol alması, aktiv fəaliyyətə can atması kimi elementlər sosial media vasitələri ilə daha da güclənməkdə davam edir. Müasir dövrdə, xüsusən demokratiyanın formalaşmasında internet, sosial media vasitəsilə yeni istiqamətlər ortaya çıxır. Sosial sferada ən çox müzakirə mövzusu olan demokratiya məsələləri bu gün sosial media vasitələrinin sayəsində virtuallaşma yolunda irəliləməkdədir. Artıq internet demokratiya, e-demokratiya, kiber demokratiya kimi anlayışlar elmi ədəbiyyatlarda öz yerini tapmışdır. Bunun kökünün nə ilə bağlı olduğunu araşdırsaq, diqqətə çatdırılmalıdır ki, yunan dilindən gəlmiş “demos” – “xalq” və “kratos” - idarə etmək sözlərindən yaranmış demokratiya anlayışı günbəgün yeni forma almaqdadır. Araşdırmalar nəticəsində belə bir fikir formalaşmışdır ki, indiyə qədər bildiyimiz demokratiyanın da əskik cəhətləri var. Burada liberal təmsili demokratiya və müzakirəvi demokratiya məfhumları qarşı-qarşıya qoyulmalı və təhlil olunmalıdır. Belə ki, cəmiyyətdə demokratiyanın əsas göstəricilərindən biri seçki sistemi, onun şəffaflığıdır. Lakin seçkinin şəffaflığı hələ demokratiyanın tamamlanması demək deyil. Seçkidən sonra əhali qanunçuluq sahəsində, demək olar ki, bütün səlahiyyətləri seçdiyi şəxsə verir. Bu isə cəmiyyətlə bağlı qərarların qəbul olunmasında onların ümumi fikrinin, baxışlarının, istəyib-istəmədiklərinin öyrənilməsinə gətirib çıxarır. Almaniya sosioloq və filosofu Jürgen Habermasın kommunikativ fəaliyyət nəzəriyyəsindən irəli gələn müzakirəvi demokratiya isə birbaşa olaraq xalqın müzakirəsi ilə qərarların qəbul edilməsini irəli sürmüşdür. Bu, həm də cəmiyyətin sosial, siyasi, iqtisadi sahədə aktiv fəaliyyət göstərməsi, üstünlüyü ələ almasına kömək edə bilər. Bu baxımdan sosial media məhz müzakirəvi demokratiyanın bazası, onun ən effektiv həyata keçmə təminatı kimi özünü doğruldur. Sosial media vasitəsilə

cəmiyyətin müxtəlif yaş qrupları toplanır, kollektiv müzakirələr aparır, dünyada və yaşadıkları ərazidə baş verən sosial, siyasi, iqtisadi və digər proseslərə münasibətlərini bildirirlər. Beləliklə, ictimai fikir daha da rəngarəngləşir, əhatə dairəsi genişlənir. İnternet cəmiyyət arasında intensiv olaraq yayıldıqca onun təsir gücü də artır və müxtəlif sahələrdə özünü göstərməyə başlayır. İnternetin nüfuz etdiyi sahələr beş kateqoriyaya ayrılmışdır: 1) kütləyə hesablanmış, insanların gündəlik ümumi tələbatlarına uyğun fəaliyyət göstərən internet sahəsi; 2) jurnalistikanın istifadəsində olan sahə və ya onlayn jurnalistika; 3) siyasi müdafiələrin həyata keçirildiyi sahə; 4) aktivistlərin fəaliyyətlərini həyata keçirmək üçün alternativ sahə olaraq istifadə etdiyi e-bölgə və 5) elektron hökumət sferası [3, 40]. Timisi, Lloyd Morrisett və digər tədqiqatçılar internet demokratiyanı, virtual aləmin sosial sferanı inkişaf etdirməsini qəbul etsə də, bunun əksini də nəzərdən keçirmək lazımdır. Digər bir aspektdən yanaşdıqda isə cəmiyyətin bütün təbəqələrinin, hər bir kəsin internet istifadəçisi ola bilməyəcəyini hesaba almaq gərəkdir. Bu, informasiya cəmiyyəti anlayışının formalaşmasına da gedib çıxır. Burada “Yaşıl kitab” layihəsinə diqqət etsək, aydın olur ki, informasiya cəmiyyəti, qloballaşmanın əskik cəhətlərindən biri də məhz sosial sferanı təşkil edən insanlar arasında bəzi hallarda bilgi uçurumunun olmasıdır. Toplumun hər bir şəxsi internet, sosial media vasitələrindən eyni dərəcədə istifadə edə bilmir. Bunun bir sıra səbəbləri var ki, onların sırasında sosio-iqtisadi, sosio-demografik, savadlılıq və s. amillər mövcuddur. Məhz bu uçurumun aradan qaldırılması, informasiya cəmiyyətinin tam olaraq özünü doğrultması üçün maarifləndirməni, ümumilikdə informasiyalı cəmiyyətin başlıca vəzifələrindən biri kimi maarifçiliyi həyata keçirmək məqsədilə “Yaşıl kitab” işıq üzü görmüşdür. Bu qarşılıqlı anlaşmanı pozan səbəblərə görə də sosial media, internetin sosial strukturun formalaşmasında əvəzsiz rol oynamadığı, J.Habermasdan irəli gələn müzakirəvi demokratiyanı yarada bilməyəcəyi iddia olunur. Sosial media, sadəcə, təmsili liberal demokratiyadakı çatışmazlıqların tənqidini dərinləşdirə bilər.

Məsələni Türkiyə həyatı baxımından təhlil etdiyimiz zaman isə yenidən statistikalara müraciət etməliyik [3, 101]. Buradan belə aydın olur ki, anket iştirakçıları sosial mediadan ən çox nə məqsədlə istifadə etdiklərini bildirdikləri zaman “gündəmi izləmək, olub-bitənləri təqib etmək” cavabını daha çox seçmişlər. Onların 72,12%-i sosial mediadan ictimai hadisələri izləmək baxımından yararlandıkları kimi, həmçinin 69,39% iştirakçı sosial mediada ən çox gündəmi zəbt etmiş və ictimai önəm daşıyan olaylara rəy bildirdiklərini qeyd etmişlər. İnsanlar arasındakı bilgi uçurumu, sosio-iqtisadi, sosio-demografik kimi amillərdən dolayı yaranan ziddiyyət isə Türkiyə həyatında humanist yanaşma prinsipi ilə özünü göstərir. Belə ki, gənclərin böyük hissəsi internetdən, sosial mediadan istifadə etməyən şəxslərin seçmələrinə hörmət edir, buna görə onları “köhnəfikirli” adlandırmırlar. Ankətdə iştirak etmiş 660 türkiyəli tələbə-gəncin cəmiyyətin sosial strukturunun formalaşmasında sosial media vasitələrinin yeri və rolu haqqında göstərdikləri münasibətlərin statistik təhlilindən çoxluqla

sosial medianın təsiredici gücü aşkar olur. “Translate Media”nın məlumatına görə, Türkiyədə hər 10 nəfərdən 7-si kompüter istifadə edir və Türkiyə xalqı Avropada internet istifadəçi bazasına əsasən, 5-ci böyük toplum sayılır. Onlar, həmçinin dünyada da sosiallaşma səviyyəsinə görə öndə gedən xalq sayılırlar. Bu isə nə qədər ziddiyyətlər, əks fikirlər olsa da, müasir dövrdə sosial medianın sosiostrukturdakı əsas aktorlardan biri olmasını təsdiqləyir. E-demokratiyaya tam və əskik cəhətləri ilə birlikdə aid edilən üç fikir: “çevik demokratiya”, “güclü demokratiya” və “incə/dar demokratiya” anlayışları Türkiyədə də özünü göstərdiyinə görə, artıq burada da e-demokratiyanın formalaşdığı fikirini irəli sürmək mümkündür [3, 47].

Təbii olaraq, sosial sfera siyasi fəaliyyətdən ayrı götürülə bilməz, “so-seitos”-un, cəmiyyətin ictimai fikirinin formalaşması, hadisələrə ümumi müstəvidən baxmasını sosio-politik struktur kimi də səciyyələndirmək mümkündür. İnformasiyanın sosial yükə malik olduğu kimi həm də siyasi çəki daşması, müasir dövrdə *infoimperializm* əsrini yaşamış olmağımız informasiya yayımını həyata keçirən media vasitələrinin də politik quruluşun forma almasında özünəməxsus yeri olduğunu sübut edir. Politologiya elminin informasiya bazası ilə birləşməsi nəticəsində *infoelitanın* yaranması, siyasi elitanın öz yerini infoelitaya ötürməsi artıq siyasətlə medianın qarşılıqlı əlaqədə olmasını təsdiq edən faktlardan biridir [1, 186]. Bu sahədə internetin, xüsusilə də sosial medianın geniş yer alması və cəmiyyətin nümayəndələrinin birbaşa sosial media vasitələri ilə siyasi fəaliyyətə qoşulması, onların siyasi aktivliyinin artması və idarənin xalqın informasiyalı təbəqəsinin əlində cəmləşməsi informasiya cəmiyyəti adına sahib olmağın şərtlərindən biri kimi də xarakterizə olunur.

Siyasi fəaliyyət özü də ənənəvi və qeyri-ənənəvi olaraq, iki qrupa ayrılır ki, onlardan birincisinə vətəndaşların seçki hüququ və müxtəlif siyasi partiyalara üzv olmalarını aid etmək olar. Qeyri-ənənəvi siyasi fəaliyyət isə fərqli tərzdə etiraz çıxışları, imza toplamaq, şiddət tərkibli və şiddət tərkibli olmayan çıxışlar və s. formalarda özünü göstərir. İnternetin yayılması və qloballaşması ilə hər iki növ siyasi fəaliyyət virtuallaşır və real ortamdən internet ortamına keçid alır. Artıq qanuni, yaxud hüquqa zidd siyasi fəaliyyət göstəriciləri onlayn sahədə daha çox görülür. Böyük insan kütlələrinin sosial mediada bir araya gəlməsi də bunlara müəyyən təsir göstərir. Sosial medianın siyasi təsirləri və siyasi fəaliyyət sahəsindəki yeri və rolu haqqında aşağıdakı mülahizələr irəli sürülmüşdür:

- Çatımlılıq;
- Müəyyən hadisəni ictimai qınaq obyektinə çevirə bilmə və yaxud diqqəti həmin hadisənin üzərinə çəkmə;
- Seçicilərin rahatlığı üçün informasiyaların bir araya toplanaraq kompleksləşdirilməsi;
- Siyasətçilər və seçicilərlə bilvasitə əlaqə qurmaq;
- Yeni üzvlər toplamaq;
- Siyasi fəaliyyətlərin mobilizasiyası;

- Kütləvi siyasi fəaliyyətlər üçün yaradıcı üsulların tapılması;
- Müxtəlif sivil cəmiyyət qruplaşmaları arasında informasiya mübadiləsi həyata keçirmək və bunun yayımını təmin etmək [3, 69-70].

Tədqiqat bucağını Türkiyəyə çevirsək, qeyd etməliyik ki, statistik göstəricilər ümumilikdə Türkiyə əhalisinin siyasi fəaliyyət sahəsində o qədər də maraqlı olmadığını göstərir. Lakin internet üzərindən olan, virtual siyasi fəaliyyət get-gedə xüsusi önəm daşımağa başlayır. Bunu həm indiyə kimi Türkiyədə baş vermiş bir sıra siyasi hadisələrin sosial media üzərindən idarə olunması, sosial medianın bu hadisələrdə ciddi aktor rolunu oynaması və yön verməsində, həm də diaqnostik nəticələrdə görmək olar [3, 62]. Çünki gənclər siyasi sahədə onlara yer ayrılmadığını, təmsil haqlarının olmadığını və bunu sosial media vasitəsilə qazandıqlarını düşünürlər. Həmçinin internet aləmi siyasi sferaya qoşulan şəxslər üçün daha rahat, təhlükəsiz, fikirlərini aydın bildirmək mümkün olan, senzurasız bir yer kimi görünür. “Sosial media vətəndaşlarda siyasətə maraq və qoşulma səviyyəsini yüksəldirmi?” sualını 660 iştirakçıdan 287 nəfər, yəni 43,5% “razıyam”, 82 nəfər, yəni 12,4% isə “tamamilə razıyam” şəklində cavablandıraraq, cəmi nəticə hesablandıqda 55,9%, başqa sözlə, iştirakçıların yarısından çoxu sosial medianın siyasi sferadakı həlledici rolunu təsdiqləmişdir.

Daha çox siyasi elitanın üstünlük verdiyi Twitter mikrobloqunda Türkiyənin “Gezi parkı” olaylarının yönləndirilməsi, bir sıra ictimai hadisələrə məhz bu vasitə ilə reaksiya verilməsi, istiqamətləndirilməsi, hətta kulminasiyaya çatması və həll yolunun məhz burada tapılması sosial medianın siyasi fəaliyyətdəki aktivliyini şərtləndirir. “Gezi parkı” olayları zamanı statistik hesablamalara görə, Türkiyədə retvitlənən 20 tvit arasından 15-i, 15 top həştəq sırasından isə 12-si sırf bu hadisə ilə bağlı olmuşdur. Təkcə Türkiyədəki “Gezi parkı” yox, qlobal siyasi arenada baş vermiş “Ərəb baharı” kimi siyasi yük daşıyan hadisənin mikrobloq, sosial media vasitəsi üzərindən alovlanması və kütləvi etiraz məcrasına çevrilməsi yeni imkanların təkcə texnoloji yenilik yox, həm də struktur yeniliyi gətirdiyini şərtləndirir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təbii şəkildə böyük kütlələrin təmsil olunduğu sosial mediadan əvəzolunmaz vasitə kimi istifadə olunması siyasi qüvvələr üçün də əlverişlidir.

Türkiyə siyasi tarixindəki başqa bir hadisə - “15 iyul” hərbi çevrilişə cəhdi ilə əlaqədar olaraq, sosial medianın yeri və rolunu təhlil etsək, görərik ki, vətəndaşların mövqeyinin də rəngarəngliyini məhz sosial şəbəkələr vasitəsilə öyrənmək mümkündür. Sırası əhali sosial media vasitələrində ayrıca hesab sahibi olmaqla yanaşı, həm də “izləyici”dir. Bu səbəblə də onların hadisəyə baxışının ardıcılıq və toplu halda görülməsi üçün daha çox ətraflarında sıx birləşdikləri şəxslərin paylaşımına gəlmiş rəylərindən də izləmək olar. Böyük izləyici kütləsinə malik şəxslər dövlət xadimləri və ictimai xadimlər, tanınmış ekspertlər, siyasətçilər, aktyorlar və aktrisalar, müğənnilər – bir sözlə, sosial şəbəkələrdə “ictimai fiqur” olan hər kəsin paylaşımına vətəndaşların münasibəti elə onların məsələyə münasibətini ortaya qoyur. Burada da vətən-

daşların müxtəlif mövqelərdən yanaşdığına şahidi oluruq. Kimi bu olayda FETÖ-çü qruplaşma və F.Güləni günahlandırmış, kimi Ərdoğan və AKP-ni, kimi də başqa səbəblər axtarmışdır. Məsələyə münasibətdə vətəndaşların olayla bağlı şərhlərindən çox, ictimai şəxslərin kimliyi, cəmiyyətdəki nüfuzu və onların bu hadisəyə yanaşma tərzinin izləyicilərin öz fikirləri ilə üst-üstə düşmədiyi daha çox qarışıqlıq yaratmışdır. Bu zaman cəmiyyətin ictimai şəxslərindən olan gözləntiləri də diqqət mərkəzini təşkil edir. Sosial media vasitəsilə “izləyici”lər siyasi xadimləri, dövlət məmurlarını, cəmiyyətdə müəyyən mövqe sahibi şəxsləri izləyir, onların ideya, məqsəd və məramlarını, müxtəlif hadisələrə baxış bucaqlarını təhlil edir, öz ideyaları ilə üst-üstə düşsə, virtual olaraq, onu dəstəkləməklə, düşmürsə, əleyhinə çıxmaqla öz münasibətini bildirirlər.

Lakin sosial medianın siyasi sferanı aktivləşdirdiyi ilə bağlı ziddiyyətlər də mövcuddur. Burada bir sıra məqamlar özünü göstərir. Y.Morozovun “Radikal” qəzetinə verdiyi müsahibəsində sıradan şəxslər kimi, dövlət orqanları və güclərinin də sosial mediada olması, disbalansın yaranmasının qarşısının alınması və bəzi hallarda bu durumun disbalansın dəf edilməsi halından çıxaraq, senzuraya yol açması hallarının da varlığı ziddiyyətlərdən ən önəmli olanıdır. Elə Türkiyənin özündə də bu durum müzakirə mövzusu olan və müxtəlif baxışların mövcud olduğu bir məsələdir. Məsələn, Böyük Britaniyanın “Reuters” informasiya agentliyinin 19 aprel 2017-ci il tarixli bir yazısında Türkiyədən Vikipediya girişin məhdudlaşdırıldığı ilə bağlı məlumat verilmiş və yazının nəticəsində bu, bir sıra başqa arqumentlər gətirilərək tənqid hədəfinə çevrilmişdir [5]. Lakin burada KİV-in daxili və xarici siyasətdəki yeri də nəzərə alınmalı, onların informasiya təminatı sahəsindəki rolu gözərdi edilməməlidir. “Bunlar internet KİV-ə aiddirmi?” sualına isə yekun olaraq qəti cavab hələ də bilinmir. Bu gün bir sıra dövlətlərdə internetin hüquqi tənzimlənməsi məsələsi müzakirə olunur, lakin əksəriyyət tərəfindən bu, qəbul olunmur. Çünki informasiya cəmiyyətinin tələb etdiyi və səbəb olduğu nüanslardan biri də məhz cəmiyyətlər, dövlətlər arasında geosiyasi sərhədlərin itməsi ilə bir sıra fərqli hüquq sistemi olan toplumların qanunlarının “toqquşması”, “sınması”, “dəyişdirilməsi” və “müasirləşdirilməsi” ön plandadır [4, 227]. Ona görə də konkret və kəskin qanunlar olmasa da, müəyyən münasibətləri tənzimləyən normalar formasında bu, özünü göstərə bilər. Həmin normalar isə mütləq ümumi rifaha xidmət etməlidir, sosial şəbəkələrdə məhdudsiyyətlər olmasa da, doğru və məsuliyyətli istifadə qaydaları bəirlənməlidir.

Başqa bir paradoksal durum isə ondan ibarətdir ki, sosial sferada özünü göstərən insanlar arasındakı bilgi, savad nisbəti siyasi savadlılıqda və siyasi fəaliyyətə can atmada da baş verir. Burada da sosial mediada siyasi fəaliyyətə qoşulma halları və daha da aktivləşmə yalnızca əvvəldən buna marağı olanlar tərəfindən diqqətə alınacaq, siyasətdə təmsil olunmada potensialı olmayanlar isə kənar qalacaq görünüşü iddia edilməkdədir.

Bütün bunları ümumiləşdirərək, yazmaq olar ki, sosial medianın cəmiyyəti

yətin sosial-siyasi strukturunun formalaşmasındakı yeri və rolu müxtəlif aspektli yanaşmalar, ziddiyyətlər təşkil etsə də, əsasən, istiqamətverici və hərəkətləndirici təsir qüvvəsi kimi qəbul olunmuşdur. İstər statistik məlumatlar, istərsə də nəzərdən keçirilən məqamlar bunu deməyə əsas verir ki, sosial media böyük meydan olaraq dünyada, həmçinin birbaşa məqalədə yer alan Türkiyədə xüsusi çəkiyə malikdir.

#### ƏDƏBİYYAT

1. Babaoğlu H. İnfoimperializm və media. Bakı: MSA, 2013, 192 s.
2. Bəşirli A., Cavadova X., İzzətli S. Yeni media jurnalistikası. Avropa Şurası, 2017, 66 s.
3. Göksu V. Kamusal Alan ve Siyasal Katılma Mecrası Olarak Sosyal Medya. Çizgi Kitabevi yayınları, 2016, 206 s.
4. Məmmədli S. Beynəlxalq jurnalistika: təşəkkül prosesi və demokratik ölkələrin media təcrübəsi. Bakı: Bakı Universiteti, 2013, 284 s.

#### İNTERNET RESURLAR

5. Reuters - <https://www.reuters.com/article/us-turkey-security-internet-wikipedia/turkey-blocks-access-to-wikipedia-idUSKBN17V06Q>
6. Internet World Stats - <https://www.internetworldstats.com/stats4.htm>
7. Translate Media - <https://www.translatemedia.com/translation-services/social-media/turkey-social-media/>

#### ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ МЕДИА НА ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ ОБЩЕСТВА (НА ПРИМЕРЕ ТУРЦИИ)

П.Я.ИБРАГИМОВА, Н.Х..САЛАМОВ

#### РЕЗЮМЕ

В статье, на примере Турции, рассмотрены социальные медиа в контексте их влияния на общественно-политические процессы страны. Объектом исследования стали такие явления, как глобализирующийся мир, формирование информационного общества, а также происходящие под влиянием этих явлений изменения в общественной и политической сферах страны. В работе нашли отражение теоретические исследования и статистический анализ влияния средств социальной медиа на ряд процессов в социальной сфере, в частности, в таких вопросах как демократия и формирование в обществе верного представления о системе управления государством. В статье также рассмотрено воздействие социальных медиа на рост политической активности граждан.

**Ключевые слова:** интернет, социальные медиа, информация, общение, политика, демократия, Турция

**PUBLIC-POLITICAL INFLUENCE OF SOCIAL MEDIA ON SOCIETY  
(BASED ON THE MODEL OF TURKEY)**

**P.Y.IBRAHIMOVA, N.Kh.SALAMOV**

**SUMMARY**

The article deals with the impact of the Internet and media on society based on the model of the Turkish society. The main goal of the article is the globalizing world, the formation of the information society, as well as the changes in the social and political spheres. In the theoretical and statistical terms, the influence of social media on a number of processes in the social sphere, especially on democracy issues and the problem of representation of representatives of society in society was investigated. The paper reflects the theoretical research and statistical analysis of the influence of the means of social media on the processes in the social sphere, in particular, such issues as democracy and representation of the people's representatives in the government. The influence of the social media on the acceleration of the political activity of citizens is considered as well.

**Key words:** internet, social media, information, communication, policy, democracy, Turkey

**İQTİSADİYYAT****UOT 338.2****NEFT SƏNAYESİNDƏ NANOTEXNOLOGİYALARIN İŞLƏNMƏSİ  
VƏ TƏTBİQİ İSTİQAMƏTİNDƏ ELMİ-TƏDQIQATLARIN  
STİMULLAŞDIRILMASI YOLLARI****E.E.QASIMZADƏ**  
*AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu*  
*e.gasimzade@yahoo.com*

*Neft sənayesində hasilatın getdikcə çətinləşməsi fonunda iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi üçün yeni texnologiyalara ehtiyac duyulmaqdadır. Neft sənayesi üçün bu yeni texnologiyalardan ən önəmlilərindən biri sayılan nanotexnologiyaların tətbiq sahələrinin genişləndirilməsi üçün onların işlənməsinə, hazırlanmasına və təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Məqalədə neft sektorunda nanotexnologiyaların elmi tədqiqatının genişləndirilməsi üçün gərəkli addımlar tədqiq olunur. Araşdırmalar nəticəsində bu texnologiyaların stimullaşdırılması üçün müvafiq inzibati, iqtisadi və təşkilati mexanizmlərdən istifadə əsaslandırılmışdır.*

**Açar sözlər:** nanotexnologiyalar, elmi tədqiqatlar, elmi tədqiqatların stimullaşdırılması yolları, innovasiya iqtisadiyyatı, neft sənayesi siyasətləri

Nanotexnologiyalar atom və molekulların manipulyasiyası, onların struktur xarakteristikalarının idarə edilməsi ilə yaradılan nanomateriallar və bu istiqamətdə formalaşan yeni istehsal texnologiyalarıdır.

Neft sənayesində nanotexnologiyaların potensial və real faydaları fonunda onların tətbiqinin genişləndirilməsi qarşıda duran önəmli məsələlərdəndir. Nanotexnologiyaların tətbiq imkanlarını genişləndirmək, səmərəliliyini yüksəltmək, bu texnologiyaları və əldə olunan məhsulları inkişaf etdirmək üçün elmi-tədqiqatlar artırılmalıdır. Nanotexnologiyalar müasir, yüksək texnologiyalardan biridir və hesab edirik ki, onların işlənməsi neft şirkətlərinin innovasiya strategiyasının tərkibinə daxil edilməlidir. Onların innovasiya strategiyasından kənar öyrənilməsi doğru deyildir və innovasiyaları, digər yüksək texnologiyalar üzrə elmi-tədqiqatları stimullaşdıran amillər bu texnologiyalara da şamil edilə bilər.

Neft-qaz sənayesində aktual problemlərin həlli istiqamətində innovasiya texnologiyaları silsiləsindən nanotexnologiyaların işlənməsi, tədqiqi və tətbiqi



hazırda səmərəliliyin artırılması və xərclərin azaldılması yönündə prioritet məsələlərdəndir. Xüsusən neftqazçıxarmada qalığ neft ehiyatlarının çıxarılması innovativ texnologiyaların işlənməsini və tətbiqini labüd edir [4, 2-8].

Elmi-tədqiqatların (ET) aparılmasına xeyli vəsait xərclənir və yalnızca bu vəsaitlərin özünü doğrultması onları iqtisadi baxımdan cəlbədicə edə bilər. Neft şirkətləri nanotexnologiyaları digər mənbələrdən, məsələn, dövlətin təşkilatçılığı ilə yaradılmış laboratoriyalardan və ya bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən digər qurumlardan əldə edə bilərlər. Lakin bunlarla bərabər, şirkətlərin nano miqyasda yeni məhsul və texnologiyaları özləri hazırlaması onların fəaliyyətlərinin məqsədləri ilə uzlaşmasına zəmin yaradacaqdır. Hazır texnologiyalardan istifadə etmək və hansısa yeni texnologiyanı tətbiq məqsədilə işləyib hazırlamaq tamamilə fərqlidir və onların iqtisadi səmərəliliyi də fərqlənir. İkinci halda elmi-tədqiqatlara bəzən böyük vəsaitlər xərclənir.

Respublikamızda 2004-cü ildən başlayaraq böyük Azərbaycan alimi, akademik A.X.Mirzəcanzadənin rəhbərliyi ilə metal nanohissəciklərinin karbohidrogen mühitinə təsirinin öyrənilməsinə başlanmışdır. İşlənmiş nəzəriyyə əsasında Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətində tədqiqatlar davam etdirilmiş və əldə edilmiş nəticələr nəzərə alınaraq, 2016-2020-ci illər üçün "Nanoneft" proqramı təsdiq olunmuşdur. Proqramda hasilat, qazma, geologiya, neft-kimya və ekologiya sahələrində nanotexnologiyaların tətbiq coğrafiyasının genişləndirilməsi, super kiçik ölçülərdə tədqiqatların aparılması ilə bu texnologiyaların daha da təkmilləşdirilməsi və hasilatın səmərəliliyini artıran yeni nəsil nanosistemlərin işlənməsi nəzərdə tutulur [1, 10-13].

Proqramın qəbul edilməsi ilə nanotexnologiyaların inkişafı və tətbiqi sistemli xarakter almışdır. Proqrama müvafiq olaraq, SOCAR-ın Baş ofisinin "Nanotexnologiyalar" Departamenti tərəfindən neft və qaz sənayesində mövcud problemlərin həlli istiqamətində aparılan elmi-tədqiqat və laboratoriya işlərinin nəticəsi kimi nanosistemlər işlənir və istehsalat proseslərinə tətbiq olunur. Bu texnologiyaların tətbiqi neftvermə əmsalının artırılmasına və işlənmə proseslərinin daha effektiv aparılmasına imkan yaradır.

Aparılmış mədən sınaq-təcrübələrlə hazırlanmış nanosistemlərin laylara təsir etmədə iqtisadi və texnoloji cəhətdən səmərəliliyi müəyyən edilmiş, xüsusən işlənmənin son mərhələsində olan, sulaşmış, zəif kollektorluq xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunan, yüksək özlülüklü neftlərə malik yataqlardan əlavə neftin çıxarılmasına nail olunmuşdur [2, 59].

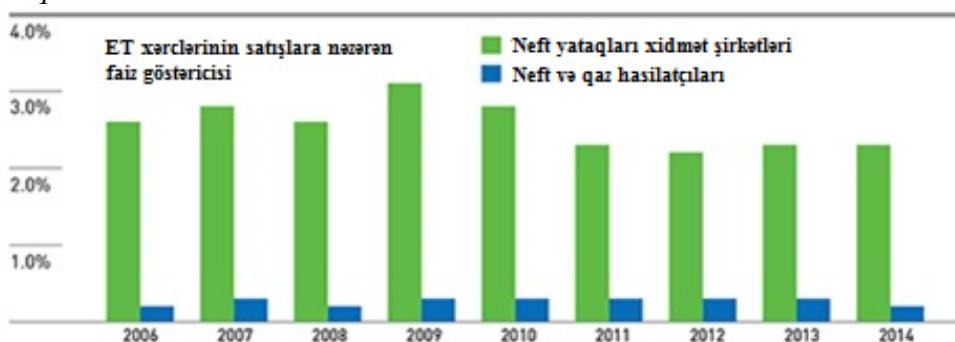
Neft sənayesi üçün yeni nəsil texnologiyaların yaradılması, elmi-analitik tədqiqatların nəticəsi olan intellektual məhsulun Avropa standartlarına uyğun sertifikatlaşdırılması, patentləşdirilməsi, bu sahədə müasir dünya təcrübəsinin mənimsənilməsi üçün SOCAR-ın "Nanotexnologiyalar" Departamenti ilə dünyanın bir sıra qabaqcıl universitet və elmi mərkəzləri arasında əlaqələr və işbirliyi qurulur. İmzalanmış anlaşma memorandumları çərçivəsində nanotexnologiyaların işlənməsi və tətbiqi istiqamətində birgə elmi-analitik tədqiqatlar həyata keçirilir, nanomateriallərin alınması və istehsalı üzrə araşdırmalar

aparılır [3, 18-20].

Bundan əlavə, Azərbaycanda bir çox müəssisə, elmi mərkəz və qurumlarda nanotexnologiyalar sahəsində tədqiqatlar aparılır, ciddi uğurlar əldə edilir. SOCAR-ın “Neftqazəlmütədqiqatlayihə” İnstitutunda, Bakı Dövlət Universitetində, Milli Aviasiya Akademiyasında, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetində və AMEA-nın bir sıra institutlarında neft-qaz sahəsində aktual məsələlərin həlli istiqamətində nanosistemlər işlənir, istehsalatda tətbiqi həyata keçirilir. Eyni zamanda, BDU-da Nanotexnologiya fənni tədris olunur və bu sahədə ixtisaslı kadrlar hazırlanır.

Neft sənayesində elmi tədqiqatların hazırkı roluna və innovasiyaların vəziyyətinə dair bildirmək olar ki, apstrim (kəşfiyyat və hasilat) sektorlar son illərdə get-gedə daha çox texnoloji intensiv olmaqdadır. Neft Mühəndisləri Cəmiyyəti ilə əməkdaşlıqda Perrons (2014) apstrim neft sənayesində 200-ə qədər müvafiq biznes sahələri üzrə elmi tədqiqatlardan məsul olmuş şəxslərlə sorğu-təhlil aparmış və müxtəlif maraqlı nəticələr əldə edilmişdir. İlk göstərici, bəzi şirkətlərin digərlərindən əhəmiyyətli dərəcədə çox sayda patent əldə etdiyi olmuşdur. İkinci, 60%-dən çox innovasiyalar xidmət şirkətlərində yaradılmışdır. Üçüncü, nə universitetlərin, nə də dövlətin apstrim neft sənayesində yeni informasiya və biliyin önəmli mənbələri olaraq çıxış etmədiyi görülmüşdür. Dördüncü nəticə, qlobalizasiyanın genişlənməsinə baxmayaraq, hələ də ABŞ-ın sənayenin ümumi elmi-tədqiqat və texnoloji istismarı fəaliyyətlərində dominant rola sahib olmasıdır [11, 302-306].

Əgər 2006-2014-cü illərə nəzər salsaq görərik ki, beynəlxalq səviyyədə neft şirkətlərinin elmi tədqiqatlara ayırmaları son illərə qədər yüksək tempdə davam etmişdir. Neft-qaz sahəsində xidmət göstərən xidmət şirkətlər neft-qaz hasil edən şirkətlərə nəzərən daha çox gəlirlərdən payı elmi tədqiqatlar üçün ayırırlar. *Bunu, onların neft resurslarına malik olmadığı fonda yeni texnologiyalardan istifadə edərək maksimum səmərə və gəlir əldə etmək istəyi ilə əlaqələndirmək olar.*



**Qrafik:** Dünya miqyasında orta hesabla neft-qaz hasilatçılarının və neft sənayesi üzrə xidmət şirkətlərinin elmi-tədqiqatlara ayırmalarının onların satışlara nisbətinin faizlə göstəricisi

**Mənbə:** Doshi və b.(2015)

Doshi və b. (2015) qeyd edir ki, son illərdə neft qiymətlərində enmələr sektorda elmi-tədqiqatlara ayrılan xərclərin səviyyəsində azalmaya səbəb olmuşdur ki, bu da mənfəətin səviyyəsi və elmi tədqiqatlar arasında qarşılıqlı əlaqələri təsdiq edir [8].

Qeyd etmək olar ki, ümumilikdə elmi-tədqiqatlar şirkətlərin sonrakı fəaliyyətləri ilə sıx əlaqədədir və gələcəkdə iqtisadi səmərələr əldə etmək üçün ET-yə investisiyalar ən önəmli yollardan biridir. Neft sektorunda da hasilatı sabit saxlamaq, xərcləri azaltmaq, ətraf mühitə zərərləri minimuma endirmək və s. üçün yeni texnologiyaların işlənilməsinə ehtiyac vardır. Nanotexnologiyaların yaradılması istiqamətində elmi-tədqiqatların stimullaşdırılmasının zəruriliyi bu texnologiyaların neftqazçıxarma sənayesində gətirəcəyi faydalar ilə şərtlənir.

Nanotexnologiyalar sahəsində aparılan elmi-tədqiqatlar onların tətbiq imkanlarını genişləndirər, xərcləri aşağı salaraq iqtisadi səmərəliliyi artırır və beləliklə, şirkətlərin bu sahəyə daha geniş investisiya marağına səbəb olar.

Neft şirkətlərində yeni texnologiyaların işlənməsinin və aparılan elmi-tədqiqatların stimullaşdırılması üçün şirkətlərin bu məqsədlərlə yatırdıqları investisiyaların onlara daha çox fayda gətirməsini təmin etmək lazımdır. Bu baxımdan əgər xərclərin azaldılması və yeni texnologiyaların gətirdiyi birbaşa səmərələr bir faktor təşkil edirsə, digər şirkətlərlə rəqabət mübarizəsində önə keçmək ayrı bir stimuldur. Bunun üçün əldə edilən texnologiyaların qorunub saxlanması və ondan maksimum səmərə əldə edilməsi üçün müvafiq **əqli-intellektual mülkiyyət və patent qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi** tələb olunur. Hesab edirik ki, əldə ediləcək nanotexnoloji məhsulun müəyyən müddət rəqiblərin istifadəsindən qorunaraq, onlara rəqabət üstünlüyü gətirəcəyini bilmək şirkətlərə elmi-tədqiqatlara investisiyalar üçün stimül yaradacaqdır. Məsələn, Allred və Park (2007) qeyd edir ki, dövlətlər innovasiyanı stimullaşdırmaq, qorumaq və mükafatlandırmaq üçün patent qanunvericiliyindən istifadə edirlər. Belə mexanizmlərin intellektual mülkiyyəti qoruya bilmə səviyyəsindən asılı olaraq, şirkətlərin innovasiya strategiyalarına və onların innovasiyaya investisiyalarına təsir edir. Bu asılılığı daha dəqiq müəyyənləşdirmək üçün müəlliflər dövlətlərin patent qanunvericiliyinin və onlardakı dəyişikliklərin şirkətlər səviyyəsində innovasiyaya investisiyalara təsirini təhlil edir. Hətta sənaye və ölkədən asılı olan amillərin təsiri nəzərə alındıqda belə, patent qanunvericiliyinin şirkətlərin innovasiyaya investisiyaya müsbət təsir etdiyi müşahidə edilmişdir. Həmçinin patent qanunvericiliyinin innovasiyaya təsirinin sənayelər üzrə fərqliliklər nümayiş etdirdiyi, elm tutumlu sektorlar, həmçinin kimya sənayesində bu təsirin daha güclü olduğu aşkar edilmişdir [5, 95-99].

İntellektual mülkiyyətin qorunmasının təmin edilməsi neft şirkətlərində nanotexnologiyaların işlənməsinin stimullaşdırılması üçün tətbiq edilməlidir, lakin bu zaman qanunvericiliyinin tələblərinin optimal şərtlər qoyduğuna əmin olmaq lazımdır, çünki bilik axınlarının tam məhdudlaşdırılması bu şirkətlərdə

innovasiyalara və əlaqəli olaraq elmi-tədqiqatlara məhdudlaşdırıcı amil kimi təsir göstərə bilər.

Neft şirkətlərində ümumilikdə yeni texnologiyaların işlənməsinə investisiya marağının az olması halında **dövlətlər tərəfindən nanotexnologiyaların şirkətlər daxilində maliyyələşdirilməsinə vəsait** ayrıla bilər. Belə olduqda, dövlətin ayırdığı vəsaitlərdən istifadə edərək bu texnologiyaları işləyən şirkətlər əldə olunan nəticələri digər dövlətə məxsus qurumlarla paylaşaraq, ümumi ölkə iqtisadiyyatına töhfə verə bilər. Dövlətin bu məqsədlə ayrılan vəsaitlərini elm xərclərinə aid etmək olar və burada əsas məqsəd özəl qurumların da elmi-tədqiqat işlərinə cəlb edilməsinə nail olaraq, ölkədə biznesin və özəl sektorun inkişafına, eləcə də müstəqil şirkətlərdə elmi-tədqiqat strukturlarının potensial imkanlarından istifadə edərək ümumi faydalar əldə etməyə yönəlidir. Burada əsas məsələlərdən biri ayrılan vəsaitlərin aidiyyəti üzrə xərclənməsinə nəzarət edilməsidir.

Elmi-tədqiqatlara investisiyaları stimullaşdıran müvafiq mühitlərin formalaşdırılmasından başqa, dövlətlərin əlavə maliyyə tədbirləri şirkətlər daxilində innovasiyanın stimullaşdırılması üçün gərəklidir. Burada maliyyə məhdudiyyətlərinə qarşı, xüsusilə effektiv yollar, qrant və subsidiyaların ayrılmasıdır.

Neft şirkətlərinin nanotexnologiyalar sahəsində elmi-tədqiqatlara investisiyaya vəsait çatışmazlığına dövlət eyni zamanda digər bir maliyyə aləti – **vergi güzəştləri** ilə yardım edə bilər. Belə ki, birbaşa maliyyələşdirmədən fərqli olaraq, burada elmi-tədqiqatlar şirkətlərin öz vəsaitləri hesabına aparılır, lakin dövlət belə şirkətlərə elmi-tədqiqatlara sərf edilən vəsaitə müvafiq olmaqla vergi güzəştləri edir. Bu, neft şirkətlərinə dövlətə veriləcək vergi əvəzində nanotexnologiyalar sahəsində elmi-tədqiqat aparmağa stimül yaradır. Bu fiskal, yəni büdcə-vergi siyasəti bir çox sahədə uğurla tətbiq edilir və dövlətin iqtisadiyyatı idarəetmə metodlarından biridir.

Məsələn, Czarnitziki və b. (2011) elmi-tədqiqatlar üzrə vergi güzəştlərinin Kanada istehsal firmalarında innovasiya fəaliyyətlərinə təsirini öyrənir. Kanadada 1997-99-cu illərdə bütün istehsal müəssisələrinin üçdə biri, yüksək texnologiya sektorlarında isə təxminən üçdə ikisi vergi güzəştlərindən istifadə etmişdir. Elmi-tədqiqatlar üzrə vergi güzəştlərinin yeni məhsulların sayı, satışda yeni məhsulların nisbəti, innovasiyanın orijinallığı və s. parametrlər üzrə təsiri qiymətləndirilmişdir və müvafiq vergi güzəştlərindən istifadə edən firmaların əksər innovativ göstəricilər üzrə daha yüksək nəticələr əldə edildiyi görülmüşdür. Yəni vergi güzəştləri innovasiyanın əlavə inkişafı nəticələrinə səbəb olur [7, 218-221].

Guellec və Potterie (1997) qeyd edir ki, həm fiskal stimullar, həm də birbaşa subsidiyalar özəl sektorda elmi-tədqiqatlara investisiyalara müsbət təsir edir. Uzunmüddətli dövrdə isə birbaşa subsidiyalar fiskal mexanizmlərdən daha effektiv olur. Mümkündür ki, birbaşa subsidiyalar firmalara yeni layihələrə başlamağa səbəb olur, fiskal mexanizmlər (vergi güzəştləri) əsasən cari layihələr üzrə işlərin miqyasını genişləndirməyə imkan yaradır. Nanotexnologi-

yalar əsasən yeni texnologiyalar üzrə investisiyalar qrupuna aid olduğundan, birbaşa subsidiyalar bu baxımdan vergi güzəştlərindən daha faydalı ola bilər, lakin bu da faktır ki, bir çox neft şirkətlərində nanotexnologiyalar üzrə müəyyən işlər artıq mövcuddur və vergi güzəştləri də onların miqyasının genişləndirilməsinə töhfə verə bilər. Tədqiqatın üç əsas nəticəsi belədir: Subsidiyaların optimal səviyyədə kənarlaşması (çox yuxarı və ya çox aşağı) elmi-tədqiqatların stimullaşdırılmasına mənfi təsir göstərir. Stabil vergi və subsidiya siyasətinə malik olan ölkələrdə daha az stabil siyasətləri olan ölkələrə nəzərən daha çox effektiv stimullaşdırma müşahidə edilir. Üçüncü, bu iki siyasi alət bir-birinə qarşılıqlı təsir edir, birinin miqyasının artırılması digərinin effektivliyini azaldır. Buna görə də, bu alətlərin qarşılıqlı istifadəsi aidiyyəti qurumlar arasında koordinasiyanı tələb edir [10, 96-100].

Neft şirkətlərində nanotexnologiyalar sahəsində elmi-tədqiqatının stimullaşdırılması üçün istifadəsi müvafiq olan yollardan biri də **dövlət qurumları və sənaye arasındakı əməkdaşlıq**dır. Yəni bu zaman söhbət birbaşa maliyyələşdirmədən getmir, dövlət qurumları ilə sənayenin – özəl sektorun elmi-tədqiqatlar üzrə bilik və təcrübə mübadiləsi, işlərin koordinasiyası, bölüşdürülməsi, daha çox elmi bilik bazasından istifadə nəticəsində, xərclərə qənaət, potensial miqyas və təcrübə iqtisadiyyatı və daha innovativ nəticələrində əldə edilməsi nəzərdə tutulur. Beləliklə, ölkə üzrə müxtəlif yerlərdə eyni tədqiqatların təkrarlanması aradan qaldırılır, əldə edilən təcrübə və yeniliklər qarşılıqlı şəkildə paylaşılır.

Becker və Dietz (2004) elmi-tədqiqatlar üzrə belə əməkdaşlıqların rolunu tədqiq edir. Belə əməkdaşlıqlarda iştirak edən firmalar elmi-tədqiqatlar üzrə əməkdaşlıqda əldə olunan təcrübənin daxili resurslar hesabına formalaşdırılmasının çətinliyinin fərqlindədirlər. Dövlət qurumları və digər institutlarla ET üzrə əməkdaşlıqlar xarici resurslardan istifadəni asanlaşdıraraq, bilik transferi, resursların mübadiləsi və təşkilati öyrənmə kimi imkanlar yaradır. Alman istehsal sənayesində elmi-tədqiqatlar üzrə əməkdaşlıqlar innovasiya prosesinin tamamlayıcısı olaraq istifadə edilir və daxili elmi-tədqiqatların intensivliyinin artması, yeni məhsul innovasiyalarının realizasiyası ilə müşahidə edilir. Heterogen oyunçuların (red.: məsələn, çeşidli dövlət qurumları, akademik qurumlar və universitetlər) əməkdaşlığı sinerji effektləri yaradır [6, 210-212]. Yəni müxtəlif qurumların apardığı təcrübə mübadilələri bir-birinə tamamlayıcı xarakterdə ola bilər.

Dövlət qurumları arasında elmi-tədqiqatlar üzrə əməkdaşlıqda universitetlər xüsusi yer tutur. Eyni zamanda müxtəlif ölkələrdə özəl çoxsaylı universitetlər vardır ki, onlarda da aparılan tədqiqatlar ölkə iqtisadiyyatı və sənaye üçün böyük əhəmiyyət daşıya bilər. Bu baxımdan, neft şirkətlərinin nanotexnologiyalar sahəsində **elmi-tədqiqatlarda universitetlərlə əməkdaşlıq** da onların bilik və innovasiya bazasından istifadəyə şərait yaradaraq, elmi-tədqiqatların səmərəliliyini artıracaqdır.

George və b. qeyd edir ki, son illərdə yüksək texnologiyalar üzrə şirkətlər

universitetlərlə sıx əməkdaşlıqlar formalaşdırırlar. Belə əlaqələr yeni texnologiyaların işlənməsi və transferi, o cümlədən yeni məhsulların yaradılması üçün mühümdür. Universitetlərlə əməkdaşlıq şirkətlərə innovasiyaların əsas mənbələrinə də əlçatırılıq yaradaraq, yeni elmi kəşflərə təkan verir. ABŞ-dakı biotexnologiya şirkətləri və universitetlər arasında belə əməkdaşlıqları tədqiq edən müəlliflərin əldə etdiyi nəticəyə əsasən, universitetlərlə əməkdaşlıq edən şirkətlər bunu yüksək xərclər tələb edən daxili tədqiqatlara alternativ olaraq görür. Digər nəticəyə əsasən, belə əməkdaşlıqlar nəticəsində şirkətlərin əldə etdikləri patent sayında da artım olmuşdur [9, 601-603].

Respublikamızda da fəaliyyət göstərən müvafiq elmi-tədqiqat institutlarının və elmi mərkəzlərin nanotexnologiyalar sahəsində fəaliyyətlərinin mərkəzləşdirilməsi və koordinasiyası əhəmiyyətli olardı. Bu gün bu missiyanı müəyyən mənada SOCAR-ın “Nanotexnologiyalar” Departamenti öz üzərinə götürmüş və neft sənayesində mövcud problemlərin nanotexnologiyaların tətbiqi ilə həlli məqsədilə bir çox ölkədaxili elmi mərkəz və institutlarda aparılan elmi-tədqiqat, təcrübə-sınaq və təcrübə-sənaye işlərini koordinasiya edir, nanotexnoloji məhsulların istehsalata tətbiqini təmin edir. Perspektivdə koordinasiya işlərinin genişləndirilməsi və zəruri elmi layihələrin birgə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Bununla belə, elmi müəssisələrin öz aralarında əməkdaşlıq etməsi səmərəlilik baxımından faydalı olardı.

Qeyd olunan mexanizmləri müqayisə etdikdə, birbaşa maliyyələşdirmə, fiskal güzəştlər bizneslərin elmi-tədqiqatları maliyyələşdirməsinə stimül yaradır, dövlət-universitet əməkdaşlığı isə daha uzunmüddətli perspektivə hesablanır.

Neft şirkətlərində nanotexnologiyaların elmi-tədqiqatlarının stimullaşdırılması eyni zamanda **sənaye və innovasiya klasterlərinin yaradılması** ilə də mümkündür. Klasterlər oxşar sahələr üzrə fəaliyyət göstərən, bir-biri ilə əlaqəli, bir-birini tamamlayan firmaların, onların təchizatçılarının, aidiyyəti strukturların müəyyən bir ərazidə cəmlənməsidir. Ölkəmizdə də son dövnlərdə çeşidli klasterlərin yaradılmasına dövlət dəstəyi vardır. Sənaye klasterlərinin yaradılmasının məqsədi orada dövlət və özəl sektor təmsilçiləri, institutlar və araşdırma mərkəzləri arasında qarşılıqlı fəaliyyəti təmin etmək və bundan səmərələr əldə etməkdir. Belə klasterlər dövlət tərəfindən formalaşdırılmalı və müəyyən məqsədə xidmət etməlidir. Nanotexnologiyaların stimullaşdırılması üçün sənaye və innovasiya klasterlərində araşdırmaya, hazırlanmaya və tətbiqə diqqət yetirilməlidir. Belə klasterlərdə şirkətlərin araşdırma və tədqiqat mərkəzləri ilə birgə fəaliyyəti nanotexnologiyaların elmi-tədqiqatlarının stimullaşdırılmasına və onların sonrakı işlənməsinə töhfəsini verəcəkdir. Sənaye parklarında da nanotexnologiyaların işlənməsi üzrə proqramlar ET işlərinə müsbət təsir edir. Azərbaycanda belə klasterlərdə innovasiya və elmi-tədqiqatların təşviq olunmasının vacibliyi 2015-2020-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair Dövlət Proqramında qeyd edilmişdir. Nanotexnologiyaların təşviqi üçün təşkilati mexanizmlər də düzgün qurularsa, klas-

terlərdə onların işlənməsinə diqqət ayrılarsa, nanotexnologiyalar üzrə ET da stimullaşar, bu texnologiyalar inkişaf edər və səmərəlilik göstəriciləri də artar.

Neft şirkətlərində nanotexnologiyaların elmi-tədqiqatlarının stimullaşdırılması üçün gərəkli amillərin təhlilindən sonra, sadalanan amillərin üç qrupa aid olduğunu görmək olur. Yəni, hesab edirik ki, neft şirkətlərində nanotexnologiyaları stimullaşdırmaq üçün inzibati, iqtisadi və təşkilati mexanizmlərdən istifadə olunmalıdır. Bunlardan inzibati mexanizmlərə patent və intellektual mülkiyyət qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsini, iqtisadi mexanizmlərə dövlətin birbaşa maliyyələşdirməsini və vergi güzəştlərini, təşkilati mexanizmlərə isə dövlət qurumları – şirkətlər, universitetlər – şirkətlər arasında əməkdaşlığı və innovasiya klasterlərinin yaradılmasını aid etmək olar.

Elmi-tədqiqatların ümumilikdə müəssisələrin iqtisadi göstəricilərinin yüksəlməsinə, yəni xərclərin azaldılmasına, daha keyfiyyətli və səmərəli məhsul və xidmət istehsalına, daha qənaətcil və səmərəli texnologiyalara səbəb olması fonunda nanotexnologiyaların da elmi-tədqiqatlarının genişləndirilməsi məqsədəuyğundur. İqtisadi artımın amillərindən olan innovasiyanın universal əhəmiyyəti neft hasilatının getdikcə çətinləşdiyi və şirkətlərin getdikcə daha çox rəqabət apardığı neft sənayesində özünü daha qabarıq göstərir.

Neft sənayesində nanotexnologiyaların kəşfiyyatda, qazmada, hasilatda və emalda çoxsaylı tətbiq imkanları onların genişləndirilməsini şərtləndirir. Lakin asanlıqla əldə edilməyən bu texnologiyaların işlənilməsinə hazırlanmasına şirkətlərin marağını daha da artırmaq üçün müvafiq addımlar atılmalıdır.

Neft şirkətlərində nanotexnologiyalar sahəsində elmi-tədqiqatları stimullaşdırmaq üçün inzibati, iqtisadi və təşkilati mexanizmlərdən istifadə etmək olar. İntellektual mülkiyyət və patent qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi neft şirkətlərində nanotexnologiyaların işlənməsi və patentlər əldə edərək, rəqabətdə üstünlük qazanılması üçün motiv yaradır. Dövlətin subsidiya və qrantlar şəklində müəssisələrin elmi-tədqiqatlarına yardım etməsinin müsbət nəticələri müşahidə edilir ki, burada da optimal ölçüdə ayırmalar nanotexnologiyalar sahəsində elmi-tədqiqatları stimullaşdıran amil rolunu oynayacaqdır. Vergi güzəştləri digər bir iqtisadi amil olmaqla, elmi-tədqiqatlarda daha uzunmüddətli perspektivdə hiss edilən artımla nəticələnir. Dövlət qurumları ilə neft şirkətləri arasında əməkdaşlıqlar, təcrübə mübadiləsi də ET səmərəliliyinə və artımına müsbət təsir göstərir. Belə əməkdaşlığın bir forması kimi, neft şirkətləri ilə universitetlər arasında birgə elmi-tədqiqatlar hər iki tərəfə çoxsaylı faydalar verəcəkdir. Son olaraq, sənaye və innovasiya klasterləri formalaşdıraraq, tədqiqat mərkəzləri və şirkət strukturları arasında əməkdaşlıq qurulmasına yardım etmək müvafiq olaraq ET stimullaşdırılmasına gətirəcəkdir. Sadalanan addımlar neft sənayesində böyük potensial faydalara malik, lakin hələ kifayət qədər öyrənilməmiş nanotexnologiyaları tələbata uyğun istismar etmək üçün bu texnologiyaların işlənməsinə zəmin yaradacaqdır.

#### ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti “NANONEFT” proqramı 2016-2020-ci illər, İTRİ SOCAR-ın Mərkəzləşdirilmiş Mətbəəsi, 2015, 92 s.
2. Şamilov V., Abdullayev A., Vəliyev R. Nanosistemin tətbiqlə qalıq neftin çıxarılması.// Azərbaycan Neft Təsərrüfatı, 2016, № 6, s. 58-60
3. Шамилов В. Развитие нанотехнологий в нефтяной промышленности.// НЕФТЬ. ГАЗ. НОВАЦИИ, 2018, №1, с. 16-24.
4. Юсифзаде Х., Шахбазов Э. Разработка и внедрение нанотехнологий в нефтегазодобыче, Баку: 2011, 109 с.
5. Allred B., Park W. The Influence of Patent Protection on Firm Innovation Investment in Manufacturing Industries.// Journal of International Management, 2007, No13(2), p. 91-109.
6. Becker W., Dietz J. R&D Cooperation and Innovation Activities of fFirms—Evidence for the German Manufacturing Industry.// Research policy, 2004, No 33(2), p. 209-223.
7. Czarnitzki D., Hanel P., Rosa J. Evaluating the impact of R&D Tax Credits on Innovation: A Microeconomic Study on Canadian Firms// Research Policy, 2011, No40(2), p.217-229.
8. Doshi V., Corrigan J., Maxson S., Maestro A. Surviving the Worst: It's time for oil services to address shortcomings and find strategic solutions, Strategy & White paper, Feb. 2015, <https://www.strategyand.pwc.com/reports/surviving-the-worst>
9. George G., Zahra S., Wood Jr D. The Effects of Business–University Alliances on Innovative Output and Financial Performance: A Study of Publicly Traded Biotechnology Companies.// Journal of Business Venturing, 2002, No 17(6), p. 600-609.
10. Guellec, D., Van Pottelsberghe de la Potterie, B. Does Government Support Stimulate Private R&D? // OECD Economic Studies, 1997, p. 95-122.
11. Perrons R.. How Innovation and R&D Happen in the Upstream Oil & Gas Industry: Insights from a Global Survey.// Journal of Petroleum Science and Engineering, 2014, 124, p. 301-312.

#### СПОСОБЫ СТИМУЛИРОВАНИЯ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ НА РАЗРАБОТКУ И ПРИМЕНЕНИЕ НАНОТЕХНОЛОГИЙ В НЕФТЯНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Е.Е. ГАСЫМЗАДЕ

#### РЕЗЮМЕ

На фоне усложнения производства нефти новые технологии необходимы для повышения экономической эффективности. Для расширения сфер применения нанотехнологий, которые считаются одной из важнейших из этих новых технологий, необходимо разработать, подготовить и улучшить их. В статье исследованы факторы, необходимые для увеличения научных исследований нанотехнологий в нефтяном секторе. На основе анализа была обоснована необходимость использования надлежащих административных, экономических и организационных механизмов в целях стимулирования этих технологий.

**Ключевые слова:** нанотехнологии, научные исследования, способы стимулирования научных исследований, инновационная экономика, политика нефтяной промышленности



## **WAYS TO STIMULATE SCIENTIFIC RESEARCH TOWARDS DEVELOPING AND APPLYING NANOTECHNOLOGIES IN THE OIL INDUSTRY**

**E.E.GASIMZADEH**

### **SUMMARY**

In the background of oil production becoming more difficult, new technologies are required for increasing economic efficiency. For expanding application spheres of nanotechnologies, which are considered one of the most important of these new technologies, there is a need to develop, prepare and improve them. In the article, required steps for increasing scientific researches of nanotechnologies in the oil sector are investigated. Based on the analysis, for stimulating these technologies, using proper administrative, economic and organizational measures has been substantiated.

**Key words:** nanotechnologies, scientific researches, ways to stimulate research and development, innovation economics, oil industry policies

**UOT 330.3-330(075)****İNVESTİSIYA LAYİHƏLƏRİNİN EFFEKTİVLİYİNİN  
QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ****N.S.ƏYYUBOVA, E.A.QULUZADƏ*****Bakı Dövlət Universiteti******neyyubova@mail.ru***

*İnvestisiya qoyuluşu məsələlərində düzgün strategiyanın müəyyən edilməsi və effektiv investisiya layihələrinin seçilməsi əhəmiyyətli məsələ olub, aktuallığını hər zaman qoruyur. Baxılan işdə bu məsələlərin nəzəri və praktiki aspektləri araşdırılır. İki layihənin effektivliyinin qiymətləndirilməsi, müqayisəsi və seçilməsi məsələlərinə baxılır, məsələnin texnoloji həlli nəzərdən keçirilir.*

**Açar sözlər:** İnvestisiya layihələri, effektivlik meyarları, statistik və dinamik üsullar, texnoloji həll

İnvestisiya layihələrinə kapital qoyuluşunun effektivliyi bazar münasibətləri şəraitində müəssisələrin inkişafı, ekzogen və endogen təsirlərə dayanıqlılıq və rentabelliği üçün həlledici amil kimi dəyərləndirilir. Layihənin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı qərar müəssisənin qarşıya qoyduğu məqsədlərdən asılı olaraq qəbul edilir. Layihələrin effektivliyinin düzgün dəyərləndirilməsi, müəssisənin kapitalının effektiv idarə olunması, maliyyə problemlərinin müəssisənin peşəkar maliyyə menecerləri tərəfindən idarə edilməsi, tənzimlənməsi, müəssisənin qiymət, kredit, dividend siyasətləri və s. müəssisənin inkişafı, dinamik istehsal göstəricilərinin təmin olunması baxımından çox əhəmiyyətlidir və prinsipial xarakter daşıyır. Belə ki, qeyri-adekvat, elmi nöqtəyi-nəzərdən əsaslandırılmayan qiymətləndirmələr çox perspektivli texniki və istehsal layihə və ideyaları dəyərsizləşdirə bilər.

İnvestisiya layihələrinin hazırlanması və analizi üçün təklif olunan müxtəlif metodologiyalar [1, 3, 4, 5, 6] inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə müvəffəqiyyətlə tətbiq olunur. Lakin son dövrlərdə dünya iqtisadi böhranlarının bir sıra ölkələrdə, xüsusilə bazar iqtisadi münasibətlərinin tam olaraq formalaşmadığı, azad iqtisadi inkişaf tarixinə görə nisbətən az təcrübəli ölkələrdə yaratdıqları maliyyə-iqtisadi sahələrindəki qeyri-stabillik, milli valyutaların kəskin dəyərdən düşməsi, inflyasiya templəri ilə izah olunan qiymət bazarındakı qeyri-proporsional dəyişikliklər, istehsal olunan məhsula “çətin proqnozlaş-

dırılan” tələb səviyyəsi və s. metodoloji əsasların daha da inkişaf etdirilməsini, tətbiq sahələrinin genişləndirilməsini, sahələrə görə adaptivləşdirilməsini, daxili və xarici təsir faktorlarına qarşı “həssas” metodların işlənilməsini zəruri edir.

İnvestisiya layihələrinin maliyyə baxımından təmin edilməsi və həyata keçirilməsi bir sıra şərtlərdən asılı olur. Çox hallarda subyektlər məhdud maliyyə mənbələrindən istifadə etdikərinə görə alternativ investisiya təklifləri arasında seçim etməli olurlar. Buna görə də baxılan alternativ sahələr arasında seçim etmək və maliyyə vəsaitlərindən məqsədyönlü şəkildə istifadə etmək üçün baxılan layihələrin qiymətləndirməsi investorun birinci dərəcəli vəzifəsi sayıla bilər. Bir müəssisənin uzunmüddətli müvəffəqiyyətli fəaliyyəti çox zaman doğru verilmiş investisiya qərarına bağlı olur.

İnvestisiya layihəsi nə qədər əlverişli səciyyələndirilsə də mal və xidmətlərin satışından əldə edilən gəlirlə qoyulan vəsaitin əvəzinin ödənilməsi, müəssisənin qoyduğu investisiyanın arzu ediləcək səviyyədə rentabelliğini təmin edəcək gəlirinin olması, investisiya xərclərinin firmaya məqbul olan müddətdə geri dönməsi kimi şərtlərin təmin edilmədiyi təqdirdə effektiv hesab edilmir. Dünya iqtisadiyyatının dinamikasında baş verən dəyişikliklər və son onilliklərin böhranları əsasən investisiya layihələrinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi ilkin olaraq layihəni həyata keçirən müəssisənin maliyyə vəziyyətinin araşdırılması, layihə rəhbərlərinin peşəkar olması, layihənin həyata keçirilməsinin ətraf mühitə təsirinin diqqətlə öyrənilməsi ilə yanaşı, müasir dövrdə resurs və pul axınlarının modelləşdirilməsi, inflyasiya, ödənişlərin gecikdirilməsi kimi amillərin, risk və qeyri-müəyyənliklərin nəzərə alınmasını zəruri edir.

İnvestisiya layihələrinin effektivliyinin əsaslandırılması kriteriyaları maksimum mənfəətlilik, minimum xərclər, bazar payı, xərclərin geri ödənilməsi müddəti, məhsulun keyfiyyəti və s. ola bilər. Bütün bunların təmin ediləcəyi təqdirdə layihənin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olan xərclərin, həmçinin maliyyə risklərinin və inflyasiya həddinin dəqiq müəyyən edilməsi vacibdir.

Azərbaycanda ölkə rəhbərliyinin perspektiv dövr üçün müəyyən etdiyi inkişaf strategiyasının nəticəsi kimi iqtisadiyyatın istehsal və maliyyə sektorlarının stabil templərlə inkişafına baxmayaraq bank sektoru, xüsusilə 2014-1016-cı illərdə baş verən maliyyə böhranından sonra, zəif “halqa” olaraq qalır. Bu problemlər, bank sferasında kreditlərin verilməsində daha qabarıq üzə çıxır. Buna görə də ölkədə bir investisiya layihəsinə tam həcmdə kredit ayıracaq bank tapmaq çox çətin məsələ olaraq qalmaqdadır. Hüquqi şəxs kimi müəssisələr, iş adamları lazım olan məbləği müxtəlif banklardan toplamaqla həll etməyə məcbur olurlar ki, bu da hər zaman müsbət nəticə vermir.

Hər hansı bir investisiya layihəsini qiymətləndirmədən öncə, bu layihənin gələcəkdəki gəlirliliyini, ilkin maliyyə qoyuluşlarının ödəniləcəyini və yaradaçağı əlavə dəyəri proqnoz etmək mühümdür. Bu qiymətləndirmədə statistik və dinamik üsullardan istifadə oluna bilər [7, 8, 9]. Statistik metodlar sadəliyinə görə cəlbedici olsa da pul axınlarını diskontlaşdırılmamış nəzərə aldığına görə dinamik metodlara müraciət etmək və daha dəqiq nəticələr almaq məqsədəuy-

ğun olar. İnvestisiyanın gəlirliliyinin müəyyən olunması üçün aşağıdakı metodlara müraciət edə bilərik:

1. *Xərclərin ödənmə müddəti (Payback period – PB);*
2. *Xərclərin diskontlaşdırılmış ödəniş müddəti (Discounted payback period – DPB);*
3. *Xalis diskontlaşdırılmış gəlir (Net present value – NPV);*
4. *Gəlirin daxili dəyərliliyi (Internal Rate of Return – IRR);*
5. *Rentabellilik indeksi (Profitability index – Pİ).*

Bu üsullar qiymətləndirilərkən çox vacib bir məsələ unudulmamalıdır. Qoyulmuş investisiya nağd olduğu üçün, illər üzrə pul axınları (*Cash Flow-CF*) da nağd olaraq nəzərə alınmalıdır. Əks halda, çox fərqli nəticələr ortaya çıxacaqdır. Buna görə də, investisiya layihəsi nəzərdən keçirilərkən onun gələcəkdə yaradacağı nağd pul axımları diskont dərəcələri nəzərə alınmaqla müəyyən olunmalıdır.

*Payback period* metodu statistik metodlara aid olunur. Qoyulmuş ilkin investisiyanın hansı müddətə geri qayıdacağını hesablamağa imkan verir. Burada investisiyanın hansı perioddan sonra gəlir gətirəcəyi, yaxud da hansı periodda xərclərin sıfırlanacağı araşdırılır.

*Discounted payback period* metodu zaman faktoru nəzərə alınaraq diskont edilmiş geri dönmə müddətini müəyyən edir. Burada investisiyanın geri dönmə müddəti daha da uzundur. İnflyasiya dərəcəsi yüksək olan ölkələrdə həyata keçirilən investisiyalar üçün *DPP*-nin hesablanması daha uyğun olur. Bu üsul daha real və daha obyektiv nəticələr verdiyi üçün hər zaman daha çox yararlı hesab olunur.

*Net present value* dünya təcrübəsində ən çox tətbiq olunan, ən çox dəyərləndirilən üsuldür. Bu metodun dayandığı məntiq çox sadədir. Belə ki, əgər gələcəkdə yaranacaq pul axınlarının indiki dəyərlərinin cəmi, qoyulmuş ilkin investisiyadan daha çox olarsa, layihə seçilə bilər.

*NPV*-nin dəyərləndirilməsi meyarları:

$NPV < 0$  olarsa, layihə səmərəsiz hesab olunur;

$NPV = 0$  halında gəlirlər xərclərə bərabər olduğuna görə layihə sadəcə itki olmamasını təmin edir;

$NPV > 0$  olarsa, layihə səmərəli hesab olunur;

$NPV_1 > NPV_2$  şərtinin ödənməsi birinci layihənin üstünlüyünü ifadə edir.

*İternal rate of return* metoduna görə hesablanan nisbət, *NPV*-ni sifıra bərabər edən diskont nisbətidir. Bu o deməkdir ki, *İRR* metodu elə diskont dərəcəsini müəyyən edir ki, bu zaman xalis diskontlaşdırılmış gəlir sıfırlanır. *İRR* çox qarışıq olmasa da, müəyyən mürəkkəbliklərlə səciyyələnir. Hətta bəzən eyni pul axınlarının iki fərqli *İRR* nisbətinə də rast gəlmək olur. Bu nisbətin hesablanmasının 2 yolu vardır: birincisi, 2 fərqli diskont dərəcəli *NPV*-lərin istifadə olunduğu ənənəvi qayda; ikinci halda çox daha asan yol olan Microsoft Excel-də “*İRR*” funksiyası. Hər hansı bir layihənin gəlir və xərclərinin cəminin sifıra bərabər olduğu nöqtəsinin bilinməsi, planlaşdırma və büdcələmə üçün

çox önəmlidir.

$\dot{IRR}$ -in dəyərləndirilməsi meyarları:

*Weight average cost of capital (WACC)*- qoyulmuş kapitalın dəyəri

$\dot{IRR} > WACC$  olarsa, qoyulmuş kapital öz dəyərindən çox gəliri təmin edəcək;

$\dot{IRR} = WACC$  olarsa, layihə nə zərər, nə də mənfəət gətirmir. Belə layihə cəlbedici hesab edilmir;

$\dot{IRR} < WACC$  şərti ödənilirsə, layihə mənfəət diskont pul axınları yaradacaq, yəni öz dəyərindən az gəlir təmin edəcək.

*Profitability index* investisiyanın effektivliyini, yəni qoyulmuş kapitalın gəlirliliyini ifadə edir. *NPV* ilə *IC*-nin nisbəti kimi hesablanır. *IC* ilkin investisiya kapitalın dəyərini ifadə edir.

$\dot{PI}$ -nin dəyərləndirmə meyarları:

$\dot{PI} < 1$  olarsa, layihə çəkilən kapital xərclərini tam şəkildə ödəyə bilmir;

$\dot{PI} = 1$  olarsa, layihə seçilmiş diskont dərəcələrinə uyğun gəlirliliyə malikdir;

$\dot{PI} > 1$  olarsa, layihə cəlbedicidir, qoyulan kapitaldan üstün gəlirləri gətirəcək;

$\dot{PI} > \dot{PI}_2$  olarsa, birinci layihə üstün rentabelliyyətə malikdir.

İndi isə nümunələr əsasında bu metodları izah edək [10-14].

Layihə 1. Layihənin dəyəri \$270,000 və hər il \$75,000 pul axını gözlənilir, faiz dərəcəsi isə 11%-dir.

Layihə 2. Layihənin dəyəri \$300,000 və 1-3 il ərzində ildə \$80,000 sonrakı illər isə \$50,000 pul axını gözlənilir, faiz dərəcəsi isə 9%-dir. Hər iki layihədə zaman periodları illərlə ifadə olunmuşdur.

*PB*, *DPP*, *NVP*,  $\dot{IRR}$ ,  $\dot{PI}$  xarakteristikalarını EXCEL proqram paketinin imkanlarından istifadə edərək müəyyən edək.

### Cədvəl 1

#### Layihə 1 üzrə *PB*, *DPB*-nin nəticələri

Layihə 1				
Given				
Years	CF	CF Balance	DCF	DCF Balance
0	(\$270,000)	(\$270,000)	(\$270,000)	(\$270,000)
1	\$75,000	(\$195,000)	\$67,568	(\$202,432.43)
2	\$75,000	(\$120,000)	\$60,872	(\$141,560.75)
3	\$75,000	(\$45,000)	\$54,839	(\$86,721.40)
4	\$75,000	\$30,000	\$49,405	(\$37,316.57)
5	\$75,000	\$105,000	\$44,509	\$7,192.28
				11%
<b>PP</b>	3.60			
<b>DPP</b>	4.84			

Mənbə: müəlliflərin hesablamaları

Cədvəl 2

Layihə 2 üzrə PP, DPP-nin nəticələri

Layihə 2				
Given				
Years	CF	CF Balance	DCF	DCF Balance
0	(\$300,000)	(\$300,000)	(\$300,000)	(\$300,000)
1	\$80,000	(\$220,000)	\$73,394	(\$226,606)
2	\$80,000	(\$140,000)	\$67,334	(\$159,271)
3	\$80,000	(\$60,000)	\$61,775	(\$97,496)
4	\$50,000	(\$10,000)	\$35,421	(\$62,075)
5	\$50,000	\$40,000	\$32,497	(\$29,579)
6	\$50,000	\$90,000	\$29,813	\$235
			9%	
<b>PP</b>	4.20			
<b>DPP</b>	5.99			

Mənbə: müəlliflərin hesablamaları

Cədvəl 1 və cədvəl 2-dən görüldüyü kimi investisiya layihəsi özünü doğrultmuş və hər iki layihədə 3-cü ildən sonra qoyulan kapital ödənməyə başlayır. Çünki, o mövqedən sonra layihə artıq gəlir gətirməyə başlayır. Cədvəl 1 və cədvəl 2-də “təhlükəli” zaman perioduna düşən göstəricilər qırmızı rənglə qeyd olunmuşdur, yəni xərcin gəlirdən daha çox olduğu illər.  $YEAR_t$  3-cü ili,  $CF\ BALANS$  –isə 3-cü ildəki balansı, yəni cəmlənmiş maliyyə axınını ifadə edir: layihə1 üçün 450000\$; layihə2 üçün 600000\$,  $CF_{t+1}$  gəlir gətirən ildən sonrakı ilin (4-cü ilin) maliyyə axınıdır: layihə1 üçün 750000\$; layihə2 üçün 500000\$.

$$PP = Y - \frac{\sum_{t=1}^Y CF_t}{CF_{t+1}} ; \text{ qeyd edək ki, } PP = \min \text{ və } \sum_{t=1}^Y CF_t > IC \text{ şərtlərinin}$$

ödənməsi tələb olunur.  $CF\ BALANS = \sum_{t=1}^Y CF_t$  olduğunu nəzərə alsaq

$$PP = YEAR_t - \frac{CF\ BALANS}{CF_{t+1}}$$

$$PP_1 = 3 - \frac{-45000}{75000} = 3,6 \text{ il}$$

$$PP_2 = 3 - \frac{-60000}{50000} = 4,2 \text{ il}$$

$$DPP = Y - \frac{\sum_{t=1}^Y DCF_t}{DCF_{t+1}}$$

Eyni qaydada  $DPP = \min$  və  $\sum_{t=1}^Y \frac{CF_t}{(1+r)^t} > IC$  şərtlərinin ödənməsi effektiv

nəticə üçün tələb olunur.  $DCF\ BALANS = \sum_{t=1}^Y DCF_t$  olduğunu nəzərə alsaq

$$DPP = YEAR_t - \frac{DCF\ BALANS}{DCF_{t+1}}$$

$$DPP_1 = 4 - \frac{-37,316.57}{44,509} = 4,84 \text{ il}$$

$$DPP_2 = 4 - \frac{-29,579}{29,813} = 5,99 \text{ il}$$

Beləliklə,  $PP$  metodikası ilə layihə1 üzrə qoyulmuş kapitalın ödənməsi 3,6 ilə, layihə2 üzrə bu müddət 4,2 ilə bərabərdir.  $DPP$  qaydası ilə birinci layihə üzrə qoyulmuş kapitalın özünü ödəməsi 5 il, ikinci layihə üzrə bu müddət 6 il təşkil edir. Həm  $PP$ , həm də  $DPP$  metodikasına görə birinci layihə daha effektiv hesab oluna bilər.

### Cədvəl 3

#### Layihə1 layihə 2 üzrə NPV və İPP-lərin nəticələri

Layihə 1		
Years	CF	Present Value
0	(\$270,000)	\$ (270,000.00)
1	\$75,000	\$ 66,964.29
2	\$75,000	\$ 59,789.54
3	\$75,000	\$ 53,383.52
4	\$75,000	\$ 47,663.86
5	\$75,000	\$ 42,557.01
r=11%		
Net Present Value		\$7,192
Internal rate of return		12%

Layihə 2		
Years	CF	Present Value
0	(\$300,000)	\$ (300,000.00)
1	\$80,000	\$ 79,286.42
2	\$80,000	\$ 78,579.21
3	\$80,000	\$ 77,878.30
4	\$50,000	\$ 48,239.78
5	\$50,000	\$ 47,809.50
r=9%		
Net Present Value		\$31,793.22
Internal rate of return		5%

Mənbə: müəlliflərin hesablamaları

Xalis diskontlaşdırılmış gəlir və ya sadəcə, investora gözlədiyi gəlir

$$NPV = CF_0 + \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+r)^t}$$

formulu əsasında (ilk kapitalın mənfi işarəsi ilə) hesablanır:

$$NPV_1 = (-270,000.00) + (67,567.57 + 60,871.68 + 54,839.35 + 49,404.82 + 44,508.85) = \$7,192$$

$$NPV_2 = (-300,000.00) + (79,286.42 + 78,579.21 + 77,878.30 + 48,239.78 + 47,809.50) = \$31,793.22$$

$NPV_1$  və  $NPV_2$  üçün hesablanmış pul axınlarının həcmi EXCEL-də aldığımız nəticələrlə analojidir. Hər iki layihə üçün nəticələr müsbətdir, yəni hər iki layihə gəlirli hesab oluna bilər.

$$0 = CF_0 + \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1 + IRR)^t}$$

$IRR$  elə faiz dərəcələrini ifadə edir ki, bütün pul axınları üzrə gəlirlilik 0-a bərabər olur. Bu onu göstərir ki, investor bu faiz dərəcələri ilə yalnız qoyduğu ilkin kapitalı geri götürə biləcək, gəlirdən bu halda söhbət gedə bilməz və əgər investor pul vəsaitlərini bankdan kreditə alırsa, mütləq  $IRR$  bankdan alınan kredit üzrə faiz dərəcələrindən yüksək olmalıdır. Cədvəl 3-dən göründüyü kimi EXCEL-də ВДП (внутренняя норма доходности) maliyyə funksiyasından istifadə edərək layihə 1 üçün  $IRR_1=12\%$  və layihə 2 üçün  $IRR_2=5\%$  kimi müəyyən olunmuşdur. İkinci layihə üzrə alınan nəticələr layihənin reallaşması üçün maliyyə vəsaitlərinin əldə olunmasının, demək olar ki, mümkün olmadığını göstərir. Belə ki, bu faiz dərəcələri ilə hər hansı bir bankın kredit verməsi real deyil. Bu səbəbdən layihə1 nəticələrə görə daha effektiv hesab edilir.

Layihələrin rentabelliğini  $PI$  metodikası ilə hesablamışıq:

$$PI = \frac{NPV}{IC} = \frac{\sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+r)^t}}{IC}$$

$$PI_1 = 7,192 / 270,000 = 0.03$$

$$PI_2 = 31,793 / 300,000 = 0.1$$

$PI$  əmsalları vahiddən kiçik olduqlarına görə investor üçün gəlirlilik təmin etsələr də, hər iki layihə rentabelli hesab olunmur.

Beləliklə, investisiya layihələrinin qiymətləndirmə əmsallarından istifadə edərək investisiya qoyuluşu üçün daha cəlbədicə, mənfəət gətirən layihələr arasında seçim etmək imkanı yaranır. Biz analitik hesablamalarımızda obyekt üçün ümumi xarakteristikaları müəyyən edən statistik metodları araşdırsaq da, investisiya obyektlərini daha dəqiq qiymətləndirmə imkanı verən dinamik metodlara daha çox üstünlük vermişik.

Müasir iqtisadiyyatda, xüsusilə iqtisadi böhranlar dövründə bu metodlardan istifadə olunması nisbətən qısa periodlar üçün daha effektivdir. Xarici faktorlarla yanaşı, qiymətləndirməyə daxili faktorlar da təsir edir ki, bu da



layihənin gələcək pul axınlarının qiymətləndirilməsində çətinliklər vardır. Nəzərdən keçirilən metodologiyalar daha çox investisiya layihələrinin maliyyə xarakteristikaları, maliyyə imkanları və gəlirlilik “qabiliyyətini” dəyərləndirmək imkanı verir, lakin əldə olunacaq gəlirlərlə səbəb-nəticə asılılıqlarını müəyyən edə bilmir. Hesab edirik ki, respublikada investisiya qoyuluşları üçün ekonometrik təhlil apararaq investisiya mühitinin formalaşmasında əsas faktorların müəyyən olunması, modelin qurulması, səbəb-nəticə mexanizmlərinin araşdırılması bu sahədə perspektiv dövrün proqnozlaşdırılması işində əhəmiyyətli olacaq.

#### ƏDƏBİYYAT

1. Orucov E.Q. Bəzi maliyyə axını məsələlərinin riyazi həll. Bakı, 2006, 50 s.
2. Orucov E.Q., Naciyyəva R.C. Maliyyə-iqtisadi məsələlərin həllində MS Excel elektron professorunun tətbiqi yolları. Bakı, 2012, 184 s.
3. Бузова, И.А., Маховикова Г.А., Терехова В.В. Коммерческая оценка инвестиций / под ред. Есипова В.Е. СПб.: Питер, 2004, 432 с.
4. Воробьева И.М., Пономарев А.М. Оценка эффективности инвестиционных проектов // Молодой ученый, 2015, №10, с. 563-567.
5. Дамодаран А. Инвестиционная оценка. Инструменты и техника оценки любых активов / Пер. с англ. М.: Альпина Бизнес Букс, 2004, 1342 с.
6. Игонина Л.Л. Инвестиции: учебное пособие / Л.Л. Игонина; под ред. д-ра экон. наук, проф. В.А. Слепова. М.: Экономистъ, 2005, 478 с.
7. Методические рекомендации по оценке эффективности инвестиционных проектов и их отбору для финансирования. Официальное издание- М.: 2002.
8. Печатнова А. П. Методы оценки инвестиционных проектов // Молодой ученый, 2014, №17, с. 316-318
9. Шакирова Л.А. Оценка эффективности инвестиционных проектов производственных предприятий // Молодой ученый, 2017, №41, с. 69-71.
10. <https://www.investopedia.com/terms/d/discounted-payback-period.asp>
11. <https://corporatefinanceinstitute.com/resources/knowledge/valuation/dcf-formula-guide/>
12. <https://corporatefinanceinstitute.com/resources/knowledge/accounting/cash-flow-statement%E2%80%8B/>
13. <https://accountingexplained.com/managerial/capital-budgeting/payback-period>
14. <http://www.investinganswers.com/education/time-value-money/calculating-internal-rate-return-using-excel-or-financial-calculator-2129>

#### ЗАДАЧИ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ

Н.С.АЙЮБОВА, Е.А.ГУЛУЗАДЕ

#### РЕЗЮМЕ

Определение правильной стратегии в вопросах инвестирования и выбора эффективных инвестиционных проектов имеет важное значение. В статье исследованы теоретические и практические аспекты этих вопросов, рассматриваются задачи оценки, сравнения и отбора эффективности двух проектов и технологическое решение проблемы.

**Ключевые слова:** инвестиционные проекты, критерии эффективности, статистические и динамические методы, технологическое решение

## PROBLEMS OF EVALUATION OF EFFECTIVE INVESTMENT PROJECTS

N.S.AYYUBOVA, E.A.GULUZADEH

### SUMMARY

Determining the right strategy in investing matters and selecting effective investment projects is an important issue and it always protects its relevance. Theoretical and practical aspects of these issues are investigated. Evaluating, comparing and selecting the effectiveness of the two projects are considered, and the technological solution for the issue is considered.

**Key words:** Investment projects, efficiency criteria, statistical and dynamic methods, technological solution

**FƏLSƏFƏ****UDK 141.201****FƏLSƏFƏ VƏ ELMİ BİLİYİN İNKİŞAFI****Z.C.HACIYEV****Bakı Dövlət Universiteti*****z.haciyev45@mail.ru***

*Məqalə fəlsəfə ilə elmi biliyin inkişafının qarşılıqlı əlaqələri, təsiri və vəhdətinin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Burada elmin inkişafına fəlsəfənin təsirinin aşağıdakı əsas istiqamətləri təhlil edilir: elmin fəlsəfi əsasları, konkret elmlərin metodoloji əsaslarının və paradigmalarının formalaşmasında fəlsəfənin iştirakı, elmi biliyin dəyər-məqsəd səpkisi və proqnozlaşdırılması üçün fəlsəfənin əhəmiyyəti.*

*Fəlsəfə ilə elmi biliyin inkişafı arasında münasibətlərin mürəkkəb və çoxtərəfli olduğu vurğulanır, bu problemə dair mövcud konsepsiyalar nəzərdən keçirilir.*

**Açar sözlər:** fəlsəfə, elmi biliyin inkişafı, elmin fəlsəfi əsasları, metodologiya, paradiqma, dəyərlər.

Fəlsəfə ilə elmi biliyin inkişafının vəhdəti hər şeydən əvvəl belə bir təmələ əsaslanır: o sözün geniş mənasında götürülən mədəniyyətin və onun mühüm yarım sistemi olan elmin refleksiyası kimi çıxış edir. Fəlsəfə yarandığı gündən dünyagörüşünün əsası olmaqla, dünyanın varlığını, onun quruluşunu, insanların həyat fəaliyyətinin bütün əsas səpkilərini nəzəri səviyyədə mənalandırır, reallığın sözügedən tərəfləri haqqında yeni biliklər işləyib hazırlayır. Bu prosesdə onun əsaslandığı ümumi ideyalar, prinsiplər, kateqoriyalar, strukturlar və sxemlər, təbiət və cəmiyyət haqqında konkret elmlər tərəfindən ərz olunur və istifadə edilir. Nəticədə, ümumi intellektual tərəqqinin iki ayrılmaz istiqaməti olan elm və fəlsəfə inkişaf edir, habelə onların qarşılıqlı əlaqələri, təsiri və vəhdəti möhkəmlənir. Qeyd olunan proses bütün dövrlərdə özünü göstərsə də, hər bir konkret tarixi mərhələdə sonuncunun xarakteri və məzmunundan irəli gələn spesifikliklə səciyyələnir. Bu kontekstdə yanaşdıqda, müasir dövr daha mühüm özünəməxsusluqlara malikdir. Belə ki, hazırda fəlsəfənin idraki, praktiki və dünyagörüşü funksiyaları durmadan zənginləşir, burada öngörmənin yeri və rolu daha da möhkəmlənir. Bu proses intensivləşdikcə, fəlsəfi biliklər sistemində sosiomədəni, informativ, yaradıcı və innovativ səpkilərin əhəmiyyəti də artır. Digər tərəfdən, müasir dövrdə elmlərin inkişafı mürəkkəb və çoxtərəfli olub, özündə rəşional təhlil vasitələrinin, kateqorial aparatının və

faktoloji bazasının fasiləsiz surətdə yeni məzmunla zənginləşməsinə əhatə edir. Bu prosesin obyektiv məntiqini və daxili hərəkətverici qüvvəsini müvafiq elm sahələrində əldə olunmuş biliklərin natamamlığı, onların mükəmməllik səviyyəsini yüksəltmək zərurəti təşkil edir.

Fəlsəfənin elmi biliyin inkişafına mühüm təsirində aşağıdakı məqam xüsusi yer tutur. O, elmi biliyin üç mühüm əsaslarından (tədqiqatın ideali və normaları və dünyanın elmi mənzərəsi ilə yanaşı) biridir. Həm də, göstərilməlidir ki, elmin fəlsəfi əsasları daha önəmlidir, çünki, o özündə digər iki əsasa daxil olan və onların təməlində duran fundamental nəzəri ideyaları və prinsipləri ifadə edir.

Elmin fəlsəfi əsaslandırılması, mürəkkəb məzmunla malik olub, iki mühüm istiqaməti əks etdirir. Bunlardan birincisi odur ki, fəlsəfə elmi idrak prosesində yeni-yeni qnoseoloji tərafların və formaların aşkara çıxarılmasını təmin edir, bütövlükdə yaradıcılıq axtarışlarını stimullaşdırır. İkinci istiqamət daha vacib olub, bunda təzahür edir ki, fəlsəfə elmi biliklərin əldə olunmuş nailiyyətlərinin, mövcud cəmiyyətin mədəniyyətini səciyyələndirən əsas dünyagörüşü ustanovkaları ilə əlaqələrini yaradır, başqa sözlə, elmin onlara uyğunlaşmasını, vahid sosiomədəni sistemə daxil olmasını təmin edir.

Hər bir yeni ideyanın dünyanın elmi mənzərəsinin tərkib hissəsinə çevrilməsi üçün, yaxud da idrakın ideali və normativi statusu alması üçün, onun fəlsəfi əsaslandırılması zəruridir. Bunun əyani nümunəsini XIX əsrin II yarısında yaşamış Faradeyin elektromaqnetizm təlimində görmək olar. O, elektrik və maqnit sahələri haqqında yeni ideyasını dünyanın elmi mənzərəsinə daxil etmək istəyərkən, bu ideyanın fəlsəfi əsaslandırılması zərurəti ilə qarşılaşmışdı. Faradeyin qüvvənin maddi mənbədən kənarında olduğu haqda təsəvvürü, (hətta o sahəni xüsusi maddi mühit kimi qələmə versə də), maddə ilə qüvvənin ayrılmazlığına dair fəlsəfi prinsip ilə ziddiyyət təşkil etdiyindən, dünyanın elmi mənzərəsinə daxil ola bilməmişdi.

Qeyd edək ki, sözügedən səpki müasir elmi-texniki inqilab şəraitində daha böyük önəmə malikdir. Belə ki, hazırda elmin inkişafında və onun texnika ilə münasibətlərində əvvəllərdə görünməmiş yeni yüksək səviyyə özünü göstərir. Elmin ayrı-ayrı sahələrində (xüsusilə də mikroelektronikada, biotexnologiyada, gen mühəndisliyində və təbabətdə) qazanılmış böyük nailiyyətlər, bəşəriyyətin mövcudluğu və fəaliyyətinin hər bir tərəfində, gələcək taleyində misilsiz üstünlüklər yaratmaqla yanaşı, həm də çox ciddi təhlükələr və problemlər törədir. Buradan aydındır ki, nəhəng elmi yeniliklərin reallaşmasını özbaşına buraxmaq təsəvvür ediləməyəcək fəlakətlərə gətirib çıxarardı. Buna görə də onların fəlsəfi cəhətdən əsaslandırılmasına, mənalandırılmasına və insanlıq ölçüləri baxımından seleksiya edilməsinə kəskin tələbat özünü göstərir. Yalnız onun ödənilməsi nəticəsində elmi idrak sosial amillərlə şərtlənən əsl yaradıcı proses statusu əldə edə bilər.

Elmi biliyin fəlsəfi əsaslandırılması mürəkkəb proses olmaqla, özündə aşağıdakı üç əsas tarixi mərhələni əhatə edir. Klassik təbiətşünaslıq dövrünü

əhatə edən birinci mərhələdə (XVII – XIX əsrin ikinci yarısı) elmin fəlsəfi əsaslandırılması, dərk edən subyektin mütləq suverenliyi, obyektiv təbiət hadisələrinin həqiqi mahiyyətinin məhz onun tərəfindən aşkar edilənliyi ideyası hesab olunurdu. Göstərilirdi ki, elmi idrakın əsas məqsədi təcrübədən hasil edilən ontoloji prinsiplərə arxalanmaqla, təbiətin qəti və mütləq həqiqi mənzərəsini yaratmaqdır. İkinci mərhələdə (XIX əsrin sonları – XX əsrin ortaları) elmi biliyin fəlsəfi əsaslandırılmasının yeni tipi bərqərar oldu. Onun səciyyəvi cəhətini bilavasitə ontoloqizmdən imtina edilməsi, təbiət proseslərinə dair həqiqətlərin nisbiliyinin qəbul olunması, idrakı fəaliyyətdə vasitələrə və metodlara əhəmiyyətli yer ayrılması təşkil edir. XX əsrin ortalarından başlanan elmi texniki inqilab ilə üst-üstə düşən və bu günə qədər davam edən üçüncü mərhələdə elmin fəlsəfi əsaslandırılması, prinsipə yeni zəmin üzərinə keçdi. Artıq burada elmi idrakın ideali və normalarının tarixi dəyişkən xarakteri göstərildi, elmi biliyə və onun nəticələrinə sosial kontekstdə yanaşılmasını diqqət mərkəzinə qoyuldu, mürəkkəb sistemli obyektlərin təhlilində dəyər amillərinin nəzərə alınması zəruriliyi əsaslandırıldı.

Elmi rasionallığın müasir, postqeyriklassik mərhələsi fəlsəfə ilə konkret elmlərin qarşılıqlı əlaqəsinin və təsirinin möhkəmlənməsinə kömək edən digər amillər və şərtlər ilə müşayiət olunur. Hər şeydən əvvəl, hazırda elmi biliklərin nəzəriləşməsi və dialektikləşməsi qanunauyğunluğu fəaliyyət göstərir. Digər tərəfdən, müxtəlif elmlərin qarşılıqlı təsiri prosesində fəlsəfi metodların və yanaşmaların rolu artır. Sonra, elmi idrakı səciyyələndirən əsas meyarlar (obyektivlik, əsaslılıq, sübutluluq, praktiki yoxlanılanlıq və sair) ilə yanaşı fəlsəfi prinsiplər (biliyin daxili sistemliliyi, formal ziddiyyətsizliyi, elmi yaradıcılıq azadlığı ilə sosial məsuliyyətin vəhdəti və sair) geniş tətbiq olunur. Nəhayət, tədqiqatçının dünyagörüşü və şəxsi keyfiyyətlərinin ifadə etdiyi vasitələrin və qnoseoloji prosedurların elmi biliyin məzmununda nəzərə alınması, həqiqətin mütləqliyini və vahidliyini iddia edən klassik anlamının yerinə, onun nisbiliyini və çoxluğunun qəbul olunması, elmin inkişafında inhisarçılığın və ehkamçılığın aradan qalxması, burada demokratik prinsiplərin, azad rəqabətin, fikir plüralizminin və konstruktiv sağlam tənqidin rolunun artması əsas yer tutur (5, 303).

Fəlsəfənin mühüm bir spesifikliyi, onun tərəfindən insanların bütün fəaliyyət növlərinin, o cümlədən də ayrı-ayrı elmlərin mövcud səviyyəsini təhlil edib ümumiləşdirməsidir. Bu funksiyanı yerinə yetirərkən, o bir tərəfdən konkret elmi biliklərin dünyagörüşü mənalərini aşkara çıxarır, digər tərəfdən isə onların əlaqələrini və münasibətlərini bütöv bir sistem halına salır. Sonuncu məqam, xüsusilə mühüm olub, bunu ifadə edir ki, fəlsəfə sözügedən elmlər üçün dünyadakı prosesləri adekvat anlamağın nəzəri “qəliblərini” işləyib hazırlayır. Səciyyəvi cəhət burasıdır ki, fəlsəfə bu problemin mövcud vəziyyətini araşdırmaqla məhdudlaşmır, həm də perspektivinə diqqət yetirir. Beləliklə də o, mədəniyyətin və elmi biliyin gələcəkdə reallaşacaq potensial əsaslarını irəliləmədən proqnozlaşdırır. Fəlsəfənin sözügedən öngörmə funksiyasının mühüm

roluna dair elm tarixindən yetərincə nümunələr gətirmək mümkündür. Hələ antik fəlsəfədə (e.ə. V əsrdə) irəli sürülmüş atomist təlim, təbiətşünaslıq elminin müvafiq istiqamətlərinin sonrakı inkişafına stimül vermişdir. Nəticədə XVII əsrdə atomizm öz elmi əsaslandırılmasını əldə etdi. Yaxud XX əsrin 70-ci illərində yaranmış olan sinergetika elminin (mürəkkəb sistemlərin özünütənzimləmə nəzəriyyəsinin) bir sıra müddəaları hələ XIX əsrin əvvəllərində Hegelin dialektik sistemində qabaqcadan söylənməmişdi.

İnsanın və cəmiyyətin fəaliyyətinin bütün sahələrində, xüsusilə də “dəyər-məqsəd” meyarlarının başlıca rol oynadığı sahələrində dünyada mənəvi istehsalın əsas forması olan elmi biliyin aksioloji səpkisinin əhəmiyyəti durmadan artmaqdadır. Buna görə də hazırda hər bir sahədə olduğu kimi, elmdə də (əslində burada daha çox) sözügedən istiqamətə qarşı çıxmaq və ya onu məhdud miqyaslı formal-rasional mənada götürmək uğursuzluğa və fəlakətə məhkumdur.

Dəyərlər haqqında nəzəri təlim (aksiologiya) fəlsəfi biliklər sisteminin mühüm və özünəməxsus tərkib hissəsi kimi çıxış etdiyindən, fəlsəfənin elmin inkişafına təsirinin zəruri tərəfi kimi özünü göstərir. Fəlsəfənin məzmununda təbiət, cəmiyyət və təfəkkür hadisələrinə qiymət verilməsi, onların ictimai və fərdi inkişaf baxımından dəyərləndirilməsi başlıca yerlərdən birini tutur. Bu dünyagörüşü təkmilləşdikcə, onun daxilində dəyərlərin xüsusi çəkisi yüksəlir və fəaliyyət dairəsi genişlənir. Sözügedən proses ümumbəşəri dəyərlərin (azadlıq, demokratiya, ədalət, xoşbəxtlik və sair) bu və ya digər millətin xarakterinin tərkib hissəsi kimi çıxış edən milli dəyərlərlə yaxınlığı və vəhdətinin artması ilə səciyyələnir. Müasir dövrdə insanların hər cür fəaliyyət məhsullarının (o cümlədən elmin) insan ölçüləri, dəyərlər və sözün geniş mənasında götürülən humanist ekspertizadan keçirilməsi zərurəti imperativ kimi çıxış edir. Bu məqam da fəlsəfə ilə elmi biliklərin yaxınlığının artması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Fəlsəfənin elmi biliyin inkişafına təsiri yüksək metodoloji proqramların hazırlanmasında daha bariz üzə çıxır. Ayrı-ayrı sahələrdə elmi tədqiqatların ümumi və universal tənzimləyicisi rolunu oynayan bu proqramlar fəlsəfi nəzəriyyə ilə sıx bağlıdır. Daha dəqiq desək, konkret elmin nümayəndəsinin öz obyektini araşdırarkən, fəlsəfə tərəfindən işlənilib hazırlanmış olan dünyanın ümumi mənzərəsi və reallıq modelləri haqqında nəzəri təsəvvürlərə arxalanması zəruridir. Bundan əlavə, fəlsəfə bilavasitə idrak prosesində tətbiq olunan cihaz və vasitələrin, qnoseoloji prosedurların seçilməsində də əhəmiyyətli rol oynayır. Müasir elmi bilik inkişaf etdikcə onun ayrılmaz tərəfi olan metodoloji refleksiya da daim təkmilləşir, onun tətbiqi, idraki uğurun zəruri tərəfinə çevrilir. Bununla əlaqədar olaraq tədqiqatçının peşə hazırlığı ilə yanaşı metodoloji səviyyəsinin artırılması, onun geniş fəlsəfi erudisiyaya və yüksək mədəniyyətə malik olması tələb edilir. Bütün bunlar müxtəlif elm sahələrinin subyektlərinin idraki fəallığının mühüm göstəricisi rolunu oynayan obyektivlik, qərəzsizlik, mütəşəkkil skeptisizm, konstruktiv tənqid, ehkamçılıq aradan qaldırmaq və

sair keyfiyyətləri ifadə edir.

Elmin inkişafında fəlsəfənin təsiri, həm də onun elmi paradigmalardan formalaşmasında mühüm yer tutmasında ifadə olunur. Paradigma isə öz daxilində elmi fəaliyyət üçün zəruri olan qaydaları, normaları və fəlsəfi ideyaları əhatə etməklə, müvafiq mərhələdə elmin inkişafı həddlərini müəyyənləşdirir, elmi birliklərə elə konseptual sxemlər verir ki, sonuncular onlara əsaslanmaqla problemlərin qoyuluşu və həlli modellərini hazırlaya bilirlər (1, 28).

XX əsrin görkəmli elm tarixçisi A.Koyre, elmin inkişafında maddi texniki amillərin və praktiki tələblərin rolunu şişirdən baxışlara qarşı çıxaraq göstərirdi ki, bu proses nəzəri zərurət üzündən baş verir. O, fəlsəfənin guya həqiqəti dərk etmək iqtidarında olmadığı barədə pozitivist mövqeyini əsassız hesab edir və vurğulayırdı ki, hər bir dövrün elmi və fəlsəfi təsəvvürləri qarşılıqlı asılılıqda mövcud olur (2, 132).

Bu müddəa XXI əsr elmində də fəaliyyət göstərir. Müasir elmi biliyin inkişafını səciyyələndirən iki əsas nəzəriyyə (qlobal təkamülçülük və fənlərarası xarakter daşıyan sinergetika) fəlsəfi ideyalara müraciət etmədən, yalnız öz gücü ilə inkişaf etməkdə olan gerçəkliyin ümumi, hərtərəfli mənzərəsini yaratmaq iqtidarında deyildi.

Fəlsəfənin elmi idraka təsirinin mühüm bir istiqaməti həqiqətin yoxlanılması meyarı, onun praktika və praktikadan kənar formaları ilə bağlıdır. Söhbət ondan gedir ki, fəlsəfə həqiqətin meyarı kimi praktikanın həlledici rolunu vurğulamaqla yanaşı, təkcə onunla kifayətlənməyi doğru hesab etmir. Belə bir müddəa irəli sürür ki, müəyyən hallarda praktika həqiqətin meyarı rolunu oynaya bilmir. Başqa sözlə, fəlsəfi metodologiya göstərir ki, həqiqətin praktika meyarını tətbiq etmək qeyri-mümkün və ya səmərəli olmadığı hallarda, məntiqi və digər yardımçı formalara müraciət etmək nəinki mümkündür, hətta məqsədəuyğundur.

Fəlsəfənin elmi biliyin inkişafına təsiri mürəkkəb mexanizmə malik olub, birbaşa və dolayı, aşkar və qeyri-aşkar, kortəbii və şüurlu formaları əhatə edir. Konkret halda onlardan hansının reallaşmasından asılı olmayaraq, sözügedən təsir özünü göstərir. Sonuncuya nümunə kimi hər bir elm sahəsində istifadə olunan ümumfəlsəfi anlayışları (kateqoriya, səbəbiyyət, qanun və sair) nəzəri metodları (sistemli, struktur, funksional, kibernetik, ehtimali metodları, modelləşdirməni, formallaşdırmanı və başqalarını) göstərmək olar. Müasir elmi biliyin ən perspektivli sahələrindən hesab edilən sinergetikanın (açıq sistemlərin özünü təşkili və inkişafı nəzəriyyəsinin) təməlinə duran “xaos”, “nizam”, “qeyri-xəttilik”, “qeyri-stabillik” anlayışları fəlsəfənin məzmununda geniş yer tutan “varlıq”, “inkişaf”, “təşəkkül tapma”, “zərurət – təsadüf”, “imkan və gerçəklik” kateqoriyaları ilə sıx əlaqəlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, elmi biliyin inkişafında fəlsəfənin mühüm rolu idrakın bütün formalarında (ideya, prinsip, qanun, hipotez və sair) eyni deyildir. Bu baxımdan elmi idrakın zirvəsi hesab olunan nəzəriyyə xüsusi yer tutur. Belə ki, elmi nəzəriyyələrin müxtəlif formalarının (xüsusilə də funda-

mental xarakterli olanların) yaradılmasında ümumfəlsəfi nəzəri prinsiplər daha böyük önəm kəsb edir. Həm də nəzərdə tutulmalıdır ki, sözügedən məqam adi dövrlər ilə müqayisədə elmi inqilablar dövründə daha güclü şəkildə özünü göstərir. Bu onunla izah edilir ki, məhz həmin dövrlərdə mövcud nəzəriyyənin anlayış və prinsipləri kökündən dəyişilir, yenilərinin meydana gəlməsinə kəskin tələbat yaranır. XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, bu günə qədər davam etməkdə olan dördüncü qlobal elmi inqilab dövrü göstərilən baxımdan səciyyəvidir.

Fəlsəfə ilə elmin inkişafı arasında əlaqələr son dərəcə mürəkkəb və çox-tərəfli xarakterə malikdir. Bunun nəticəsidir ki, sözügedən problemin izahında bir sıra konsepsiyalar mövcuddur: a) transendentallist baxışın tərəfdarları (Aristotel, R.Dekart, H.Hegel, E.Hüsserl və başqaları) göstərir ki, fəlsəfə elmlər elmidir, buna görə hər cür həqiqi elm öz mahiyyətinə görə tətbiqi fəlsəfə deməkdir; b) pozitivist konsepsiya (O.Kont, H.Spenser, R.Karnap, K.Popper və başqaları) iddia edir ki, elm özü-özlüyündə fəlsəfədir, elmi fəlsəfə mümkündür, lakin o yalnız xüsusi elmlərdən biri kimi mövcud olmalıdır; c) antiinterasionist konsepsiyada təmsil olunanlar (F.Nitşse, A.Şopenhauer, J.Sartre, K.Yaspers və sair) göstərir ki, konkret elmlər ilə fəlsəfə bir-birindən asılı olmayaraq mövcuddur və inkişaf edir, onlar arasında daxili qarşılıqlı əlaqələr yoxdur. Bu mövqə həm də iddia edir ki, mədəniyyət və dünyagörüşü üçün əhəmiyyəti baxımından fəlsəfə elmdən yüksəkdə durur; ç) dialektik konsepsiyaya (F.Engels, A.Eynşteyn, N.Bor, B.Kedrov və başqaları) görə fəlsəfə və elm rəşional idrakın müxtəlif, bunula birlikdə bərabərhüquqlu və eyni əhəmiyyət kəsb edən növləridir. Onlar öz mövcudluğu və inkişafı gedişində biri-digərinə mühüm təsir göstərir (3, 211-212).

Bu sonuncu mövqə fəlsəfə ilə elmi biliyin münasibətlərini adekvat əks etdirməsi ilə səciyyələnir.

Elmi biliyin inkişafında fəlsəfənin mühüm rol oynadığını qeyd etməklə bərabər, onu şişirtmək olmaz. Bu aşağıdakı iki səbəbə görə məqbul deyildir. Birinci, elmi idrakın müxtəlif sahələri ümumfəlsəfi prinsipləri və normaları mexaniki surətdə öz tədqiqat sahəsinə köçürmür, onlara konkretləşmələr və dəqiqləşmələr edirlər. Başqa sözlə, konkret elm sahələrinin subyektləri ümumfəlsəfi təsəvvürlərə əhkam kimi yanaşmır, onlara yaradıcılıqla tətbiq edirlər. Digər tərəfdən, fəlsəfə ilə elmi biliyin inkişafı prosesi öz mahiyyətinə görə qarşılıqlı xarakter daşıyır, yəni təkcə fəlsəfə, elmi biliyə təsir etmir, həm də onun güclü və fəal əks təsirinə məruz qalır.

Sözügedən istiqamət özünün bariz ifadəsini onda tapır ki, indi fəlsəfə “insan-dünya” münasibətlərinin təhlilində keçmişdə olduğu kimi, ümumnəzəri quramalara (naturfəlsəfi xarakterli) və məntiqi sxemlərə arxalanmır. O, öz müddəalarını və nəticələrini təbiət və cəmiyyət haqqında elmlərin nailiyyətlərinə arxalanmaq və onları ümumiləşdirmək yolu ilə əsaslandırır.

Müasir dövrdə elmlərin inkişafının qanunauyğun meyli olan inteqrasiya fəlsəfə ilə elmi biliyin əlaqələrinin möhkəmlənməsi baxımından mühüm



əhəmiyyət kəsb edir. İndi bir tərəfdən təbiətşünaslıq elmlərinin qovşağında yeni elmlər (biofizika, biokimya, geokimya və s.) yaranır, habelə humanitar elmlərdə bu proses baş verir (iqtisadi fəlsəfə, tarix fəlsəfəsi, hüquq fəlsəfəsi və s). Deyilənlərlə yanaşı, təbiət elmləri ilə humanitar elmlərin sintezini ifadə edən elmlər (ekologiya, kibernetika, sinergetika, bionika və sair) yaranıb, inkişaf edir. Qeyd olunan meyl ümumilikdə elm ilə fəlsəfənin inteqrasiyasını əks etdirən “elm fəlsəfəsi” nümunəsində daha aydın görünür. Fənlərarası bilik sahəsini əhatə edən bu elmin predmetinə fəlsəfə ilə elmin qarşılıqlı əlaqələrinin, elmin strukturu və inkişafı qanunauyğunluqlarının araşdırılması, müxtəlif elmlərin fəlsəfi problemlərinin həlli daxildir.

Konkret elmlərdən fərqli olaraq, fəlsəfə şüurluluğa, məqsədyönlülyə, iradəyə, yaradıcılığa və özünütəkmilləşdirmə qabiliyyətinə malik olan insana istiqamətlənir, onun yaratdığı dövrün mədəniyyətini dərk edir. İnsan varlığının mənası axtarırları aparır, dünyanın ümumi elmi mənzərəsini verir, bütövlükdə “dünya-insan” münasibətləri ilə bağlı problemləri nəzəri cəhətdən əsaslandırır. Bununla da o, həm də elmin inkişafına şərait yaradır, bu prosesə müsbət təsir göstərir.

Nəzərdə tutulmalıdır ki, elmin inkişafı əsas və son məqsəd olmayıb, cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin bütün sahələrini səmərəli təşkil etməyin, insanı mənəvi zənginləşdirməyin, onun şəxsiyyət kimi hərtərəfli inkişafına nail olmağın çox mühüm vasitəsi rolunu oynayır. Buna görə də elmi biliyə sadəcə obyektiv həqiqətləri ifadə edən rəşional məntiqi formaların sxemi və məcmusu kimi yanaşmaq doğru deyildir. Əslində hər bir dövrdə elmin inkişafı bu və ya digər dərəcədə insanların dünyagörüşü, təhsili, mənəvi kamillik dərəcəsi və ümumi mədəni səviyyəsi ilə sıx bağlı olub, onların hər birinin təkmilləşdirilməsinə və inkişafına xidmət edir. Elmin sözün geniş mənasında götürülən bu amalı onun, insanın varlığı, həyatının mənası və taleyinin dərini qatlarını əhatə edən fundamental xarakterli sualları cavablandırmaq məqsədi güdən fəlsəfə ilə yaxınlığının təməlinə dayanır.

#### ƏDƏBİYYAT

1. Голубенцев В.О., Данцев А.А., Любченко В.С. Философия науки Ростов Феникс 2007, 541 с.
2. Койре А.В. Очерки истории философской мысли о влиянии философских концепций на развитие научных теории. М.: УРСС, 2003, 247 с.
3. Лебедев С.А. Философия науки. М.: Юрайт 2012, 288 с.
4. Поппер К. Объективное знание. Эволюционный подход. М., 2002, 237 с.
5. Философия. Под ред. В.П.Кохановского. М.: Кнорус, 2014, 368 с.

## **ФИЛОСОФИЯ И РАЗВИТИЕ НАУЧНОГО ЗНАНИЯ**

**З.Дж.ГАДЖИЕВ**

### **РЕЗЮМЕ**

Статья посвящена анализу взаимовлияний и единства философии и развития научных знаний. В ней раскрываются следующие основные направления влияния философии на развитие науки: философские основания науки; роль философии в формировании методологических основ и парадигмы конкретных наук; значение философии для развития ценностно – целевого аспекта науки и прогнозирования ее будущего развития.

Одновременно подчеркивается сложный и многогранный характер взаимоотношений философии и науки, рассматриваются основные концепции по данной проблеме.

**Ключевые слова:** философия, развитие научного знания, философские основания науки, методология, парадигма, ценности.

## **PHILOSOPHY AND THE DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE**

**Z.J.HAJIYEV**

### **SUMMARY**

The article deals with the interrelationship between philosophy and the development of scientific knowledge, as well as the analysis of harmony between them. Philosophy influences the development of science in the following directions: the philosophical foundation science, the role of philosophy in methodological base of science and the formation of paradigm, the importance of philosophy for the value – intention aspect of scientific knowledge. The complex character of the interrelationship between philosophy and the development of scientific knowledge is emphasized and the fundamental conceptions on the mentioned issue are considered.

**Key words:** philosophy, development of scientific knowledge, philosophical base of science, methodology, paradigm, value.

**POLİTOLOGİYA****UOT 342-34****AZƏRBAYCANDA SİYASİ TRANSFORMASIYALAR  
ŞƏRAİTİNDƏ İNFORMASIYA SİYASƏTİ****X.Q.NİYAZOV****AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu****xalid-555@mail.ru**

*Siyasi elmin ən ziddiyyətli məqamlarından biri olan transformasiya prosesləri ölkələrin sosial həyatına hər zaman ciddi təsirini göstərmiş, cəmiyyətlərdə bir sıra istiqamətlər üzrə ənənəvi standartları dəyişdirə bilmişdir. Tədqiq edilən məqalədə siyasi transformasiyalar şəraitində informasiya siyasətinin vətəndaş cəmiyyətinin həyatında oynadığı əhəmiyyətli roldan danışılır. Onun hüquqi-demokratik dövlət quruculuğu prosesində ən vacib amillərdən biri olduğu elmi faktlarla əsaslandırılır. Eyni zamanda informasiya siyasətinin mahiyyəti, məzmunu, təbliğat imkanları xarici ölkə alimlərinin elmi-nəzəri araşdırmaları kontekstində ciddi təhlil edilmişdir. Məqalədə Azərbaycan Respublikasında yürüdülmən informasiya siyasətinin, hüquqi dövlət quruculuğu və həyata keçirilən demokratik islahatlarla qarşılıqlı vəhdəti, onların bir-biri ilə əlaqələndirici fəaliyyəti tədqiq edilmişdir.*

**Açar sözlər:** demokratiya, siyasi sistem, vətəndaş cəmiyyəti, informasiya, hüquqi dövlət, Azərbaycan Respublikası, siyasi transformasiya.

Mürəkkəb sosial-iqtisadi, siyasi proses olan transformasiya istənilən ölkə həyatında hər zaman mühüm dəyişikliklərlə müşayiət olunmuş, cəmiyyətlərdə bir çox istiqamətlər üzrə ənənəvi standartları radikal şəkildə dəyişdirə bilmişdir. Xüsusən də siyasi - iqtisadi müstəvidə transformasiyalar həm bir-birini tamamlayaraq yeni stereotiplərin köhnələr üzərində birmənalı üstünlüyünü şərtləndirmiş, həm də inkişaf prosesinin gedişinə əsaslı surətdə təsir göstərmişdir.

Siyasi transformasiya siyasi sistemin və ya onun struktrunun ayrı-ayrı elementlərinin formasının, təbiətinin, xarakterinin dəyişməsi prosesidir. Burada əsas olan siyasi həyatın forma və məzmununun, onun institusional sferalarının, norma və dəyərlərinin, siyasi davranış modelinin dəyişməsidir. Bir sistemdən digərinə keçid eyni zamanda müəyyən siyasi kursun formalaşdırılıb həyata keçirilməsini özündə ehtiva edir.

Bütövlükdə, sistemin transformasiyası gedişində istər siyasi elitanın, istərsə də geniş kütlələrin davranışı əsaslı dəyişikliklərə məruz qalır. Bu zaman ictimai-siyasi proseslərə rəhbərlik edən liderlərin həyata keçirdiyi siyasət

əvvəlkindən fərqlənir. Elmi ədəbiyyatda siyasi sistemin dörd forması müəyyən olunmuşdur:

1. Plüralist demokratiya nəzəriyyəsinin müəlliflərindən Amerikalı politoloq R.A.Dalın təsnif etdiyi demokratik, avtoritar, totalitar sistem [10,18].
2. Nəzəri və müqayisəli siyasətşünaslıq üzrə mütəxəssis olan digər bir Amerikalı alim – H.Almondun müəyyənləşdirdiyi anqlo-amerikan, Avropa, sə-nayeyəqədər və totalitar sistemlər [8,23].
3. Əsasında cəmiyyətin idarəçilik üsullarının durduğu administativ – koman-da, rəqabətli, sosiomədəni sistem [14,26].
4. Dövlətin siyasi sistemdə yerinə və roluna görə müəyyən olunan etaktratik (hakimiyyət-mülkiyyət) sistem [17,19].

Qeyd edilənlərdən aydın görünür ki, siyasi sistemləri müxtəlif rakurs-lardan tədqiq etmək mümkündür. Onların birindən digərinə transformasiyası təkcə dövlət idarəçilik formasını deyil, eyni zamanda dövlət və cəmiyyət ara-sında münasibətlərin hansı müstəvidə qurulmasını da müəyyənləşdirir. Bu o deməkdir ki, transformasiyanın aparıcı gücü məhz cəmiyyətdir, xalqdır. Lakin insanlar heç də həmişə dəyişikliklərin doğru yollarını seçmək üçün lazımi im-kanlara malik olmurlar. Adətən, dəyişiklik variantları obyektiv və subyektiv amillərin qarşılıqlı münasibətlərindən asılıdır. Daha güclü olduqları halda sub-yektiv faktorların fəaliyyəti transformasiyanın istiqamətini fərdlərin maraq-larına uyğun dəyişdirə bilər. Nəticədə transformasiya mütərəqqi və ya reqressiv ola bilər.

Sistemin transformasiyası bir sıra obyektiv amillərin üstünlüyü şəraitində spontan xarakter daşısa da, xarici qüvvələrin təsirindən uzaqlaşmaqla hər hansı bir kəskin dəyişikliyə uğramadan baş tutur. Rəvan gedən transformasiya pro-sesi cəmiyyət həyatında əhəmiyyətli inkişaf meyilləri ilə müşayiət olunur. Transformasiya, həmçinin ölkələr qrupunu, ayrılıqda götürülmüş bir ölkəni və cəmiyyət həyatını əhatə etməklə ümumi və lokal miqyasda baş verə bilər.

Postkommunist transformasiyasına gəldikdə isə o demokratik sistemə keçid prosesinin klassik modellərindən bir sıra spesifik iyerarxik prosedur və struktur faktorları baxımından fərqlənərək, tranzitar formaların qarşılıqlı xarak-terini özündə əks etdirmişdir. Tanınmış amerikalı tranzitoloq V.Bans bu xüsüs-da qeyd edir: “Postkommunizm demokratiyaya keçiddən daha böyük bir şey-dir; bu, siyasəti, iqtisadiyyatı və ictimai həyatı əhatə edən inqilabdır” [22, 92].

Qeyd olunmalıdır ki, postkommunist transformasiyası demokratik ak-torların çatışmazlığı, cəmiyyətdə sosial və siyasi kapitalın yetərinə inkişaf et-məməsi, elita və kütlənin prioritet və dəyərlərinin müəyyənləşdirilməsində fikir ayrılığına əsaslanan subyektiv məqamlara malik olmuşdur. Məhz postkom-munist transformasiyası bəzi hallarda hakim elitanın demokratik sistemə keçid prosesində hakimiyyətdə qalaraq daha güclü mövqeyə sahiblənə biləcəyininin mümkünliyünü üzə çıxarır.

Azərbaycanda, eləcə də digər postsosialist ölkələrində siyasi transforma-siya siyasi mühitin məzmununda yaşanan dəyişikliklərdə əks olunmuş ziddiy-

yətli proses olmuşdur. Ölkədə siyasi sistemin transformasiyanı iki mərhələyə ayırmaq mümkündür. 1990-cı illərin əvvəllərini əhatə edən ilk dövr milli dövlətçiliyin yaranması ilə xarakterizə olunsa da, ictimai-siyasi və geosiyasi proseslər siyasi transformasiyanın xaotikliyinə şərtləndirmiş, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi vəziyyəti gərginləşdirmişdir. Bu da öz növbəsində ölkəni sürətlə böhrana doğru yuvarlamış, Azərbaycanın müstəqilliyini ciddi sual altında qoymuşdur. Bu fonda uğurlu informasiya siyasətindən də danışmaq mümkünsüz idi.

Ümumiyyətlə, bu dövrdə ölkədə hüquqi, demokratik siyasi sistemin yarıdılmasına qabil hakimiyyət yox idi. "... həmin dövrdə iqtidarda olan qüvvələr xalqı ümummilliyə maraqlar ətrafında səfərbər edən, onun kimliyini, yaratdığı dövlətin və siyasi sistemin xarakterini, mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlayacaq məqsədyönlü siyasət həyata keçirə bilmədi. Keçmiş ictimai-siyasi sistemdə formalaşmış bütün dəyərlərdən, o cümlədən elmi, intellektual və mənəvi potensialdan kütləvi şəkildə imtina meyli cəmiyyətdə ciddi siyasi-ideoloji boşluq yaratdı" [4]. Bütün bunlar siyasi transformasiya prosesinin ağır getməsinə şərtləndirmiş, Azərbaycan cəmiyyətini yeni problemlərlə üz-üzə qoymuşdur.

Yaranmış vəziyyətdə demokratik dəyərlərə söykənən siyasi sistemə keçid və cəmiyyət tərəfindən dəstəklənən milli liderə ehtiyac özünü tam şəkildə büruzə verirdi. Bu dövrdə Azərbaycanda yeganə belə şəxs görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev idi. Məhz onun rəhbərliyi ilə hüquqi, siyasi, iqtisadi müstəvidə başlanan, islahatlar demokratik dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasını təmin etmiş, eyni zamanda siyasi sistemin transformasiyanın növbəti vacib mərhələsinin başlanmasını şərtləndirmişdir. Ulu öndər 1993-cü il iyunun 15-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçilərkən respublikanın demokratik yolla inkişafının zəruri olduğunu vurğulayaraq bildirmişdir: "Müstəqil Azərbaycanda demokratiya inkişaf etdirilməlidir. Siyasi plüralizmə geniş yol verilməlidir. Azərbaycan Respublikasında Konstitusiyanın pozulmasına, qanun pozuntularına yol verilməməlidir. Dövlət quruculuğu və cəmiyyətin formalaşması məhz demokratik prinsiplər əsasında olmalıdır. Siyasətdə və iqtisadiyyatda sərbəstlik, hürriyyət, insan azadlığı, insan hüquqlarının qorunması və sərbəst iqtisadiyyat, bazar iqtisadiyyatı prinsipləri bərqərar olmalıdır" [2,9].

Ümummilliyə lider Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə gəlişi ilə ölkədə ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni-mənəvi tərəqqi prosesinə start verildi. Ən əsası isə demokratiya, bazar iqtisadiyyatı, eyni zamanda, milli dövlətçilik sahəsində əməli addımlar atılmasına başlandı. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən siyasi islahatlar ilk növbədə cəmiyyətdə konstruktiv əməkdaşlığın qurulması, vətəndaş həmrəyliyi prinsipinin ön plana çıxmasına istiqamətlənmişdir. Siyasi transformasiya prosesində hüquqi dövlət quruculuğuna və vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar olmasına əsas diqqət yetirilmişdir. Ümumiyyətlə, ulu öndərin rəhbərliyi altında transformasiya prosesinin aşağıdakı sahələri əhatə etdiyini söyləmək mümkündür:

1. *Demokratik tələblərə uyğun olaraq ölkədə yeni hüquqi dövlətin,*

*vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasına start verilməsi;*

*2. Hakimiyyətin xalq iradəsi əsasında formalaşması və seçkili orqanlar vasitəsilə ifadə olunması, bunun üçün müvafiq qanunvericilik bazasının formalaşdırılması;*

*3. İctimai-siyasi proseslərdə sosial, siyasi, dini, irqi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq vətəndaşların iştirakının, hüquq və azadlıqlarının təmin olunması;*

*4. Təkpərpartiyalı sistemdən çoxpartiyalılığa keçid əsasında siyasi sistemin inkişaf etdirilərək daha təkmil hala gətirilməsi;*

*5. Cəmiyyətdə milli həmrəyliyinin formalaşdırılması, mövcud resurslarının dövlət quruculuğu prosesində iştirakının təmin edilməsi;*

*6. Demokratik dəyərlər əsasında siyasi mədəniyyətin formalaşdırılması, ölkənin sürətli inkişafının reallaşdırılması, dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi və s.*

Bütün bunlar ümummillə ideoloji dəyərlər əsasında həyata keçirilərək siyasi transformasiyanın uğurunu da şərtləndirən amillər olmuşdur. Bununla ictimai-siyasi, mənəvi-ideoloji, eləcə də sosial-iqtisadi transformasiyanın mühüm mərhələsi başlanmışdır.

Amma cəmiyyətin burada iştirakının təmini üçün dövlətin informasiya müstəvisində artıq sovet dövründən fərqli olan siyasətin həyata keçirilməsi də zərurətə çevrilmişdi. Çünki bu siyasət cəmiyyətin informasiya infrastrukturunun inkişafı demək idi.

Məsələyə siyasi və ideoloji plüralizm kontekstində yanaşılması da xüsusi aktuallıq kəsb edirdi. Çünki informasiya dövlət və cəmiyyətə başlıca təsir vasitələrindən biridir. Qloballaşma şəraitində informasiyaya çıxış yollarının maksimum diversifikasiyası təmin edilməlidir. Çünki zənginlər informasiya, bilik və texnologiyalara çıxış sayəsində daha da zənginləşdikdə, kasıb təbəqə isə bu cür imkanlardan məhrum olaraq daha təminatsız vəziyyətə düşdükdə bu, dövlət daxilində və dövlətlər arasında ciddi çatlar yaradır [19, 45].

Məhz bu səbəbdən informasiya əlçatanlığının geniş müstəvidə həyata keçirilməsi inkişafın əsas şərtlərindədir. Çünki medianın manipulyasiya imkanları kifayət qədər genişdir. Bu da medianın vətəndaşların siyasi şüur və davranışına aktiv surətdə təsirin göstərməsinə şərait yaratmaqla cəmiyyətdə “dördüncü hakimiyyətin” aparıcı rolunu üzə çıxarır. Hətta son dövrlərdə bəzi tədqiqatçılar KİV-in hakimiyyəti kimi səciyyələndirilən “mediakratiya”dan belə danışırlar.

Tarixi təcrübə, xüsusən də Azərbaycanın yeni tarixi göstərir ki, media müxtəlif siyasi məqsədlərə xidmət üçün bütün texniki-ideoloji imkanlara malikdir. Bu da o deməkdir ki, cəmiyyətin gələcək inkişaf yolunun cızılmasında media əhəmiyyətli rol oynayır. Media öz zəngin resurs potensialını birləşdirərək və vahid informasiya məkanı yaradaraq, cəmiyyətin həmrəyliyini, ümummillə ideyanın formalaşmasına kömək edə bilər.

Eyni zamanda KİV “informasiya müharibələri” sayəsində ictimai gərginlik, demokratik strukturlara inamsızlıq da yarada bilər. Bu mənada dövlət in-

formasiya siyasətində transformasiya prosesinin gedişində mediaya daim xüsusi diqqət ayrılmış, onun yeni tələblər əsasında fəaliyyətinin təmin olunması həyata keçirilmişdir. Bunlar həm də Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən informasiya siyasətinin uğurlarını şərtləndirən başlıca faktorlardan biri hesab olunurdu.

Prof. Ə.Həsənovun qeyd etdiyi kimi, azad mətbuatın inkişafına əngəl yaranan süni məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, KİV-in maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, mətbuat işçiləri ilə mütəmadi görüşlər ənənəsinin yaradılması, KİV-lə bağlı problemlərə operativ və prinsipial müdaxilə Heydər Əliyevin azad sözə və onun daşıyıcılarına münasibətini səciyyələndirən faktlardır [6, 10].

Yeni şəraitdə uğurlu informasiya siyasətinin əsasını məhz medianın təşkil etməli olduğu özünü qabarıq büruzə verirdi. Bu zərurət həm də Azərbaycanın inteqrasiya etməyə hazırlaşdığı avroatlantik məkan təcrübəsindən irəli gəlirdi.

Avroatlantik məkanda informasiya siyasətinin reallaşmasında media indinin özündə də müstəsna rola malikdir. Burada media “yumşaq güc” qismində cəmiyyətə təsir göstərən başlıca vasitə qismində çıxış edir və artıq bununla bağlı xeyli nəzəriyyə də işlənmişdir. “Yumşaq güc” konsepsiyasının əsasını qoyan C.Nay təsdiq edir ki, beynəlxalq arenada dominantlıq etməyə çalışan dövlət çoxsaylı informasiya materiallarının istehsalını da həyata keçirə bilməli, bununla təsir gücünü nümayiş etdirərək gündəmi formalaşdırmağı bacarmalıdır [21, 222]. “Yumşaq güc”ün qısamüddətli perspektivdə ən səmərəli təsir vasitəsi ictimai rəyə asanlıqla təsir göstərən, böyük sayda kütlələrin şüurununu asanlıqla qısa müddətdə manipulyasiya edən, zəruri obraz və simvolları formalaşdırən kütləvi informasiya vasitələridir [12, 16].

E.P.Proxorovun fikrincə, ictimaiyyətin hər hansı hadisəyə münasibətinin formalaşmasında əsas rol məhz mediaya məxsusdur: “Kütləvi informasiya fəaliyyəti nəticə etibarını ilə idarəedici mövqeyə təsir göstərir. İstehlakçıda məhz əldə etdiyi informasiya sayəsində dünyada reallıq barədə təsəvvür formalaşır. Məlumatlandırma nəticəsində jurnalistika informasiya istehlakçısı üzərində rəhbərlik edir” [15, 99].

Qabaqcıl dünya təcrübəsi artıq belə bir reallığı fakt şəklində meydana qoymuşdu ki, istənilən ölkənin informasiya məkanı və informasiya mühiti, informasiya ehtiyatları və texnologiyaları cəmiyyətin sosial-iqtisadi, elmi-texniki və mədəni inkişafının səviyyəsini və dinamikasını müəyyənləşdirir [3].

Nəzərə almaq lazımdır ki, bu dövrdə işğalçı Ermənistan və hamiləri Azərbaycana qarşı genişmiqyaslı informasiya müharibəsi aparırdılar. Ümumiyyətlə, SSRİ-nin çöküşü fonunda belə bir reallıq üzə çıxmışdı ki, müasir dünya siyasətinin əsas tərkib hissələrindən biri məhz informasiya siyasətidir. Dünya ictimaiyyəti əmin olmuşdur ki, soyuq müharibədə amerikalıların qələbəsini təkcə müasir silah növləri, iqtisadi üstünlük yox, eyni zamanda, yeni infor-

masiya texnologiyalarından bacarıqla istifadə təcrübəsi təmin etmişdir.

1990-cı illərdə Azərbaycan təcrübəsi fonunda o da özünü qabarıq göstərirdi ki, yeni informasiya texnologiyalarına çıxışın yoxluğu dövlətin özünün də inkişafını ləngidir, vətəndaşların informasiya hücumlarından etibarlı müdafiəsinə imkan vermir. Bütün bunları əvvəlcədən görən ulu öndər Heydər Əliyevin diqqət yetirdiyi məqamlardan biri məhz ölkədə yürüdülmən informasiya siyasəti fonunda müasir informasiya texnologiyalarının inkişaf etdirilməsi, informasiya sənayesinin yaradılması, yerli informasiya resurslarından səmərəli istifadə edilməsi olmuşdur. Yürüdülmən yeni informasiya siyasəti fonunda medianın bu istiqamətdə roluna nəzər salan Heydər Əliyev bildirdi: “Mətbuat demokratiyanı dərinləşdirən, siyasi inkişafa təkan verən qüdrətli vasitədir. Bu gün əsas vəzifə onun geniş imkanlarından milli dövlət quruculuğunda, demokratik dəyərlərin bərqərar edilməsində, sivil vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında, islahatların həyata keçirilməsində, insanların mənəvi saflaşmasında səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir. Mətbuat həyatın güzgüsü, həqiqətin carçısı olmalıdır, insanları yüksək ideallar uğrunda mübarizəyə səsləməli və səfərbər etməlidir” [6, 24].

İnformasiya siyasətinə siyasi təsir vasitəsi və siyasi məqsədlərə nail olmaq aləti kimi də baxmaq olar, çünki informasiya siyasətinin subyektləri informasiyanın köməyi ilə insanların şüuruna, psixikasına, onların davranış və fəaliyyətinə həm dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin, həm də öz maraqları çərçivəsində təsir göstərə bilirlər. Müasir dövlətlər informasiyanın belə bir mahiyyətini yaxşı bildiklərindən ki, başqaları ilə hər hansı bir savaşa, qarşıdurma şəraitində informasiyanın gücündən öz məqsədləri naminə istifadə etməyə cəhd göstərirlər. Bu səbəbdəndir ki, bir çox ölkələrin Müdafiə Nazirliyinin tərkibində müharibə və sülh vaxtı informasiya müdaxiləsinə qarşı fəaliyyət göstərən, müvafiq xidmət bölməsi mövcuddur. 1990-cı illərdə bu məsələ Ermənistanın işğalçılıq siyasəti fonunda Azərbaycan üçün xüsusilə aktual idi. Dövlət informasiya siyasətində bütün bu məqamları nəzərə almağa məcbur idi.

Eyni zamanda, yeni siyasi şəraitdə informasiya siyasəti demokratik sistemlərin əsas struktur prinsiplərindən biri olan plüralizmin bərqərar olmasını da təmin etməli idi. Bu vəziyyətdə Azərbaycanda Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında atılan ən vacib addımlardan biri kütləvi informasiya vasitələrinin siyasi sistemin əsas institutlarından birinə çevrilməsi olmuşdur.

Ümumiyyətlə, siyasi institutlar siyasi funksiyaların, münasibətlərin, idarəetmə tiplərinin formaları və məzmununu özündə ehtiva edir [20, 52]. Belə bir amil yeni dövrdə kütləvi informasiya vasitələrinin bir siyasi institut kimi hansı vacib rolun icrasını həyata keçirdiyini daha aydın təsəvvür etməyə imkan verir. Demokratik cəmiyyətlərdə kütləvi informasiya vasitələri siyasi sistemin kommunikativ funksiyasının həyata keçirilməsi üzrə ixtisaslaşır və bu səpkidə ixtisaslaşan jurnalistika fəaliyyəti artıq informasiya qanunvericiliyi və korporativ normalarla tənzimlənir.

Belə bir vəziyyətdə informasiya siyasətinin mühüm daşıyıcı elementlə-



rindən biri qismində media çox vacib siyasi funksiyaları da həyata keçirirdi. V.P.Puqaçov medianın aşağıdakı vacib siyasi funksiyalarını fərqləndirir:

1. *İnformasiya funksiyası. Bu, vətəndaşlar və hakimiyyət orqanları üçün əhəmiyyət kəsb edən ən vacib hadisələr barədə məlumatın alınması və yayılmasını nəzərdə tutur.*

2. *Maarifləndirmə funksiyası kütləvi kommunikasiya vasitələrindən və digər mənbələrdən əldə edilən məlumatları adekvat qiymətləndirməyə imkan verən bilgilərin vətəndaşlara ötürülməsini təmin edir.*

3. *Siyasi-sosiallaşma funksiyası konfliktlərin həllində vətəndaşların rolunu, milli-mənəvi dəyərlərin cəmiyyətdə oturuşmasını təmin edir.*

4. *Nəzarət funksiyası ictimai rəyin nüfuzuna əsaslanır. Bu zaman media cəmiyyətin maraqları baxımından hakimiyyətin fəaliyyətini nəzarətdə saxlayır, doğru olmayan addımları tənqid hədəfinə çevirir.*

5. *Artikulyasiya və maraqların ifadə funksiyası müxtəlif sosial qrupların, eyni mövqedə olan insanların öz fikirlərini açıq şəkildə bəyan etməsini ehtiva edir.*

6. *Səfərbərlik funksiyası insanları müəyyən siyasi fəaliyyətə münasibətdə mövqelərini ifadə etməsi və ya məqsədli şəkildə bu fəaliyyətə seyrçi, laqeyd yanaşma tərzini sərgiləməsini təmin edir.*

7. *İnnovativ funksiya ictimai problemlərin ortaya qoyulması, ona diqqət çəkilməsi yolu ilə siyasi dəyişikliklərə təşəbbüs edilməsidir.*

8. *Operativ funksiya medianın müəyyən partiya və siyasi assosiasiyalara xidməti ilə bağlıdır.*

*Nəhayət, daha bir funksiya cəmiyyətin özünün və ictimai rəyin formalaşdırılmasıdır [16, 47].*

Dövlət siyasətinin formalaşmasında medianın rolu məhz onun siyasi imkanları ilə müəyyən edilir. Xüsusən də demokratik cəmiyyət quruculuğu prosesində istənilən nəticəni verə bilən informasiya siyasətinin hazırlanıb həyata keçirilməsi çox mühümdür. Çünki bütün bunlar nəticə etibarilə ortaq məqsəd və dəyərlərin ərsəyə gəlməsi, müxtəlif sosial qruplar arasında effektiv əlaqə və dialoqun qurulmasını təmin edir.

Bir sözlə, dövlət siyasətinin formalaşdırılmasında cəmiyyətin iştirakı media olmadan mümkün deyildir. Digər tərəfdən, media dövlət siyasətinin təbliği, ümummilli səciyyə daşıyan məsələlərdə vətəndaşlarla eyni mövqenin sərgilənməsi məsələlərinə də töhfəsini verir. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, demokratik bir dövlətdə hakimiyyət informasiya qaynaqlarının çoxluğuna, ictimai rəyin bütün əsas çalarlarını özündə əks etdirən medianın müxtəlifliyinə müdaxilə etmir. Siyasi transformasiyaya məruz qalan cəmiyyətlərdə medianın bu missiyasının uğurla baş tutması xüsusi aktualıq kəsb edir. Çünki auditoriyaya yönəlmiş informasiyanın xarakterindən asılı olaraq cəmiyyətin, müxtəlif sosial qrupların, ayrı-ayrı şəxslərin fəaliyyəti vacib ictimai-siyasi əhəmiyyət kəsb edir.

Demokratik, hüquqi dövlətlərdə hər bir vətəndaş ölkə daxilində və dünyada nələrin baş verdiyini bilmək hüququna malikdir və bu, qanunla tənzim-

lənir. Aşkarlıq və demokratiya azad, müstəqil media olmadan mövcud ola bilməz. Açıq və informasiyalı cəmiyyətə keçid fonunda informasiya sferasına yetərinə diqqət ayırmayan, aktiv informasiya siyasəti yürütməyən hər hansı bir dövlət dünya birliyində layiqli yer tuta bilməz. Bundan başqa, istənilən sistemin də informasiya axını olmadan mövcudluğu mümkün görünmür. İnformasiya axınında pozuntular bütövlükdə sistemin özündə pozuntulara, səmərəliliyin azalmasına, mənfəət dərəcəsinin aşağı düşməsinə, itkilərə səbəb olur.

Azərbaycanın məhz qeyd olunan mərhələdə uğurlarını şərtləndirən başlıca amillərdən biri o idi ki, fikir plüralizminin bərqərar olması dövlətin siyasətinin ana xətlərindən birini təşkil edirdi. Ulu öndər Heydər Əliyev bununla bağlı bildirirdi: “Müstəqil, demokratik və hüquqi dövlət quruculuğu prosesini yaşayan Azərbaycan dövlətinin ictimai-siyasi həyatının bütün sahələrində olduğu kimi mətbuat və informasiya sahəsində də demokratiya prinsiplərinə dönmədən əməl olunur. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasında təsbit olunmuş fikir və söz azadlığı, siyasi plüralizm mətbuat və informasiya sahəsində Azərbaycan dövlətinin yeritdiyi siyasətin əsasını təşkil edir” [6, 17].

Siyasi plüralizm çox vaxt demokratiyanın ruhu adlandırılır və ifadə azadlığı üzərində qurulan ictimai-siyasi inkişafın mənbəyi kimi qiymətləndirilir. Siyasi plüralizm ideoloji amillərlə sıx bağlıdır. Obrazlı şəkildə ifadə etsək, ideoloji “qablaşdırmada” siyasi plüralizm siyasətdə mövqelərin, fikirlərin müxtəlifliyini əks etdirir və bu da nəticə etibararı ilə siyasi problemlərin optimal həll yollarını tapmağa imkan verir.

Azərbaycanda siyasi plüralizm şəraitində – azərbaycançılıq ideyasının ərsəyə gəlməsi, əhalinin ən müxtəlif təbəqələri üçün integrativ rol oynaması, dövlətin, vətəndaşların taleyüklü mənafeələrinə cavab verməsi Heydlər Əliyevin Azərbaycan qarşısında daha bir misilsiz xidmətlərindən biri olmuşdur. Bu gün də sözügedən ideologiya Azərbaycanın tərəqqisinə, güclənməsinə, xalqın həmrəyliyinə öz töhfəsini verir. Yürüdülmən informasiya siyasətinin kökündə həmin ideologiya aparıcı mövqelərini qorumaqda davam edir.

Siyasi plüralizm eyni zamanda liberalizmin əlamətidir və burada heç bir institut, o cümlədən də hər hansı bir şəxs hakimiyyətə tam nəzarət imkanlarını ələ keçirə bilməz. Hakimiyyət qolları arasında münasibətlər isə sosial tərəfdaşlıq və razılıq əsasında tənzimlənilir. Ölkəmizin yeni müstəqillik tarixində dövlətin və cəmiyyətin ideologiyası, siyasi plüralizm, eləcə də insan hüquqları və azadlıqları, o cümlədən söz azadlığı, dövlətin dünyəvi xarakteri kimi mühüm prinsiplər Azərbaycan Konstitusiyasında əks olunmuşdur.

Siyasi plüralizmin qaydalarının əsasında cəmiyyətdə əmin-amanlıq və qarşılıqlı razılığın qorunması mütləq dəyər kimi qəbul olunur: əgər qaydalar cəmiyyətin qəbul edilmiş mənəvi, iqtisadi və siyasi əsaslarına qarşı yönəlməyibsə, zoraklığa əsas yaratmırsa bütün mövqə və maraqlar qanuni sayılır [11, 151]. Burada diqqət insanın yalnız siyasi azadlığına deyil, ilk növbədə siyasi münasibətlərin qrup, kollektiv məzmununa yönəlir. Uzun müddət siyasi plüralizm konsepsiyası əsas hərəkətverici qüvvəsi öz siyasi maraqlarını mü-

dafiə edən siyasi qrupların “plüralist demokratiya” nəzəriyyəsinin əsasını təşkil etmişdir. Bu halda demokratiyanın məqsədi cəmiyyətdə plüralizmin inkişafını stimullaşdırmaq, vətəndaşlara maraqlarını ifadə etmək və kompromislər əldə etmək imkanı verməkdir. Elə ikinci dəfə hakimiyyətə gəldikdən sonra Heydər Əliyev Azərbaycanda demokratiyanın plüralist modelinin tətbiq edilməsinin zəruriliyini xüsusi olaraq vurğulamışdır. Ulu öndər qeyd edirdi ki, bizim qurduğumuz hüquqi dövlət plüralist demokratiyaya əsaslanmalıdır.

İndinin özündə də inkişaf etmiş müasir Qərbi ölkələrində plüralist demokratiya modeli geniş yayılmışdır. Plüralist demokratiya modelini xarakterizə edən əsas əlamətlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. *Demokratik siyasi sistemin əsas elementi maraqlı qruplardır;*
2. *Ümumi iradə müxtəlif qrupların münaqişəli əlaqələrinin və kompromislərinin nəticəsində yaranır;*
3. *Qruplar arasında rəqabət və tarazlığın təmin olunması;*
4. *Qrup və fərdi maraqlar siyasətin əsas aparıcı qüvvəsidir;*
5. *Dövlər sosial əlaqələrin fəal təminatçısı rolunda çıxış edir;*
6. *Dəyərlərin konsensus yolu ilə əldə olunması;*
7. *Ən əsas qrupların demokratik təşkili;*
8. *Hakimiyyətin müxtəlif təsir mərkəzləri arasında diffuziyası (bölünməsi) [1].*

Siyasi plüralizm ideyasının mərkəzində fərd yox, mütəşəkkil qrup dayanır. Siyasətin əsas subyekt qismində isə xalq və fərd deyil, qruplar çıxış edir. Bu cür qruplar qismində adətən, siyasi partiyalar çıxış edir. Azərbaycanda çoxpartiyalılığın inkişafı bu zəmində daim diqqət mərkəzində saxlanılmış, 1993-cü ildən etibarən sözügedən proses geniş vüsət almışdır. Hazırda ölkədə fəaliyyət göstərən belə partiyaların sayı 50-dən çoxdur və onların fəaliyyəti “Azərbaycan Respublikasının siyasi partiyalar haqqında” qanunu ilə tənzimlənir.

Bununla yanaşı, ölkəmizdə demokratiya və plüralizmin inkişafında vətəndaş cəmiyyətinin əsas atributlarından sayılan qeyri-hökumət təşkilatları böyük rol oynayırlar. Dövlət müstəqilliyi bərpa olunduqdan sonra Heydər Əliyevin diqqət yetirdiyi məqam ölkəmizdə çoxsaylı qeyri-hökumət təşkilatlarının yaranması olmuş, onlar da öz növbəsində vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması prosesini daha çevik hala gətirmişlər.

Siyasi-ideoloji plüralizm şəraitində həm demokratiyanın davamlı inkişafı, həm də buna müvafiq informasiya siyasətinin həyata keçirilməsində media yenə əvvəlki kimi vacib missiyaların daşıyıcısı rolunu məharətlə ifa edir. Çünki hazırda dövlətin ictimai-siyasi həyatında informasiya amili və bu informasiyanın çevik şəkildə cəmiyyətə ötürülməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həmin məlumatın çevik şəkildə hazırlanıb cəmiyyətə ötürülməsində ən effektiv vasitə isə məhz mediadır. Müasir dünyada kütləvi informasiya vasitələri cəmiyyətin siyasi həyatında çox mühüm rolun icraçısıdır və toplumun həyati fəaliyyətində kreativ funksiyaları icra etməklə böyük təsir gücünə malikdir [9].

Hazırda dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda

canda da media informasiya təminatı ilə yanaşı, ideoloji müstəvidə milli maraqların qorunmasına yönəlmiş mənzərənin formalaşdırılmasına əvəzsiz töhfələr verir. M.Parentiyə görə, media sosial-siyasi fəaliyyətin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan informasiya və dezinformasiyanın böyük hissəsini hazırlayaraq cəmiyyətə ötürür: “Bizim problemə, hadisəyə münasibətimiz, hətta yaşamamız, nəyin problem, nəyin adi hadisə olduğunu müəyyənləşdirməyimiz belə kommunikasiya dünyasına nəzarət edənlər tərəfindən təyin olunur” [13, 216].

Digər tərəfdən, beynəlxalq siyasi müstəvidə aktiv oyunçu roluna iddia edən bir çox ölkələr mövqelərini həm ölkə daxilində, həm də xaricdə fəal təbliğ etmək məqsədilə çoxsaylı informasiya kanallarına malik olmağı əsas məqsədlərdən biri kimi qəbul edirlər. Günümüzdə Qərbi ölkələri, Rusiya təcrübəsində bu fakt özünü kifayət qədər aydın şəkildə büruzə verir. Azərbaycanda qeyd edilən istiqamətdə son illərdə mühüm addımlar atılır, amma bu, daha çox ölkə həqiqətlərini dünya ictimaiyyətinə çatdırmağı, ölkə barədə yanlış məlumatların aradan qaldırılmasını hədəfləyir.

Prezident İlham Əliyev bununla bağlı bildirir: “Əvvəlki illərdə bizə qarşı koordinasiya edilmiş çox ciddi və çirkin informasiya kampaniyaları aparılırdı ki, guya Azərbaycan geridə qalmış dövlətdir, Azərbaycanda inkişaf, demokratiya yoxdur. Bunun məqsədi bəllidir – həm bizi öz təsiri altına salmaq, nəyəmə məcbur etmək və ümumiyyətlə, ölkə haqqında mənfi imic yaratmaq və ondan sonra öz maraqlarını rahatlıqla təmin etməkdir. Ona görə biz çalışırıq ki, Azərbaycan həqiqətlərini dünya ictimaiyyətinə çatdıraq və o qədər də geniş imkanlarımız yox idi. Bu gün bu imkanlar var. Yaxın tarix onu göstərir ki, biz bu istiqamətdə kifayət qədər geniş imkanlara malikik. Həm dövlət, həm də media orqanları bu istiqamətdə fəal işləyirlər. Məni sevindirən hal odur ki, biz vahid siyasət aparırıq. Çünki dövlət və media milli maraqları müdafiə edir. Çünki ümummilli məsələlərdə heç bir kənar fikir ola bilməz. Ona görə biz bundan sonra da çalışmalıyıq ki, Azərbaycan haqqında həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdıraq, ölkəmizi daha yaxşı tanısinlar, daha çox hörmət etsinlər [7].

Beynəlxalq münasibətlərdə dünya ictimaiyyətinin rəyi vacib faktora çevrildəndən bəri Azərbaycan da daxil olmaqla dövlətlərin xarici siyasətlərində media resurslarının xüsusi çəkisi sürətlə artır. Qeyd olunan xüsusda liderlik isə ABŞ-a məxsusdur. ABŞ lazımi informasiya imici yaratmaq üçün xüsusi media-strukturlar formalaşdırmışdır. Belə vəziyyətdə cəmiyyətin təhlükəsiz və sabit inkişafı media və dövlətin qarşılıqlı əlaqə mexanizmlərindən xeyli dərəcədə asılı vəziyyətə düşür. Qarşılıqlı əlaqələr zamanı vətəndaşların, vətəndaş cəmiyyətinin, dövlətin maraqlarının effektiv şəkildə müdafiəsi olduqca zəruridir. O da qeyd olunmalıdır ki, media və hakimiyyətin qarşılıqlı əlaqələri kifayət qədər mürəkkəb, ziddiyyətli prosesdir, amma onun yekun effekti vətəndaş cəmiyyətinin təhlükəsizliyini, fərdlərin dayanıqlı inkişafını təmin etməkdir [18, 38].

Azərbaycanda həyata keçirilən informasiya siyasəti kontekstində dövlət və media arasında qarşılıqlı münasibətlərin yüksək səviyyədə qurulması özünü getdikcə daha qabarıq göstərir. Medianın özünü-tənzimləmə orqanı və dövlət

qurumları ilə mətbuat arasında münasibətlərin nizamlanması funksiyalarını yerinə yetirən müstəqil Mətbuat Şurasının, “Azərbaycan Respublikasında kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına dövlət dəstəyi Konsepsiyası”nın tələblərinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun yaradılması, eləcə də dövlət tərəfindən atılan digər konstruktiv addımlar nəticəsində Azərbaycanda azad, plüralist media formalaşmışdır. Azərbaycanın mövqelərinin beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması, ölkəmiz haqda dünya ictimai rəyinin müsbət məqamlar üzərində köklənməsi medianın vacib vəzifələri sırasında yer alır.

Bütün bunların kontekstində 2003-cü ildə Azərbaycanda milli transformasiyanın yeni mərhələsinin başlanması özünü dövlətin informasiya siyasətində də bariz surətdə nümayiş etdirmiş, azad informasiya mühitinin və müstəqil media vasitələrinin yaradılması siyasəti yeni bir vüsət almışdır.

Cəmiyyətdə yeni texnologiyaların tətbiqi ilə informasiya dövriyyəsi və mübadiləsinin daha geniş bir miqyas alması informasiya siyasətini əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirmişdir ki, bu da demokratik tərəqqinin vacib məqamları sırasında yer almaqdadır. Ümumiyyətlə, Prezident İlham Əliyevin ulu öndər tərəfindən mükəmməl şəkildə və böyük dəqiqliklə qurulmuş sabit siyasi sistemi dövrün çağırışlarına cavab verəcək bir formada daha da inkişaf etdirməsi ölkənin siyasi-iqtisadi yüksəlişində yeni bir mərhələ açdı: “Prezident İlham Əliyevin prezidentliyinin əsas konsepsiyası güclü iqtisadi bazanın formalaşdırılmasından ibarət idi. Bu konsepsiya kütləvi şüurun və cəmiyyətin sosiomədəni bazasının mərhələlərlə postindustrial dəyərlər və demokratik ənənələr məcrasına transformasiyasına imkan yaratmalıdır. Bununla bərabər, geostrateji və geoiqtisadi məsələlər kompleksini həll etmək, milli tərəqqinin sabitliyini və davamlılığını təmin etmək, ölkəni beynəlxalq münasibətlərin obyektinə deyil, bu münasibətlərin subyektinə çevirmək lazım idi, çünki Yeni Dünya Nizamını formalaşdıran ümumdünya transformasiyaları dövründə Azərbaycanın global proseslərdə iştirakının təmin edilməsi son dərəcə zəruridir” (5). Ötən müddəti akad. R.Mehdiyev tərəfindən adı çəkilən vəzifələrin uğurla həyata keçirildiyini, Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərin fəal subyektinə çevirildiyini, artıq öz şərtlərini diqtə edəcək regional lider dövləti statusunu daha da möhkəmləndirdiyini ortaya qoyur.

#### ƏDƏBİYYAT

1. Əsgərov Z. Heydər Əliyev siyasətində demokratiya və plüralizm. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 2014, 06 may
2. Heydər Əliyev: Müstəqilliyimiz əbədidir (çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, müraciətlər, fərmanlar). I cild. Bakı: Azərneşr, 1993.
3. Həsənov Ə. Azərbaycan Respublikasında informasiya fəaliyyəti və təhlükəsizliyi siyasəti. “Geostrategiya”, Bakı, 2014, 31 mart
4. Həsənov Ə. Əbədiyaşarlıq rəmzi. “Geostrategiya”, Bakı, 2017, 10 may
5. Mehdiyev R. “Xalq qəzeti”. 16 yanvar 2008.
6. 135 illik yol. Bakı, 2010, 224 s.

7. <http://www.president.az/articles/24740> 16.01.2018
8. Алмонд Г. Политическая теория и политическая наука. СПб., 2004, 293 с.
9. Бритков В.Б., Дубовской С.В. Информационные технологии в национальном и мировом развитии//Общественные науки и современность, 2000, № 1.
10. Даль Р. Введение в теорию демократии. М., 1992, 321 с.
11. Огородников В.П. Лекция 6. Философские основания науки//История и философия науки: учебное пособие для аспирантов. Издательский дом «Питер», 2013, 151с.
12. Панова Е.П. «Мягкая власть» как способ воздействия в мировой политике: автореф. дисс. ... канд. полит. наук. М., 2012.
13. Паренти М. Демократия для немногих. М., 1990, 424 с.
14. Попова О.В. Политическая идентификация в условиях социальной трансформации, М., 2003, 357 с.
15. Прохоров Е.П. Введение в теорию журналистики: учебн. для студентов вузов, обучающихся по направлению и специальности «Журналистика» Е.П. Прохоров. 6-е изд. М.: МГУ, 2005, 321с.
16. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. 4-е изд., перераб. и доп. М.: 2005, 479 с.
17. Радаев В.В. Экономическая социология. М., 2005, 294 с.
18. Тоффлер Э. Метаморфозы власти: Пер. с англ. /Э.Тоффлер. М.: ООО «Изд-во АСТ», 2002, 426 с.
19. Федотов М.А. Право массовой информации в Российской Федерации. М.: Международные отношения, 2002, 624 с.
20. Хабермас Ю. Демократия, разум, нравственность. Московские лекции и интервью / под ред. Н.В.Мотрошиловой. М., 1995, 286 с.
21. Joseph Nye, Jr. The Paradox of American Power: Why the Worlds Only Superpower Cant Go It Alone. Oxford University Press, 2002, 541 p.
22. V.Bunce. "Comparing East and West". "Journal of Democracy", v. 6, No 3, 1995, p.92.

## **ИНФОРМАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА АЗЕРБАЙДЖАНА В УСЛОВИЯХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ**

**Х.Г.НИЯЗОВ**

### **РЕЗЮМЕ**

Трансформационные процессы, являющиеся одним из самых противоречивых аспектов политической науки, оказывают серьезное влияние на социальную жизнь стран и изменяют традиционные стандарты в обществах. В статье рассматривается важная роль информационной политики в жизни гражданского общества в условиях политических трансформаций. Научными фактами обосновывается то, что информационная политика является одним из основных факторов в процессе построения правового демократического государства. Наряду с этим, глубоко исследуются сущность, содержание и пропагандистские возможности информационной политики в контексте научно-теоретических исследований зарубежных ученых. В статье анализируется взаимодействие между информационной политикой, осуществляемой в Азербайджанской Республике, построением правового государства и проводимыми демократическими реформами, а также исследуется их взаимосоординирующая деятельность.

**Ключевые слова:** демократия, политическая система, гражданское общество, информация, правовое государство, политическая трансформация

## **INFORMATION POLICY OF AZERBAIJAN IN CONDITIONS OF POLITICAL TRANSFORMATIONS**

**Kh.G.NIYAZOV**

### **SUMMARY**

Transformational processes, which are one of the most controversial aspects of political science, have a serious impact on the social life of countries and change traditional standards in societies. The article considers the important role of information policy in the life of civil society in the context of political transformations. Scientific facts justify the fact that information policy is one of the main factors in the process of building a legal democratic state. Along with this, the essence, content and propaganda possibilities of information policy in the context of scientific and theoretical studies of foreign scientists were thoroughly investigated. The article analyzes the interconnection between the information policy carried out in the Republic of Azerbaijan, the construction of a rule-of-law state and the ongoing democratic reforms, and also examines their inter-coordinating activities.

**Key words:** democracy, political system, civil society, information, rule of law, political transformation

**PEDAQOGİKA****UOT 373.1****MÜASİR MÜƏLLİMİN İNNOVATİV PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİNİN  
MƏZMUNU VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ****İ.O.MƏMMƏDOVA***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**Elchin\_Mamedzade@hotmail.com*

*Məqalədə müasir müəllim haqqında geniş məlumat verilmişdir, eləcə də onun innovativ pedaqoji fəaliyyətinin məzmunu və xüsusiyyətləri açıqlanmışdır. Məqalədə qarşılıqlı münasibətlərin və qanunauyğunluqlarının nəzəri əsaslarının nəticələri qeyd olunmuşdur. Mövcud kontekstdə müasir müəllimin innovativ pedaqoji fəaliyyətinin məzmunu və xüsusiyyətləri açıqlanmışdır.*

**Açar sözlər:** müəllim, innovasiya, innovativ pedaqoji fəaliyyət, pedaqoji texnologiyalar, funksional komponentlər.

Ərəbcədən «علم» - «e'amal» fəaliyyət deməkdir. Artıq bizə məlumdur ki, innovasiya termini Şərq dünyasından uzaqdır, lakin «يوبرتال راكتبال» - «əl ibtikarü əl tərbui» - «təhsil innovasiyası» mənasını verdiyi üçün, müəllimin təhsilə gətirdiyi yeniliy, «ركتبيوبرتطاشن» - «nasihat tarbawiu mubtakir» ifadəsi isə müəllimin innovativ pedaqoji fəaliyyəti kimi qəbul edilmişdir [2].

Pedaqoji innovatika pedaqogika elminin bir qoludur. Pedaqoji innovatika pedaqoji fəaliyyətdə baş verən yenilikləri, onların prinsiplərini, metod və vasitələrini tədqiq edir (53).

Müasir müəllimin innovativ pedaqoji fəaliyyəti. Müasir müəllim yenilikləri yaratmalı, yüksək səviyyədə mənimsəməli və təhsilalanların təlim-tərbiyəsində onları praktiki tətbiq etməlidir [3].

Innovativ pedaqoji fəaliyyətinin strukturunu müəyyənləşdirmək prinsiplə əhəmiyyət kəsb edir. İnnovativ pedaqoji fəaliyyətin strukturunu müəyyənləşdirmək üçün pedaqoji elm və təcrübələrinin ən mühüm anlayışları olan “pedaqoji fəaliyyət” və “pedaqoji fəaliyyətin strukturu” anlayışlarının mahiyyətinə aydınlıq gətirmək lazımdır.

Məlum olduğu kimi, innovativ pedaqoji fəaliyyət təhsil mədəniyyətinin müxtəlif formalarının inkişafı və mənimsənilməsi əsasında məqsəduyğun dəyişiklik və islahatlarına təminat verən ətraf mühit ilə fəal münasibətdə olan



xüsusi keyfiyyətlərə malik müəllimin fəaliyyətidir [4].

Innovativ pedaqoji fəaliyyət modelinin təhlil və quruluşuna sistemli yanaşma prinsipinin tətbiqini perspektivli hesab etmək olar. Sistemli yanaşma ideyası yeni deyil. Sistemli yanaşma nəzəri və praktik problemlərin həlli üçün olan elmi metoddur. Lakin bu metod psixoloji-pedaqoji tədqiqatlarda son illərdə geniş şəraitdə tətbiq olunur.

Pedaqoji yeniliklərin yaradılması, onların pedaqoji cəmiyyət tərəfindən inkişaf etdirilməsi, qiymətləndirilməsi və nəhayət, tətbiq edilməsi məsələləri innovativ pedaqoji fəaliyyətin məzmununu təşkil edir. Pedaqoq-alimlərin və pedaqoqların əsas maraqlandığı sahə bilik sistemidir və onlara müvafiq olan fəaliyyətdir. Onlar pedaqoji yenilikləri və onun prinsiplərini, qanunlarını, vəsaitlərini, tətbiq etmə sərhədlərini və digər elmi xüsusiyyətləri ilə bağlı maraqlı araşdırmaların müəllifidir. Bütün bunlar innovativ pedaqoji fəaliyyətin metodoloji aspektlərinin öyrənilməsinə zəmin yaradır. Elmi-pedaqoji ədəbiyyatda innovativ pedaqoji fəaliyyətin metodik əsaslarını qurmaq üçün həmin anlayışın mahiyyəti belə şərh edilir: «İnnovativ pedaqogikanın metodologiyası bilik və fəaliyyətlər sistemidir. Yeniliklərin yaradılması, mənimsənilməsi və tətbiqi innovativ pedaqoji fəaliyyətin quruluşu ilə bağlıdır» Deməli, sistemli yanaşma yeni elmi istiqamətin yaranmasını şərtləndirir.

Funksional sistemlər nəzəriyyəsi pedaqogikada sistemli yanaşmadan istifadəyə şərait yaratmışdır. Yalnız elə seçilmiş kompleks sistemli adlandırmaq olar ki, qarşılıqlı təsir və əlaqə ilə nəzərə alınmış əlverişli nəticənin əldə edilməsinə yönəldilən komponentlərin qarşılıqlı əlaqə xüsusiyyətini qazanır.

Fikrimizcə, pedaqoji sistem dedikdə məqsədəuyğun olaraq şagirdin inkişafına yönəldilən fəaliyyəti ilə, xüsusi strukturla, onun elementləri arasında olan əlaqələr və münasibətlərlə səciyyələnən sistem başa düşülür. Hesab etmək olar ki, pedaqoji sistemlərdə əsas sistemi təşkil edən amil konkret şəraitdə xüsusi forma və istiqamətləri əldə edən fəaliyyətdir.

Pedaqogikada innovativ pedaqoji fəaliyyətin təhlilinə sistemlərin ümumi nəzəriyyə tətbiqi üçün çoxlu variantlar mövcuddur. Elmi-pedaqoji ədəbiyyatda pedaqoji sistemin mahiyyəti ilə bağlı verilən elmi şərhələrə diqqət yetirək:

1). «Pedaqoji sistemi məktəblilərin şəxsiyyətlərinin sonrakı sistemdə müstəqil, məsuliyyətli və səmərəli məsələlərin həllinə hazırlığı üçün formalaşması məqsədindən asılı olan struktur və funksional elementlərin əlaqələri kimi müəyyənləşdirmək olar»;

2). «Şəxsiyyətin formalaşması üçün təşkil edilmiş, məqsədyönlü pedaqoji təsirin qarşılıqlı əlaqəli vasitəsi, metod və proseslərin toplusu – pedaqoji sistem adlanır» [4].

Bu modeldən də beş tərkib strukturu ayırırlar:

1. Pedaqoji təsir subyekti;
2. Pedaqoji təsir obyekt;
3. Onların birgə fəaliyyət obyekt;
4. Tədrisin məqsədi;

5. Pedaqoji kommunikasiya vasitələri [7].

Fikrimizcə, bütün göstərilən komponentlər bir sistem təşkil edirlər. Bu o deməkdir ki, heç bir komponenti digərilə əvəz etmək və yaxud sistemdən çıxarmaq qətiyyəən olmaz. Hazırkı vəziyyətdə pedaqoji sistemin bütün struktur komponentləri həm düz, həm də əks asılılıqdadır. Ən başlıcası isə budur ki, tərtib edilmiş sistemlər məhz bir-birindən necə asılı olmaqlarını aydınlaşdırmaq lazımdır.

İnnovativ pedaqoji fəaliyyət müəllimin təşkilatçılıq bacarığı, onun təhsilalanlarla qarşılıqlı əlaqə yaratması qabiliyyəti ilə sıx əlaqəlidir.

Ə.Paşayev və F.Rüstəmov araşdırmalarında innovativ pedaqoji fəaliyyətin beş funksional komponentini qeyd etmişlər:

1. Qnostik komponent pedaqoqika elmləri sahəsinə aiddir. Yalnız özünə aid olan sahəni bilmək deyil, həm də təhsilalanların pedaqoji kommunikativ qabiliyyətlərini, psixoloji xüsusiyyətlərini, pedaqoqun hansı dərəcədə inkişaf etmiş özünüdərk etmə prinsipi nəzərdə tutulur. Təlim, eləcə də təhsil və tərbiyyənin məqsədləri, tədris olunan fənnin əhatə baxımından və onun məzmunu barədə ümumi biliklər, təhsilalanları hərtərəfli öyrənmək prinsipi, təlim prosesinin texnologiyalarını öyrənərək həm öyrədici, həm də tərbiyəedici treninqlər keçirmək zəruridir.

2. Layihələşdirici (planlaşdırma) komponenti tədris və tərbiyyənin perspektiv məsələləri, o cümlədən nailiyyətlərin strategiyası və üsulları haqqında təsəvvürlərdən ibarətdir. Bu komponent gələcəkdə inkişaf etməyə yaxşı şəraiti olan məqsədləri özündə cəmləşdirir.

3. Konstruktiv komponent. Bu komponent pedaqoqun öz fəaliyyətini, eləcə də tədris və tərbiyyəsinin perspektiv məqsədlərini nəzərə almaqla şagirdlərin fəallıqlarını özündə əks etdirir. İrəlidəki məşğələni yerinə yetirmək üçün müxtəlif əməliyyatlar kompleksini əhatə edir.

4. Kommunikativ komponent. Bu komponent müəllimin kommunikativ fəaliyyətini, onun şagirdlərlə qarşılıqlı əlaqəsini özündə cəmləşdirir. Kommunikasiyanın didaktik məqsədlərinə nail olmağa yönəldilmiş pedaqoji fəaliyyətin təsirliliyi ilə bağlılığı xüsusi olaraq qeyd olunur. Eləcə də kommunikativ komponent özündə müəllimin təşkilatçılıq, avtoritar, perspektiv və pedaqoji refleksiya kimi qabiliyyətlərini özündə əks etdirir.

5. Təşkilatçılıq komponenti pedaqoqun öz fəaliyyətini, eləcə də təhsilalanın fəaliyyətini təşkil etmək məharətindən ibarətdir. Bizə məlumdur ki, təlimin və tərbiyyənin faydalı, xeyirli, məqsədəuyğun, bir sözlə səmərəli olması üçün müəllimdən və onun təşkilatçılıq bacarığından asılıdır. Təhsilalanların kollektivini qarşılıqlı əlaqə yaratmaq prinsipi ilə təşkil etmək yaradıcı yanaşma tələb edir [6].

Bəzi tədqiqatlarda dörd funksional komponentdən bəhs olunur:

1. Prezentasiya (təqdim etmə) funksiyası. Bu funksiya şagirdlərin material məzmununu şərh etmələrindən ibarətdir.

2. İntensiv funksiya informasiyanın mənimsənilməsinə maraq yaradılma-

sından ibarətdir.

3. Təshih (düzəldilmiş) funksiya. Bu funksiya şagirdlərin özlərinin fəaliyyət nəticələrinin düzəlişi və müqayisəsi ilə bağlıdır.

4. Diaqnozlaşdırma funksiyası. Bu funksiya müəllimin fəaliyyətinin diaqnozlaşdırılmasından ibarətdir [6].

İnnovativ pedaqoji fəaliyyət modelləri çoxdur, onların hamısı pedaqoqun pedaqoji fəaliyyəti, pedaqoji bacarıqları, vacib peşəkarlıq keyfiyyətləri haqqında təsəvvür yaradır. İnnovativ pedaqoji fəaliyyət – fərdi deyil, birgə, kollektiv halda baş verən fəaliyyətdir. O, ünsiyyət qanunu ilə qurulur. İnnovativ pedaqoji fəaliyyətin əsas məqsədlərindən biri də budur ki, birgə və yaxud kollektiv halda baş verən fəaliyyət şagirdlərin şəxsiyyətyönümlü inkişafını təmin edir. Belə fəaliyyəti şagirdlərin tədrisi və tərbiyəsinə yönəldildəndə daha səmərəli olur.

İnnovativ pedaqoji fəaliyyəti müəllimin şəxsi kateqoriyası, yaradıcı prosesi və yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi kimi göstərilir.

Tədqiqatımız üçün müəllimin innovativ pedaqoji fəaliyyət strukturu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tələbələrin innovativ pedaqoji fəaliyyətinə hazırlaşdırılması məqsədi üçün konstruktiv modeli daha üstündür. Müəlliflərin konsepsiya bərsində təriflərinə görə, innovativ fəaliyyət təhsilin mövcud forma və metodlarının dəyişdirilməsinə, onların reallaşdırılması üçün yeni məqsəd və vasitələrin yaradılmasına yönəldilib. O, insanların məhsuldar yaradıcılıq fəaliyyətidir.

F.N.Honobolinin, V.İ.Zyaqvyazinskinin, V.A.Kan-Kalikanın, A.K.Markovun, N.D.Nikandrovanın və N.R.Yusufbəyovun innovativ pedaqoji fəaliyyətin istiqamətləri ilə bağlı elmi-tədqiqat araşdırmaları müxtəlif elmi-pedaqoji ədəbiyyatlarda öz əksini tapmışdır. Y.K.Babanski və M.M.Potaşnikov pedaqoji nailiyyətlərin öyrənilməsində və qabaqcıl innovativ pedaqoji fəaliyyət təcrübəsinin yayılmasında böyük rolları olmuşdur [57, 58, 122]. M.S.Burgin, V.Klarin, S.D.Polyakov, L.S.Podimov və A.V.Xutorskiy tərəflərindən müasir təhsil sistemində baş verən «innovasiya hadisələri» geniş araşdırılmışdır [14].

Pedaqoji elmdə «innovativ pedaqoji fəaliyyət» məqsədyönlü pedaqoji fəaliyyət kimi, yəni öz praktiki təcrübəsini refleksiya yolu ilə öyrənmək və müqayisə etmək bacarığı, yeni biliklərin mənimsənilməsində və keyfiyyətli pedaqoji təcrübənin əldə edilməsindəki kimi nailiyyətlər başa düşülür. Məqsədlərin, təhsilin məzmununun, forma və metodlarının, texnologiyalarının, təlimin vasitələrinin, idarəetmə sisteminin, bir sözlə pedaqoji prosesin komponentlərin dəyişdirilməsi innovativ pedaqoji fəaliyyətin əsas funksiyalarına aiddir.

İnnovativ pedaqoji fəaliyyət mövcud olan təlim-tərbiyənin və təhsil prosesinin yenilənməsinə və təkmilləşdirilməsinə zəmin yaradır.

Müasir təhsil sistemində ibtidai sinif müəlliminin innovativ pedaqoji fəaliyyəti ən mühüm komponentlərindən biridir. Pedaqogikada «innovativ pedaqoji fəaliyyət»in bir az daha dərin və geniş mənası vardır. Bu məqsədyönlü istiqamətləndirilmiş pedaqoji fəaliyyətdir. Öz pedaqoji təcrübəsinə əsalanmalı,

daha yaxşı nəticələr əldə etmək üçün təhsil-tərbiyə prosesini bir daha nəzərdən keçirməli və müqayisə etməli, öz təhsil təcrübəsinin əsasında yeni pedaqoji təcrübəni tətbiq etməli, planlaşdırmalı və təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə pedaqoji innovasiyaların həyata keçirilməsi üçün istiqamətləndirilməlidir. Bu istiqamət müəllimin yaradıcı potensialını əks etdirən sosial-pedaqoji bir fenomendir. Pedaqoji termin kimi innovativ pedaqoji fəaliyyət pedaqoji və metodik ədəbiyyatda yeni-yeni işlənir. Müasir lüğətlərdə innovativ pedaqoji fəaliyyət - yeniliyin pedaqoji fəaliyyətdə tətbiqi, təlim texnologiyalarında və təhsil-tərbiyənin məzmununda dəyişikliklərin edilməsi və onların keyfiyyətinin artırılmasıdır.

Innovativ pedaqoji fəaliyyətin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri vardır. Innovativ pedaqoji fəaliyyət müvafiq subyektlərin müstəqil fəaliyyətini müəyyən edir. Innovativ pedaqoji fəaliyyətin novatorluğu mövcud təcrübədən kənar, elmi-tədqiqat işlərində daha çox həyata keçirilir və bu proses tənzimlənir, eləcə də mövcud institutlar tərəfindən nəzarət edilir.

Innovativ pedaqoji fəaliyyət müəllimin innovativ potensialından asılıdır. Müəllimin innovativ potensialı aşağıdakı parametrlərlə ölçülür:

- Müəllimin yeni maraqlar və ideyalarının yaranmasında, eləcə də təcrübə formalarında onların proyektləşdirilməsi və modelləşdirilməsində yaradıcı qabibliyyətdən istifadə etməsi;

- müəllimin yeniliklərdən faydalanması;

- müəllimin estetik mədəniyyəti və təhsilli olması;

- müəllimin pedaqoji fəaliyyətini təkmilləşdirməsi üçün peşəkarlığını inkişaf etdirməsi;

- innovativ düşüncə tərzinə və yeni pedaqoji təfəkkürə malik olması.

Innovativ pedaqoji fəaliyyət ənənəvi məktəbəqədər müəssisələrdə və məktəblərdə, eləcə də müasir standartlara cavab verən, yeni avadanlıqlarla təchiz olunmuş yeni tipli təhsil müəssisələrində həyata keçirilə bilər. Innovativ təhsil müəssisələrində innovativ pedaqoji fəaliyyət empirik yolu (sınaqlar və səhvlər) ilə həyata keçirilir. Yeni tipli təhsil müəssisələrində innovativ pedaqoji fəaliyyət əvvəl yarananı təsbit etmək və stabil saxlamaq, axtarışların istiqamətini mövcud sistemin dəyişdirilməsinə yönəltməkdən ibarətdir.

Bizə məlumdur ki, reproduktiv fəaliyyət ənənəvi fəaliyyət nümunələrinin təkrarına əsaslanır və tanınmış vasitəsi ilə istənilən nəticənin əldə edilməsinə yönəldilir. Produktiv fəaliyyət yeni məqsədlərin hazırlanması və bu məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün yeni vasitələrin istifadəsi ilə bağlıdır.

Ekspərimənt innovativ pedaqoji fəaliyyətin aparıcı forması və əsas hissəsidir. Onun nəticələri təhsil-tərbiyə prosesi haqqında bilikləri daha da zənginləşdirir. Yeni ideyaların və texnologiyaların effektivliyini pedaqoji təcrübə əsasında yoxlamaq olur. İlk olaraq vurğulamaq lazımdır ki, qabaqcıl pedaqoji təcrübə - təhsil-tərbiyəvi, təşkilatı-pedaqoji fəaliyyətdir. Qabaqcıl pedaqoji təcrübə prosesi zamanı stabil müsbət nəticələr aktual pedaqoji problemlərin həllində orijinal formaların, metodların, fəndlərin, təlimin vasitələrinin istifadə-

sini təmin edir. Tərbiyənin, yeni təhsil sistemlərinin və yaxud ənənəvi formaların, metodların, fənd və vasitələrin inteqrasiyası qabaqcıl pedaqoji təcrübədə cəmləşir.

Qabaqcıl pedaqoji təcrübə innovativ pedaqoji təcrübə ilə sıx əlaqədə olsa da, əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Qabaqcıl pedaqoji təcrübənin meyarları aşağıdakılardır:

- Aktuallıq. Müəyyən mərhələdə tərbiyənin və təlimin ən əhəmiyyətli problemlərinə uyğun təcrübənin mövcudluğu;

- Yenilik. Əvvəllər məlum olunmayan biliklərin, formaların, fəaliyyət üsullarının nəzəriyyə və təcrübədə mövcudluğu. Bu elmi kəşflərə və pedaqoji fəaliyyətinin müəyyən aspektlərinin optimallaşdırılması üçün xas olan xüsusiyyətlərdir;

- Effektivlik. Konkret təcrübənin istifadəsi nəticəsində uşaqların inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi. Nəticələrin əldə edilməsi üçün müəllimin (tərbiyəçinin) və uşaqların birgə vaxtdan və gücdən ən optimal və səmərəli istifadə etmələri;

- Sabitlik. Uzun müddət digər qabaqcıl müəllimlərin təcrübəsini öz fəaliyyətində istifadə etmək qabiliyyəti;

- Rasionallıq. Yaxşı nəticələri əldə etmək üçün vaxtın düzgün bölünməsi nəticəsində ən məntiqli və münasib ideyaların həyata keçirilməsi;

- Perspektivlik. Qabaqcıl pedaqoqların təcrübəsinə yaradıcı yanaşmaq.

Bu meyarlar əsasında bilik və bacarıqların səviyyəsini qiymətləndirmək olar.

İnnovativ pedaqoji təcrübənin meyarları xüsusiyyətinə görə aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

- Tədqiqatçılıq xüsusiyyətlərinə görə. Onun mahiyyəti axtarışlar zamanı kəşf edilmiş orijinal məlumatlar;

- Novatorluğa görə. Onun məqsədi yaradıcı ideyaların istifadəsi əsasında təlim və tərbiyə təcrübəsinin təkmilləşdirilməsindən ibarətdir. Bir qayda olaraq, novator pedaqoji təcrübə yaradıcı axtarış, orijinal, mənalı pedaqoji ideyaların həyata keçirilməsinin nəticəsidir. Pedaqoji ədəbiyyatda pedaqoji təcrübənin zənginləşdirilməsi məqsədi ilə bir neçə ideyalar irəli sürülmüşdür [17].

Pedaqoji təcrübə, pedaqoq-novatorların yaradıcı axtarışının məhsulu kimi, müəyyən şərtlər altında bütün təhsil- tərbiyə sisteminin əsası sayıla bilər. Bu texnologiyanın təhsil təcrübəsində həyata keçirilməsi, pedaqoji elmin və qabaqcıl pedaqoji təcrübənin tətbiqi zamanı baş verir. Məqsədyönlülük və sistemlilik bu prosədə qabaqcıl pedaqoji təcrübənin modelləşdirilməsində bir kompleks təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu proses 4 mərhələdən ibarətdir:

1. Modelləşdirmə prosesi. Bu mərhələdə innovativ pedaqogika istisna olmaqla, alim-pedaqoqlar, eləcə də təhsil idarəetmə heyəti və işçiləri, təhsil müəssisələrinin və tədris xidmətlərinin rəhbərləri, müvafiq mənəvi və psixoloji, elmi-nəzəri, elmi-metodik, hüquqi amillər nəzərə alınmaqla, qabaqcıl pedaqoji

təcrübəyə yiyələnmək üçün, müəyyən nəzəri modelləri yaratmaq üçün birgə tədbirlər təşkil edir. Bu prosesin əsas komponentləri aşağıdakılardır:

- Yaradılacaq təcrübənin məqsəd və vəzifərini müəyyən etmək;
- Aktual təcrübənin və elmi-nəzəri mənbələrin analizi;
- Obyektin müəyyən edilməsi;
- Təcrübə modelinin stukturunun hazırlanması, onun planının və metodikasının həyata keçirilməsi, analizi və nəzarət edilməsi.

Bu mərhələdə planlaşdırılmış təcrübənin mahiyyətini, məqsədini, problemlərin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək vacib şərtlərdən biridir.

2. Təcrübə modelinin formalaşdırılması. Bu mərhələnin əsas xüsusiyyətləri pedaqoji, idarəetmə, elmi-metodiki anlayışların, sxemlərin, tövsiyələrin fəaliyyətinin vasitələr sisteminin alqoritmindən ibarətdir. Bu prosesin əsas komponentləri aşağıdakılardır:

- Təcrübənin aktuallığının əsaslandırılması;
- Təcrübənin nəzəri əsasları;
- Təcrübənin aparıcı ideyası;
- Təcrübənin texnologiyası;
- Proqnozlaşdırılan nəticələr.

Bu prosesin nəticəsi olaraq modelləşdirilmiş təcrübəni vahid şəkil kimi təsəvvür, onun effektivliyini nəzəri cəhətdən müəyyən etmək imkanını yaradır.

3. Təcrübənin yaradılması. Bu mərhələdə nəzəri model real pedaqoji fəaliyyətə çevrilir. O çətin və davamlı olaraq aşağıdakı sxem üzrə reallaşır:

- Yeni iş vasitələrinin mənimsənməsi məqsədilə nəzəri bilikləri öyrənmək;
- Müəyyən edilmiş vasitələrin tətbiqi;
- İştirakçıların fəaliyyətinin tənzimlənməsi;
- Təcrübənin ekspert qiymətləndirilməsi.

Bu mərhələnin yekununda pedaqoji təcrübə bir fenomen kimi görünür. Onun analizi, qiymətləndirilməsi və həyata keçirilməsi vacib şərtlərdən biridir.

4. Yaradılmış təcrübənin pedaqoji fəaliyyətdə həyata keçirilməsi. Onun həyata keçirilməsi üçün yaradılmış təcrübənin təsviri və tövsiyələrin olması vacibdir. İnnovativ pedaqoji fəaliyyət daxili (məqsəd, nailiyyətlərin vasitələri, təsir obyekti, fəaliyyətin subyekti, nəticə) və xarici (motivasiya, məzmun, əməliyyatlar) komponentləri əhatə edir. İnnovativ pedaqoji fəaliyyət qnostik (idrak), lahiyələşdirmə (məsələlər və onların həlli yollarının perspektiv planlaşdırılması), konstruktiv (müəllimin və öyrəncilərin qarşılıqlı əməkdaşlığı), kommunikativ (müəllimin həm öyrəncilər, həm də digər kolleqaları ilə qarşılıqlı əməkdaşlığı), təşkilatçılıq (müəllimin və öyrəncilərin mərhələli fəaliyyəti) funksiyalarını yerinə yetirir. Şəxsiyyətyönümlü, yaradıcı, təcrübə və eksperimental xarakterli təhsil- tərbiyə prosesində yanaşma innovativ pedaqoji fəaliyyətin əsas xüsusiyyətlərindən biridir [13].

İnnovativ pedaqoji fəaliyyət təhsil müəssisələrinin yenilənməsi, eləcə də təhsil sisteminin inkişafı üçün bir faktor kimi göstərilir. Təhsil müəssisələrinin

struktur və məzmun dəyişiklikləri innovativ pedaqoji fəaliyyətin nəticələri kimi qiymətləndirilir [10].

Müasir şərtlər altında cəmiyyətin, mədəniyyətin və bütövlükdə təhsilin inkişafında pedaqoji fəaliyyətə yeni yanaşmanın bir sıra amilləri mövcuddur. Sosial-iqtisadi dəyişikliklərin cəmiyyətdə baş verməsi təhsil sistemində, metodikada, eləcə də müxtəlif tipli təhsil müəssisələrində təhsil-tərbiyə işinin texnologiyasının təşkili prosesində köklü dəyişikliklərə təkan vermişdir. İbtidai sinif müəlliminin pedaqoji fəaliyyətinə inovativ yanaşma təhsil siyasətinin yeniləşməsində bir vasitə kimi çıxış edir. Təhsil məzmununun humanistləşdirilməsinin möhkəmləndirilməsində, akademik fənlər strukturunun həcmnin davamlı dəyişikliyinə; fənlərin tətbiqində yeni təlimin formaları və texnologiyaların təşkilində müəlliminin pedaqoji fəaliyyətinə inovativ yanaşma təhsil siyasətinin bir hissəsini təşkil edir. Deməli, ibtidai sinif müəllimlərinin peşəkarlığının artırılması məsələləri aktuallaşır. İbtidai sinif müəllimlərinin tədris mühitində pedaqoji biliyi və nüfuzunun rolu bu fikirləri əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Pedaqoji innovasiyaların inkişafı faktı ibtidai sinif müəllimlərin innovasiyaların mənimsənilməsində və tətbiqində münasibətlərin xarakterini dəyişdiyini müşahidə edilir. Ənənəvi təhsildə müəllim təhsil-tərbiyə prosesinin məzmununu müəyyənləşdirilməsində yeni proqramların hazırlanmasında, pedaqoji fəaliyyətində yeni üsullardan, texnologiyalardan istifadə etmək sərbəst deyildi. Hal-hazırda təhsil sistemində və müəllim mühitində innovativ pedaqoji fəaliyyət araşdırıcı və seçici xarakter daşıyır. Məhz buna görə pedaqoji kollektiv rəhbərlərinin fəaliyyətində, təhsil müəssisələrinin metodiki xidmətində müəllimlər tərəfindən tətbiq edilən pedaqoji innovasiyaların analizi və qiymətləndirilməsi həyata keçirilir.

Pedaqoji innovasiyaların uğurlu inkişafı və tətbiqi üçün lazımı şəraitin yaradılması zəruridir. Təhsil müəssisələrinin bazar münasibətlərinə daxil olması onların rəqabət qabiliyyətinin real vəziyyəti təşkil edir. Təhsil sektorunda xidmət edən hər bir kollektiv innovativ pedaqoji fəaliyyətdən yararlanır. Çünki hər bir kollektiv qarşı-qarşıya təhsil sahəsində xidmətlər göstərir. Rəqabət amili pedaqoji fəaliyyət üçün əsas səbəblərdən biridir. Bu gün təhsil müəssisələrin kollektivləri bazar rəqabətini qorumaq üçün müstəqil şəkildə qayğı göstərməlidirlər. Təhsil bazarında situasiyaya və onun proqnozlaşdırılmasına nəzarət, əsas və potensial rəqibləri müəyyən etmək, yeni elmi və texnoloji nailiyyətlərin yaranmasını müşahidə etmək zəruridir.

Müasir müəllimin innovativ pedaqoji fəaliyyətini nə müəyyən edir?

Qoyulan sual çox asan, elmi cəhətdən çox çətin bir sualdır. Asan tərəfi odur ki, innovasiyanın mahiyyəti hər kəsə aydındır, onun məzmunu, texnologiyası, müasir dövrümüz üçün yenidir. Çətin tərəfi odur ki, öz innovativ fəaliyyətini təsvir etmək, sübut edib təqdim etmək hər bir müəllimin işi deyil. Çünki innovasiya bir yenilik kimi müəllimin pedaqoji fəaliyyətində bütöv bir sistemdir. Bu sistemdə innovasiyanın mahiyyəti, məzmunu, hədəfləri, üsulları və təqdimatı göstərilmişdir.

Təlim-tərbiyə işlərində yüksək keyfiyyətin əldə olunması üçün onların məzmununda yeniliklərin tətbiq edilməsi müasir müəllimin innovativ pedaqoji fəaliyyətini təşkil edir.

Müasir müəlliminin innovativ fəaliyyətini şəxsi yanaşma, yaradıcı prosesin və ya yaradıcı fəaliyyətin nəticəsi kimi şərh etmək olar. İnnovativ pedaqoji fəaliyyət müvafiq mövzularda müvafiq şəxslərin fəaliyyət azadlığının müəyyən mövcudluğunu nəzərdə tutur. İnnovativ fəaliyyət şəxsiyyəti, özünü ifadə etmək üçün dəyəri bacarıqlarının yaradıcılıqla ifadə edilməsidir. İnnovativ prosedən irəli gələn çətinliklərin həlli perspektiv kimi qiymətləndirilməlidir [16].

İnnovativ pedaqoji fəaliyyətinin həyata keçirilməsi onun məntiqi nəticəsidir. Ən yaxşı təcrübələrin yayılması, təhsil bazarında məktəbin liderlik mövqeyi və müsbət imicinin yaranması innovativ infrastrukturunun formalaşması və davamlı inkişafı üçün zəmindir. İnnovativ pedaqoji fəaliyyət yaradıcı fəaliyyətin xüsusi fəaliyyət növü kimi təhsilin yenilənməsinə istiqamətləndirilmişdir. Cəmiyyətin ehtiyac və maraqların ödənilməsi insanların fəaliyyətinin nəticəsidir [17].

İnnovativ fəaliyyət mürəkkəb və çoxşaxəli bir fenomen olaraq, fərdlər arasında qarşılıqlı prosesin məzmununu əhatə edir. O, obyektin keyfiyyətlə yenilənməsinə, sistemli fəaliyyətin yaranmasına, yeniliklərin mənimsənilməsinə və tətbiqinə istiqamətləndirilmişdir. Bütün bu təzahürlər pedaqoji sahədə innovativ fəaliyyəti xarakterizə edir [11].

İnnovativ pedaqoji fəaliyyət anlayışı pedaqoji təcrübə anlayışı əsasında yaranmışdır. Pedaqoji fəaliyyət daima təlim zamanı əldə olunan bilik və şəxsiyyətin tərbiyə olunan keyfiyyətlərinə istiqamətləndirilmişdir. Təhsil islahatlarında hansı dəyərlər edirsə (üstünlük təşkil edir), pedaqoji fəaliyyət formalaşdırıcı (ənənəvi) və yaxud inkişafetdirici (humanistik) xarakterə malik ola bilər [22].

Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda məktəblərdə aşağıdakı dəyərlərin formalaşdırılması vacib hesab olunur. Azərbaycan Respublikasında təhsilin əsas məqsədi aşağıdakılardır:

1. Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək;

2. milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən, müasir tərəkürlü və rəqabət qabiliyyətli mütəxəssis kadrlar hazırlamaq;

3. sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsinə və ixtisasın daim artırılmasını təmin etmək, təhsilalanları ictimai həyata və səmərəli əmək fəaliyyətinə hazırlamaq;

Pedaqoji sistemlərin yenilənməsi müxtəlif səviyyələrdə həyata keçirilir. Bəzi müəssisələr yenilik konsepsiyalarının inkişafına başlayır, digərləri isə



yeni təhsil müəssisəsi kimi formalaşır [1].

Bizim tədqiqat işimizdə innovativ pedaqoji fəaliyyət təhlil edilərkən bu anlayışla bağlı üç yanaşma verilmişdir:

- reproduksiya və yaradıcılıq bir-birinə ziddir. Yaradıcılıq insan fəaliyyətinin bütün növlərinə xas olan keyfiyyətdir və onun xüsusiyyətlərinə əks reproduksiya ilə didaktik olaraq əlaqəlidir;

- reproduksiya və yaradıcılıq yeni, qeyri-şablon məhsula yönəldilən hər hansı dəyişdirilmiş fəaliyyətin iki əlaqəli tərəfləridir;

- reproduktiv fəaliyyət yaradıcılıq fəaliyyətinin şərtidir.

O.L.Berak öz elmi-tədqiqat işində yazır ki, «reproduksiya və yaradıcılıq iki vacib amildir, baxmayaraq ki, insanın məqsədyönlü yaradıcılığı fərqləndirən element kimi görünsə də». Hər hansı yaradıcılıq fəaliyyəti bilik (elm) reproduksiyasının elementləridir, əvvəlki təcrübəyə köməkdir. Əgər biz müəllimin pedaqoji intizamın öyrənilməsi prosesində inovasiya fəaliyyətinin hazırlığının formalaşmasını özümüzə məsələ kimi qoyuruqsa, nəzərdə saxlamalıyıq ki, hər reproduktiv fəaliyyət yaradıcılıq elementidir [9].

V.İ.Zaqvyazinski yaradıcılığın üç səviyyəsini göstərir:

- kəşf, yeni pedaqoji ideyaların irəli sürülməsi və tətbiqi;

- pedaqoji ixtisarlər;

- təkmilləşmə, məlum metodların müasirləşdirilməsi.

A.K.Markov pedaqoji yaradıcılığın aşağıdakı səviyyələrini göstərir:

1. Yaradıcılıq geniş mənada yeni kəşf, yəni məsələ həllində müəllimin variativ, qeyri-standart vasitələr aşkarlaması hesab olunur. Burada müəllim alqoritm, stereotip üsullardan yeni subyektiv üsula keçidi həyata keçirir. Bu səviyyənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, mümkün üsullardan ən optimalı seçilir, dərstdə improvizasiya gedişində yeni dəyişmiş şəraitdə köhnə üsullardan istifadə edilir [9].

Prof. Ə.Paşayev və prof. F.Rüstəmov təlim prosesinin optimallaşdırılmasını pedaqoji sistemə aid olan ümumi innovasiya hesab edirlər [6, 110-111].

Onların fikrincə, təlim, təhsil-tərbiyə prosesinin optimallaşdırılması bütünlükdə pedaqoji sistemə aid edilən ümumi innovasiyadır. Optimallaşdırma (ortimum - ən yaxşı) mümkün olan variantlardan ən yaxşısını seçib götürmək prosesidir. Pedaqoji sistem kimi mürəkkəb, dinamik, çoxplanlı sistemdə təlim, təhsil-tərbiyə prosesinin qurulmasının, gedişinin və təşkilinin, orada məqsədlərə nail olmağın minlərlə mümkün variantları mövcuddur. Konkret şəraitdə onlardan, ancaq biri ən yaxşı ola bilər. Onu axtarıb tapmaq optimallaşdırmanın başlıca vəzifəsidir. Bu vəzifə mümkün variantları müqayisə etmək və alternativləri qiymətləndirmək yolu ilə həll edilir.

Optimallaşdırma pedaqoji sistemin qarşıya qoyulmuş məqsədinə uyğun olmalıdır. Çünki həmin sistem o məqsədə nail olmaq üçün yaradılıb. Bir şəraitdə əldə edilən optimallıq digər şərait üçün yararlı olmaya da bilər. Ona görə ki, optimallaşdırma anlayışı həmişə konkretidir. Optimallaşdırmanın nəzəri və praktiki istiqamətləri vardır.

Nəzəri aspektdə — “optimallaşdırma” anlayışının sinonim variantları hesaba (uçota) alma, müqayisə, tutuşdurma hesab olunur.

Praktiki aspektdə “optimallaşdırma” pedaqoji sistemin innovasiyası, yenidən təşkili və qurulması, qarşıya qoyulmuş vəzifələri həll etmək üçün onun ən yaxşı vəziyyətə gətirilməsi kimi başa düşülür. Optimallaşdırma vəzifələrinin həlli meyarların seçilməsindən başlayır. Optimallaşdırmanın meyarı əlamətdir, göstəricidir. Onun əsasında inkişaf prosesinin mümkün variantları qiymətləndirilir və onlardan ən yaxşısı seçilir. Məntiq tələb edir ki, meyarda ancaq və ancaq bir göstərici (parametr) olsun. Amma pedaqogikada o, kompleks halda olur. Çünki pedaqoji sistemdə baş verən proseslərin səbəb-nəticə əlaqələrini bir-birindən ayırmaq mümkün deyil. Təlim-tərbiyə prosesi o zaman optimal hesab olunur ki, orada şagirdlər və müəllimlər yüklənmir və maksimum nəticə əldə edilir. Təcrübə göstərir ki, müəllim və şagirdlərin həddən artıq yüklənməsi onların iş qabiliyyətini azaldır və sağlamlığına pis təsir göstərir. Hələ indi də qüvvədə olan normalara görə I sinif şagirdi üçün ev tapşırığının yerinə yetirilməsinə gündə I saat, II sinif şagirdinə 1,5 saat, III-IV sinif şagirdinə 2 saat, V-VI sinif şagirdinə 2,5 saat, VII sinif şagirdinə 3 saat, VIII-XI sinif şagirdinə 4 saat vaxt nəzərdə tutulur. Hazırda məktəblilərin əksəriyyətinin səhhətinin normal olmadığını nəzərə alaraq bu normaları azaltmaq (xüsusilə I-IV siniflərdə) məqsədəuyğundur.

Pedaqoji ədəbiyyatda təlim-tərbiyə prosesinin optimallaşdırılmasının əsas meyarı kimi bir-biri ilə üzvi əlaqəsi olan iki göstərici əsas götürülür:

1. Müəyyən şəraitdə şagirdlərin təhsil-tərbiyəsi və inkişafında maksimum mümkün olan nəticələr əldə etmək.
2. Həmin yaşda olan şagirdlərin sinif və ev işinə ayrılan vaxt normalarını gözləmək.

Sistemli yanaşma optimallaşdırmanın metodoloji əsasını təşkil edir. O, pedaqoji prosesin bütün komponentlərini, qarşılıqlı əlaqələrin qanunauyğunluqlarını vəhdətdə götürməyi, mürəkkəb dinamik sistemlərin idarə olunmasının ümumi nəzəriyyəsinə istinad etməyi tələb edir. Optimallaşdırma pedaqoji prosesi mövcud vəziyyətə, şəraitə uyğunlaşdırmağı nəzərdə tutur. Bununla belə, o, özü yeni şərait yaradır və pedaqoji prosesin ona tabe olmasını tələb edir. Burada heç bir ziddiyyət yoxdur. Belə ki, hər iki proses arasında qarşılıqlı əlaqə vardır.

Məktəbin, müəllimin və şagirdlərin fəaliyyətinin aşağıdakı səviyyələri məlumdur:

- |                        |                     |
|------------------------|---------------------|
| 1) qeyri-kafi səviyyə; | 3) müvafiq səviyyə; |
| 2) böhran səviyyə;     | 4) optimal səviyyə. |

Təlim-tərbiyə prosesinin optimallaşdırılması o zaman mümkündür ki, pedaqoq əsas pedaqoji bilik və bacarıqlara, pedaqogikanın aparıcı qanunauyğunluqlarına və prinsiplərinə, kollektiv, qrup və fərdi fəaliyyətin təşkili texnologiyasına yiyələnmiş olsun, təhsilin, tərbiyənin və inkişafın vəzifələrini başa düşsün. Ancaq bu da həqiqətdir ki, bütövlükdə sistemi və onun hər bir ele-

mentini bilməklə prosesin optimal variantını seçmək olar. Əgər belə olmasa onda optimallıq ideyası həddən artıq mürəkkəb bir şey hesab olunur, öz əhəmiyyətini itirir. Optimallaşdırma həm də qabaqcıl müəllimlərin təcrübəsinə istinad edir. Lakin onunla məhdudlaşmır. Tədqiqatlar göstərir ki, təlim-tərbiyə prosesini müvəffəqiyyətlə optimallaşdırmaq üçün müəllim aşağıdakı şəxsi keyfiyyətlərə malik olmalıdır:

- 1) yaradıcı təfəkkür üslubuna;
- 2) təfəkkür çevikliyinə;
- 3) təfəkkür konkretliyinə;
- 4) təfəkkür sistemliliyinə;
- 5) qərarlar qəbul edən və fəaliyyət göstərən zaman həddi gözləmək qabiliyyətinə;

6) daha tez ünsiyyətə girmək və pedaqoji taktı gözləmək bacarığına.

Ümumiyyətlə, təlim-tərbiyə prosesinin optimallaşdırılması metodikasını bilmək hər bir müəllim üçün zəruri və vacibdir.

2. Yaradıcılıq daha məhdud mənada – özü və digərləri üçün yeni olan kəşf, yəni novatorluq (yenilik) [25].

Innovativ pedaqoji fəaliyyətin yaradıcılıq istiqamətlərinin mahiyyəti N.M.Qnatko, A.Q.Kovalev, B.D.Parigina, V.A.Proseskin kimi tanınmış filosof və psixoloqlar tərəfindən geniş araşdırılmışdır. Onların nəzəri fikirləri V.A.Slastenin, L.S.Podımova tərəfindən təqdir olunur [70, 131].

V.A.Proseskinə görə fərdin fəaliyyətinin inkişaf yolu aşağıdakı kimi verilmişdir:



Fərdin fəaliyyət inkişafı. Təqlid və yaradıcılıq əlaqələri problemi gənc müəllimlərin fəaliyyətində özünü daha çox göstərir. Onların yaradıcılıq fəaliyyəti əsasən təqlid xarakteri daşıyır ki, bu da yaradıcılıq fərdiyyətinin təşəkkülü yolunda ilkin (təbii) mərhələdir.

V.A.Slastenin qeyd edir ki, müəllimlərin hamısı üçün kreativliyin bütün mərhələləri xas deyil, kimsə hazır metodik tövsiyələri təqlid etməklə yalnız birinci mərhələyə nail olur, bəzi pedaqoqlar hər hansı bir konsepsiyayı, sistemləri dəyişmir, bəzi metodik üsullar daxil edirlər, üçüncülər ideyanı əsas götürərək yeni məzmun işləyib hazırlayırlar, dördüncülər isə tədris və tərbiyənin xüsusi orijinal konsepsiyasını və metodikasını yaradırlar» [27].

İntellektual fəaliyyətin ən yüksək səviyyəsi yaradıcılıqdır. Yaradıcı bir müəllimin fəaliyyəti zamanı qarşıya qoyulan məqsədə uyğun olaraq nailiyyətlərin nəticəsi daha geniş olur. Bu vəziyyətdə fəaliyyətin yeni xarakteri və məqsədi meydana gəlir ki, bu da öz növbəsində qoyulan məsələnin cavab formasını özü-özlüyündə dəyişir. Müəllimin əldə etdiyi empirik qanunauyğun-

luqlar evristik deyil, müstəqil bir problem kimi görünür, problemin həllində daxili motivasiyanın köməyiylə yaradıcı fəaliyyət üstünlük təşkil edir. İntellektual fəaliyyətin səmərəverici səviyyəsində problemlər şəxsin özü tərəfindən analiz edilir. Aşkar olunmuş qanunauyğunluqlar sübuta yetirilərkən müəllimin şəxsi fikri əsas götürülür. Yaradıcı səviyyəyə uyğun olaraq qarşıya qoyulan məsələlər öz həllini tapır. Eyni zamanda artıq ortaya çıxan problemlər yaradıcı müəllimlərin yeni fərziyyələr və orijinal fikirləri əsasında öz həllini tapır. Demək olar ki, müasir müəllimin intellektual fəaliyyətinin yaradıcılıq səviyyəsi nəzəri kəşflərə hazırdır. Bu səviyyəyə xas olan bir müasir müəllim, özünün tapdığı faktlar əsasında, onları izah edən bir nəzəriyyə qurur, yeni bir problem yaradır, bu problemin həlli yollarını araşdırır. Bu sadalananları nəzərə alsaq görürük ki, innovasiya tədrisinin təşkili strategiyasını səciyyələndirir və innovasiya fəaliyyətinin təkmilləşmə perspektivini təşkil edir.

Beləliklə, kreativlik artıq yığılanların mənimsənilməsi prosesində inkişaf edir, sonra isə müəllimin mövcud təcrübəsinin dəyişdirilməsi, islahatları həyata keçirilir. Yeni tədris və tərbiyə texnologiyası yaradan pedaqoqlar çox deyil. Mövcud elementlərdən mövcud sistemi istifadə etməklə təkmilləşdirmək də yaradıcılıqdır.

Buradan belə nəticə çıxır: pedaqoji yaradıcılıq pedaqoji innovasiya fəaliyyətinə hazırlığın vacib komponentidir.

İnnovasiya proseslərinin fəaliyyət strukturunun təhlili, o cümlədən mahiyyəti əsas mövcud texnoloji və əməliyyat komponentini göstərməyə imkan verir. Bu struktur aşağıdakı kimi təqdim edilir:

- mövcud təhsil proseslərinin əsaslandırılaraq yenidən işlənilməsi, onların inteqrasiyası, problemləli pedaqoji situasiyaların yekunu və təsnifatı, fəal informasiya axtarışı, yeniliklərlə tanışlıq;
- yeniliklərin yaradılmasında və istifadə olunmasında xüsusi imkanların əsaslandırılması, təhlili və yenidən istifadə barəsində qərarın qəbul olunması;
- yeniliklərin tətbiqinə ümumi konseptual yanaşmaların və məqsədlərin təşəkkülü;
- üsulların (yolların), məqsədə nail olmanın, dəyişikliklərin, çətinliklərin innovasiya fəaliyyətinin nəticələrinin, həmkarlarla, inzibatçılarla müzakirəsi, yeniliklərin proqnozlaşdırılması;
- ideyaların yaranması, konseptual əsasların və eksperiment mərhələlərinin işlənilib hazırlanması;
- innovasiya işlərinin (fəaliyyət) reallaşdırılması: yeniliklərin pedaqoji prosesə tətbiq edilməsi, onun inkişafına və tətbiqinə nəzarət etmək;
- yeniliklərin və bütün innovasiya işlərinin tətbiqinə nəzarətin və korreksiyanın həyata keçirilməsi, tətbiqin nəticələrinin qiymətləndirilməsi, pedaqoqun özünüreallaşdırmaya refleksiyası.

Müasir müəllimin innovativ pedaqoji fəaliyyətinin öz spesifik xüsusiyyətləri O.Q.Homeriki, A.V.Lorensov, M.M.Potaşnik, A.Mehrabov, Ə.Paşayev,

F.Rüstəmov, L.Qasımova, Ə.Abbasov tərəfindən araşdırılmışdır. Tədqiqatçıların fikrincə, məktəbin yenilənməsində müəllimin innovativ pedaqoji fəaliyyəti mühüm rol oynayır. Müəllimin innovativ pedaqoji fəaliyyəti eksperiment məntiqinə əsaslanır: problem seçilməsi, aktuallığın əsaslandırılması, məqsədin qoyulması, məsələyə yenidən baxılması, fərziyyənin müəyyənləşdirilməsi, mərhələlərin, müddətin, meyarların konkretləşdirilməsi, proses və nəticələrin monitorinqi və təhlili. Yeniliklərin mənimsənilməsində müəllim əməyi çətin və çoxaspektlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, səmərəli innovativ pedaqoji fəaliyyət müəllim tərəfindən intellektual aktivliyin kreativ səviyyəsilə həyata keçirilə bilər. Tədqiqatlar göstərir ki, innovativ fəaliyyətə hazır olan müəllimlər elə də çox deyil, buna görə də təhsil müəssisələrində gələcək müəllimlərə tədqiqatçılıq bacarıqları aşılamaq vacib bir məsələdir. Müəllimin təşkilatçılıq, öyrətmə, perspektiv, elmi-idrakı qabiliyyəti ilə yanaşı, tədqiqatçılıq qabiliyyəti də onun zəruri kompetensiyalardan hesab olunur.

İnnovativ pedaqoji fəaliyyət strukturunun vacib və lazımlı komponenti refleksiyadır. Təlim prosesinin refleksiyası biliklərin mənimsənilməsinin bütün mərhələlərini təhlil etməyə və dərindən başa düşməyə imkan verən başlıca mexanizmlərdən biridir. Refleksiya - subyekt tərəfindən daxili ruhi vəziyyətin dərkidir. Pedaqoji lüğətdə müəllimin refleksiyası belə səciyyələndirir: «Müəllimin özünə və hərəkətlərinə obyektiv qiymət vermək və uşaqların onu necə qəbul etmələrini başa düşmək bacarığıdır» [24].

Reflektiv proseslərin komponentləri aşağıdakılardır:

- özünü dərkətmə;
- digərini başa düşmə (anlama);
- özünü və başqasını qiymətləndirmə;
- özünü və başqasını interpretasiya etmə.

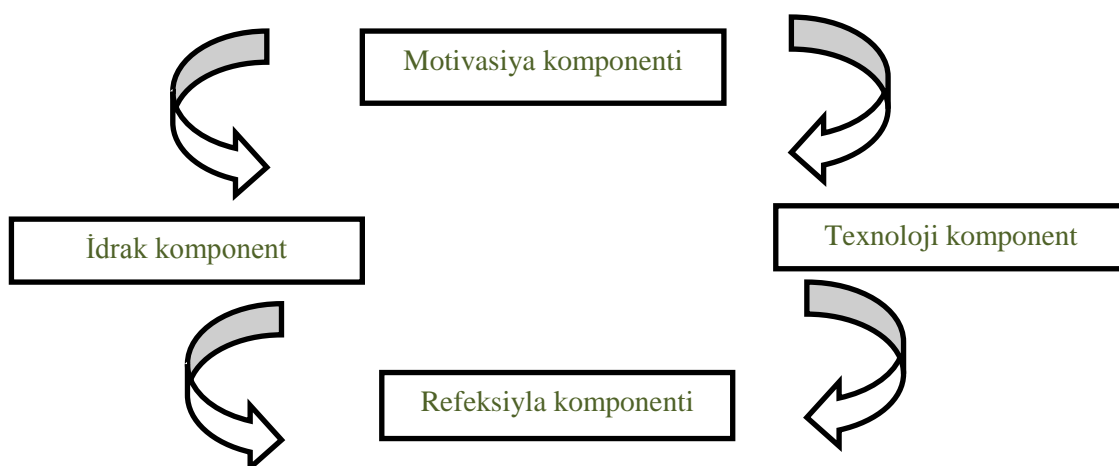
Refleksiya yaradıcılıq fəaliyyəti ilə bağlıdır.

M.V.Klarinin refleksiya ilə bağlı yanaşması maraqlıdır, o refleksiyayı tənqiddən ayırır [15, 104]. Müəllif yaradıcı tənqidin xüsusiyyətlərini açıqlayır, refleksiyanın nəticələrinə, problemlərin həllinə diqqət yetirir. Müşahidələrimizə əsasən deyə bilərik ki, müəllimlərin az hissəsi öz təcrübəsinə tənqidi yanaşmağa qadirdir.

Refleksiya - fəaliyyət şərtlərinin dəyişməsi təhlilinin aparılmasını təşkil edən bir fəaliyyət kimidir. Müəllim-innovator bu zaman yeniliklərin tətbiqi nəticəsində, özünün və başqasının qiymətini bilmək bacarığına malik olmalıdır, gələcək nəticələri nəzərdə tutmalıdır. Refleksiya pedaqoqun öz fəaliyyətilə, onun şəxsi keyfiyyətilə bağlıdır və özünüinkışafa yönəldilmişdir. Müəllimin peşə-tədris fəaliyyətində elə şərait yaratmaq lazımdır ki, pozitiv özünüdərk təşkil etsin, özünüdərk prosesini stimullaşdırsın.

İnnovativ pedaqoji fəaliyyət motivasiya, yardımçılıq, əməliyyat və refleks komponentlərinin araşdırılması göstərir ki, burada daha çox tədqiqat V.A.Slastenin və L.S.Podımovanın təklif etdiyi innovasiya fəaliyyətinin strukturu [27]

əsas götürülür. N.A.Duka [75, 47] innovativ pedaqoji fəaliyyətin strukturunu aşağıdakı kimi vermişdir:



Müəllif pedaqoji innovasiyaların əsas biliyi, əməliyyatın texnoloji ilə əvəz edilən, pedaqoji oriyentasiya bacarığı daxil olan yerə koqnitiv komponent daxil edir.

İ.Y.Piskarova öz elmi-tədqiqat işində innovativ pedaqoji fəaliyyətin strukturunda aşağıdakı komponentlərə ayırmışdır:

1. Motivasiya dəqiq komponent kimi:

a) pedaqoji fəaliyyətdə innovasiyaları duymaq, onların həyata keçirilməsinə zəmin yaratmaq və ən əsası isə innovativ pedaqoji fəaliyyəti inkişaf etdirmək.

2. Kreativ komponent:

a) yenilikçi fəaliyyətin həyata keçirilməsinin müxtəlif variantları ilə tanışlıq, onların şəxsi və fərdi-psixoloji quruluşları ilə əlaqələri;

b) seçilmiş innovasiyaların inkişafı və onların özündə cəmləşdirilməsi;

c) innovasiyaların müəllim və tələbə şəxsiyyətinin inkişafına uyğun olub-olmadığının müəyyən edilməsi.

3. Prosesual komponent:

a) mövcud təhlil layihələrinin yenidən hazırlanması;

b) yeniliyin tətbiqi üzrə qərarların qəbul edilməsi;

c) məqsədlərin və ümumi konseptual yanaşmaların formalaşdırılması və yeniliklərin tətbiqi;

ç) məqsədə nail olmaq üçün vasitələrin proqnozlaşdırılması;

d) innovativ fəaliyyətin nəticələri;

e) innovativ tədbirlərin həyata keçirilməsi;

ə) innovasiyaların dəqiqləşdirilməsi, korreksiyası və həyata keçirilməsi.

Deməli, müəllimin innovativ pedaqoji fəaliyyətinin məzmunu mürəkkəbdir, öz spesifik xüsusiyyətləri var. Onunla bağlı yanaşmalar mövcuddur. Tədqiqatlarında innovativ fəaliyyətin strukturuna aşağıdakı komponentlər daxil

edilir (motivasiya, kreativ, koqnitiv, prosessual). Bu komponentlər gələcək müəllimin innovasiya fəaliyyətinə hazırlığında mühüm əhəmiyyət daşıyır. İnnovativ fəaliyyətin strukturunda motivasiya-qiymət, nəzəri-metodoloji və peşə-təcrübə komponentləri də əhəmiyyətlidir.

#### ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Konsepsiyası - Milli Kurikulum.
2. Alizadə A. Ərəbcə-Azərbaycanca lüğət. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 700 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
4. İnteraktiv təlim və innovasiya texnologiyaları terminlərinin izahlı lüğəti. ADİU, 130 s.
5. İngilis dilinin Oksford lüğət. 2005, I c., 700 s.
6. Paşayev Ə., Rüstəmov F. Pedaqogika Bakı: Elm və təhsil, 2010, 462 s.
7. Азгальдов Г.Г., Костин А.В. К вопросу о термине «инновация»// Оценка эффективности инноваций: сборник статей под ред. В.Н.Лившица. В.4. М.: ЦЭМИ РАН, 2010, 161 с.
8. Бадьин Г. М. Основные термины и определения. 2006, 335 с.
9. Берак О.Л. Соотношение репродуктивного и творческого компонентов учебно-познавательной деятельности при формировании специалистов в высшей школе. Дисс. канд.пед.наук. М., 1985, 61 с.
10. Большая Экономическая Энциклопедия. 2008, 816 с.
11. Большой экономический словарь. Институт новой экономики, 2008, 472 с.
12. Головин С.Ю. Словарь практического психолога. М.: АСТ., Харвест, 1998, 94 с.
13. Дука Н.А. Педагогическое проектирование, как условие подготовки будущего учителя к инновационной деятельности. Дисс.канд.пед.наук - Омск, 1999, 215 с.
14. Зимняя И.А. Педагогическая технология. Ростов-на-Дону, 1993, 175 с.
15. Кларин М.В. Инновационное образование: Дидактический анализ. Журнал «Педагогика» №6, 2014, 280 с., 32-39с.
16. Кононенко Б.И. Большой толковый словарь. 2003, 510 с.
17. Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов. 2000, 1308 с.
18. Короткое В.А. Профессионально-личностная ориентация педагога предметника инновационных образовательных институтов. М., 1995, 257 с.
19. Лопатников Л.И. Словарь современной экономической науки. М.: Дело, 2003, 519 с.
20. Муканова С.Д. Управление инновационными процессами в условиях стандартизации среднего общего образования// Автореф. дисс. ... д.пед.н. Караганда, 2008, 30 с.
21. Некрасов С.И., Некрасова Н.А. Философия науки и техники: тематический словарь. Орёл: ОГУ, 2010, 289 с.
22. Новиков А.М. Педагогика: словарь системы основных понятий. М.: Издательский центр ИЭТ, 2013, 268 с.
23. Новиков А.М. Методология учебной деятельности. М.: Эгвест, 2005, 176 с.
24. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М., 2004, 874 с.
25. Российская Педагогическая Энциклопедия. М., 1993, I т., 607 с.
26. Слостенин В.А., Подымова Л.С. Педагогика: инновационная деятельность. М., 1997, 224 с.
27. Философский энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1983, 840 с.

## **СОДЕРЖАНИЕ И ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИННОВАЦИОННОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОВРЕМЕННОГО УЧИТЕЛЯ**

**И.О.МАМЕДОВА**

### **РЕЗЮМЕ**

В статье представлена обширная информация о современном учителе, объяснены требования, содержание и характерные особенности его инновационной педагогической деятельности, а также выявлены основные теоретические результаты взаимоотношения и закономерности в этой области.

**Ключевые слова:** учитель, инновация, инновационная педагогическая деятельность, педагогические технологии, функциональные компоненты.

## **THE CONTENT AND CHARACTERISTICS OF A MODERN TEACHER'S INNOVATIVE PEDAGOGICAL ACTIVITY**

**I.O.MAMMADOVA**

### **SUMMARY**

The article gives extensive information about a modern teacher, as well as the content and features of his innovative pedagogical activity. The article outlines the theoretical foundations of mutual relations and legality. In the context of the current context, the content and characteristics of the innovative teacher's pedagogical activity are explained.

**Keywords:** teacher, innovation, innovative pedagogical activity, pedagogical technologies, functional components.



MÜNDƏRİCAT

HÜQUQ

**Qurbanova F.İ.**  
İnsan hüquqlarının müdafiəsi sistemində konvensiya orqanlarının bəzi problemləri və onların həlli yolları..... 5

**Qasimov Ə.Ə., Cangirova Ş.Ə.**  
Cinayət mühakimə icraatının xalqın nümayəndələrinin iştirakı ilə həyata keçirilməsi prinsipi ilə məhkəmə niqlərinin qarşılıqlı əlaqəsi..... 19

**Əzizov C.H.**  
Hərbi ədliyyə orqanlarının prosessual-hüquqi statusu ..... 24

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

**Abbasbəyli A.N.**  
"Dövlətin ərazi bütövlüyü və "millətlərin öz müqəddaratını təyin etmək hüququ" prinsipi erməni şərhilə ..... 36

**İbrahimova P.Y., Salamov N.X.**  
Sosial medianın toplum üzərində ictimai-siyasi təsirləri (Türkiyə həyatı əsasında)..... 48

İQTİSADİYYAT

**Qasımzadə E.E.**  
Neft sənayesində nanotexnologiyaların işlənməsi və tətbiqi istiqamətində elmi-tədqiqatların stimullaşdırılması yolları ..... 58

**Əyyubova N.S., Quluzadə E.A.**  
İnvestisiya layihələrinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi məsələləri..... 68

FƏLSƏFƏ

**Hacıyev Z.C.**  
Fəlsəfə və elmi biliyin inkişafı..... 77

POLİTOLOGİYA

**Niyazov X.Q.**  
Azərbaycanda siyasi transformasiyalar şəraitində informasiya siyasəti ..... 85

PEDAQOGİKA

**Məmmədova İ.O.**  
Müasir müəllimin innovativ pedaqoji fəaliyyətinin məzmunu və xüsusiyyətləri ..... 98

**СОДЕРЖАНИЕ**

**ПРАВО**

**Курбанова Ф.И.**  
Некоторые проблемы конвенционных органов  
в системе защиты прав человека и пути их решения ..... 5

**Гасымов А.А., Джангирова Ш.А.**  
Взаимосвязь между принципом исполнения уголовного решения  
с участием представителей народа и судебной речи..... 19

**Азизов Дж.Г.**  
Процессуально-правовой статус военных органов юстиции..... 24

**МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ**

**Аббасбейли А.Н.**  
Территориальная целостность государства и армянская трактовка  
принципа «о праве нации на самоопределение»..... 36

**Ибрагимова П.Я., Саламов Н.Х.**  
Влияние социальных медиа на общественно-политические  
процессы общества (на примере Турции)..... 48

**ЭКОНОМИКА**

**Гасымзаде Е.Е.**  
Способы стимулирования научных исследований на разработку  
и применение нанотехнологий в нефтяной промышленности ..... 58

**Айюбова Н.С., Гулузаде Е.А.**  
Задачи оценки эффективности инвестиционных проектов ..... 68

**ФИЛОСОФИЯ**

**Гаджиев З.Дж.**  
Философия и развитие научного знания..... 77

**ПОЛИТОЛОГИЯ**

**Ниязов Х.Г.**  
Информационная политика Азербайджана  
в условиях политических трансформаций..... 85

**ПЕДАГОГИКА**

**Мамедова И.О.**  
Содержание и характерные особенности инновационной  
педагогической деятельности современного учителя ..... 98

CONTENTS

LAW

- Gurbanova F.I.**  
Some issues of the convention bodies in the system  
of protection of human rights and means to address them..... 5
- Gasimov A.A., Jangirova Sh.A.**  
Interrelation between the principle of the execution of criminal judgement  
with the participation of the people's representatives and the court speech..... 19
- Azizov J.H.**  
Procedural legal status of military judicial authorities..... 24

- Abbasbeyli A.N.**  
The territorial integrity of the states and the principle  
about "the right of nations to self-determination" in armenian interpretation ..... 36
- Ibrahimova P.Y., Salamov N.Kh.**  
Public-political influence of social media on society  
(based on the model of Turkey) ..... 48

ECONOMICS

- Gasimzadeh E.E.**  
Ways to stimulate scientific research towards developing  
and applying nanotechnologies in the oil industry..... 58
- Ayyubova N.S., Guluzadeh E.A.**  
Problems of evaluation of effective investment projects ..... 68

PHILOSOPHY

- Hajiyev Z.J.**  
Philosophy and the development of scientific knowledge ..... 77

- Niyazov Kh.G.**  
Information policy of Azerbaijan in conditions  
of political transformations ..... 85

- Mammadova I.O.**  
The content and characteristics of a modern teacher's  
innovative pedagogical activity ..... 98

## MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının sədrinin 20 dekabr 2010-cu il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubunu əsas tutaraq «Bakı Universitetinin Xəbərləri» jurnalının redaksiya heyəti bildirir ki, nəşr etdirmək üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Təqdim olunan məqalənin mətni – A4 formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, yuxarıdan – 5 sm, aşağıdan – 3,75 sm, soldan – 4 sm, sağdan – 3,5 sm, Times New Roman – 12 (Azərbaycan dilində – latın əlifbası, rus dilində – kiril əlifbası, ingilis dilində – ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Hər bir məqalənin müəllifinin (müəlliflərinin) adı və soyadı tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompyuterdə çap olunmuş şəkildə disketlə (disklə) birlikdə təqdim olunur, disketlər geri qaytarılmır!

Əlyazmalar kvartalın əvvəlindən bir ay keçməmiş verilməlidir.

4. Hər bir məqalənin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan Təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməlidir.

**Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) bibliografik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir.** Məs.: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərneşr, 1994, 284 s.

**Müəllifi göstərilməyən və ya dördüncü çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir.** Məs.: Kriminalistika: Ali məktəblər üçün dərslik / K.Q.Sarıcalinskayanın redaktəsi ilə. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 1999, 715 s.

**Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir.** Məs.: Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2000, 456 s.

**Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır.** Məs.: Vəlixanlı N.M. X əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri və bir daha «Naxçıvanşahlıq» haqqında // AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 2001, № 3, s. 120-129.

**Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir.** Məs.: Məmmədova G.H. Azərbaycan memarlığının inkişafında Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: Nurlan, 2003, s.3-10.

**Dissertasiyaya istinad belə olmalıdır.** Məs.: Süleymanov S.Y. Xlorofill-zülal kompleksləri, xloroplastların tilakoid membranında onların struktur-molekulyar təşkili və formalaşmasının tənzimlənməsi: Biol. elm. dok. ... dis. Bakı, 2003, 222 s.

**Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız «avtoreferat» sözü əlavə olunur.**

**Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır.** Məs.: Məmmədov M.A. Faciə janrının tədqiqi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., Bakı, 1966, 14 may.

**Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir.** Məs.: Azərbaycan Respublikası MDTA: f.44, siy.2, iş 26, vv.3-5.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

**PS: Rəhbərliyin bizə verdiyi göstərişə əsasən növbəti saylarda bu tələblərin hər hansı birinə cavab verməyən məqalələr nəşriyyat tərəfindən qəbul edilməyəcək.**

Redaktorları: *Məryəm Qədimova*  
*Yafəs Quliyev*  
*Nərgiz Əliyeva*

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

*Yığılmağa verilmişdir:11.10.2018. Çapa imzalanmışdır:23.10.2018.*

*Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 7,5 ç.v. Sifariş 180. Sayı 120.*

---

*«Bakı Universiteti Nəşriyyatı», Bakı ş., AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.  
Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydə alınmışdır.  
Şəhadətnamə B310.30.04.1999.  
bun@box.az*